

розмірек

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 18

*Особливості розвитку історії та культури
на Поліссі та в Лівобережній Україні*

Ніжин-2002

84

Л 64

83.3 (4Укр) + 63.3 (4Укр) 0-8

Л 64

УБК 821.161.2'06+94(477)"9"

ББК 83.3(4Укр)5 + 63.3(4Укр)52

Л 64

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського державного педагогічного університету ім.Миколи Гоголя
Протокол № 5 від 27.12.2001 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України. - 1999. - № 4. - С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. - 2000. - № 2. - С. 73)

Збірник засновано у 1990р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко (відп. ред. і упорядник), докт.філол.н., проф. Н.М.Арват, докт. філол. н., проф. О.Г.Астаф'єв, докт. істор. н., проф. М.К.Бойко, канд. філол. н., доц. Н.І.Бойко, докт. істор. н., проф. А.О.Буравченков, канд. мистецтв., доц. Г.І.Веселовська, докт. філол. н., акад., проф. А.Л.Грищенко, докт. істор. н., проф. В.М.Даниленко, докт. істор. н., проф. В.О.Дятлов, докт. філол. н., проф.З.В.Кирилюк, докт. філол. н., проф. О.Г. Ковальчук, докт. філол. н., проф. Т.П.Маєвська, канд. філол. н., доцент П.В.Михед, докт. мистецтв. проф. А.П.Лашенко, докт. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко, докт. мистецтв. ст. наук. співроб. О.С. Найден, докт. мистецтв. проф. С.В.Тишко, канд. мистецтв., доц. Ю.І.Чекан, докт. істор.н., проф. Ю.І.Шаповал.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип.18. / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. - Ніжин, НДПУ, 2001.- 249 с.

447383
ББК 83.3(4Укр)5 + 63.3(4Укр)52

© Самойленко Г.В.

© Ніжинський пед. університет

Демінутиви в ідіолекті Леоніда Глібова

Для українських байкарів ХІХ ст. характерне використання фольклорних елементів, серед яких особливим і головним чинником виступають зменшувальні (демінутивно-меліоративні) та збільшувальні (аугментативно-пейоративні) утворення. Їх активне вживання стало одним із головних і визначальних факторів, які дають підстави визнати “незаперечні заслуги Глібова у розвитку поезики байки” [1, 14].

Параметричні показники можна передати як логічно (за допомогою нейтральної загальноповживаної лексики), так і експресивно, емотивно-оцінно (з використанням демінутивно-меліоративних та аугментативно-пейоративних утворень). В обох випадках простежується зіставлення об’єктів з певною соціально усвідомленою нормою, середньою величиною властивостей денотатів окремого типу, тобто умовним нулем. Вліво від умовного нуля на шкалі параметричних вимірів знаходяться лексеми, які передають зменшені кількісно-якісні показники, а вправо – збільшені.

До засобів вираження демінутивності та аугментативності у художньому мовленні передусім належать суфікси суб’єктивної оцінки, які охоплюють фактично всі повнозначні частини мови [2, 109]. У мовотворчості Л.Глібова кількісно переважають синтетичні демінутивні утворення, а для аугментативів основним засобом передачі параметричних показників стали аналітичні форми [3, 75].

Демінутиви-іменники, які в ідіолекті Л.Глібова належать до частовживаних, утворюються за допомогою зменшено-пестливих суфіксів: *-ек, -ок, -ець, -к (о), -очок, -чик, -оньк(о), -ун, -усь* (чоловічий рід); *-к(а), -иц(я), -очк(а), -ичк(а), -ун(я), -ус(я)* (жіночий рід); *-ц(е), -а, -ч(а), -ен(я), -еньк(о), -ачк(о), -ечк(о)* (середній рід). У системі прикметникового експресивного словотвору байкаря найактивнішими виявилися такі суфікси: *-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-*. Прикметникові демінутивні суфікси виражають значення різних ступенів вияву ознаки. Базою дієслівних демінутивних утворень виступають нейтральні інфінітивні основи, до яких приєднуються експресивні суфікси: *-еньки, -оньки, -очки, -унечки, -усеньки, -усі, -оці, -ки, -ці*. Серед демінутивно-меліоративних суфіксів, які виступають показниками експресивності лексичних одиниць, є й поліфункціональні: один і той самий суфікс може брати участь у творенні як нейтральних слів (*алеїка, горішок, вітерець, хусточка*), так і експресивних (*поезійка, грішок, характерець, невісточка* - ірон.).

В ідіолекті Л.Глібова досить поширені утворення зі зменшено-пестливими суфіксами, які виступають передусім засобом вираження інтенцій суб’єкта мовлення, а не логічної дрібності (зменшеності) денотатів (референтів): *правдонька, недоленька, червінчики, проворненький, живенький* тощо. Суфікси суб’єктивної оцінки активно функціонують в основному в трьох частинах мови, репрезентованих багаточисленними фольклорними елементами: *стеблиночка, синичка, лебедята, баєчка, крильця, росиночка, дівчинонька, головка, головонька, гостоньки, грошенята, лишенько, зозуленька, слізоньки, зіроньки, рибка, худібонька, рибонька, стіжок, літечко, м’ясце*: “На крильцях правдоньки я баєчку пустив, Щоб всякий знав і розумів, Що в світі божому нема кутка без горя” (1, 109) [4]; *молоденька, неживенький,*

цілісінький, потішненьке, гарненький, правенький, тонесенький, свіженький, вишневенький, старенька, темненька, мокренькі, малесенькі, плохенький: “А чутка у гаю була така, що ніби Щука та частенько, Як тільки зробиться темненько, Лисиці й шле – то щупачка, То сотеньку карасиків *живеньких* Або ліннів *гарненьких*...” (1, 67); *тихесенько, любенько, веселенько, жалібненько, гарненько, темненько, частенько, тонесенько, трошечки, слідком, нищечком*: “Як ти співаєш, Півне, *веселенько*... - А ти, Зозуленько, ти, зіронько моя, Виводиш гарно так і *жалібненько*, Що іноді аж плачу я...” (1, 48). Дієслівні демінутивні утворення в мовній спадщині байкаря зустрічаються рідше: *їстоньки, питоньки*: “Заніє серденько, неначе на чужині... І *їстоньки* – не їм, і *питоньки* – не п'ю Та виглядаю все Зозуленьку мою” (1, 48).

Л.Глібов широко використовує демінутивні утворення, в яких семантика твірної основи і семантика словотвірного суфікса належать до однопланових. За такої умови наявне посилення позитивної емотивної оцінки твірної основи (*славонька, порадонька, чепурушечка, дітки, любенько*). У випадках сполучення різнопланових оцінних одиниць (поєднання основи негативного змісту зі зменшено-пестливим суфіксом) простежується модифікація (певне “покращення”) семантики негативної твірної основи (*дурник, дурненька, брехенька, п'янький*) або іронічне забарвлення значення лексичної одиниці (*хабарик*): “На мене хтось та набрехав (Бодай би той добра не знав!), Що я *хабарики* лупила...” (1, 33).

В ідіолекті Л.Глібова переважають демінутивні утворення, які створюють меліоративну конотацію і забезпечують ліричність, емоційність тону мовлення та індивідуальність стилю. Вдале використання демінутивних утворень забезпечує різнобарв'я позитивних емоцій та почуттів. Пестливість, голублення, щирість, прихильність, ласкавість, задушевність репрезентовані передусім іменниковими та дієслівними твірними основами (*доленька, недоленька, порадонька, вертушечка*): “Снігур... Любенько співав: “*Биструшечко, вертушечко, Синичко* моя!” (1, 104), “Тора сказала *правдоньку*, А я вам дам *порадоньку*, Як жити до пуття: Кохайте щиро *правдоньку* – І дасть вам бог *одрадоньку* Щасливого життя” (1, 96), а також прикметниками, які несуть значне експресивне навантаження в конкретних контекстах і свідчать про різноманітність аспектів використання лексичного та семантичного багатства демінутивних утворень (*голуб зозулястенький, дітки привітненькі, королик квітчастенький, головка молоденька*): “А те личко, мов зіронька *Темненької* ночі, Та ще к тому чорні брови І ясні очі; Стан *правенький*, мов тополя, Щічки – мов калина” (1, 220).

Такий аспект використання демінутивних утворень належить до традиційних. Саме він забезпечує реалізацію прямих номінативно-емотивних значень і повністю відповідає стереотипним уявленням про такі поняття, як об'єктивна дрібність (зменшеність) денотата чи позитивне емотивне ставлення суб'єкта мовлення до нього.

Словотвірна система сучасної української літературної мови має у своєму арсеналі суфікси, які передають лише позитивне емотивно-оцінне значення (*-оньк-, -ус(я), -ун(я)* та ін.). Однак їх кількість невелика, а тому семантика значної частини демінутивних суфіксів повністю залежить від семантики твірної основи демінутивних утворень. Тут можливі такі варіанти: 1) суфікс одночасно передає логічну дрібність (зменшеність) і пестливість (голублення, ласку, ніжність): *дитяточко, зайчатко*; 2) суфікс виражає тільки логічну дрібність денотата і поєднується з твірною основою, яка містить об'єктивну характеристику предмета, відображаючи його малий розмір,

об'єм тощо, тобто реальну дрібність (зменшеність) у її чистому вигляді: *острівець, лопатка*; 3) суфікс передає лише позитивну суб'єктивну оцінку, бо семантика твірної основи абсолютно не пов'язана з поняттям про різні параметричні показники: *медок, веснонька, хвилиночка*.

В окремих випадках можливе поєднання демінутивно-меліоративних суфіксів з основами, що мають нейтральне абстрактне або негативне значення. Такі утворення здатні передавати найрізноманітніші інтенції: від легкого жарту до гіркою сарказму (*п'яничка, брехунець, поетик, халтурка, грішок, ідейка, дільце, кумонька, кумася* (=пліткарка), *голубчик* (ірон.)) тощо. Цей глибинний емотивно-оцінний потенціал демінутивних утворень активно використав Л.Глібов.

Нерідко лексичні одиниці зі зменшено-пестливими суфіксами в ідіолекті байкаря виявляють абсолютно різне оцінне спрямування. Правильно визначити конотативне (емотивно-оцінне) значення слів такого типу допомагає контекст. Л.Глібов використовує демінутивно-меліоративні утворення для змалювання негативних фрагментів картини світу, фальшивого вихваляння, передачі надмірно чемного чи улесливого ставлення суб'єкта, проявів підлабузництва тощо: *горобчик, кралечка, перепеличка, молодчик, соловейко, голосочок тонесенький, милесенький* ("Моя перепеличко, А голосочок – то який! Тонесенький, милесенький такий! Куди той соловей годиться?" (1, 48), "Підлабузнивсь до Горлиці Горобець, Наче справді запорозький *молодець*: - Ой, послухай, *голубонько*, не журись, Ти на мене, *молодчика*, подивись!" (1, 79).

Випадки поєднання суфіксів суб'єктивної оцінки з нейтральнооцінними твірними основами зоологічної лексики можна кваліфікувати як засіб передачі жартівливого спілкування з читачем та підсиленого виховного впливу на нього. Цілковитим витримані в дусі народного світобачення та світорозуміння позитивні антропоморфізовані зообрази, які, як правило, викликають співчуття, ласку, прихильне ставлення читача: *Зозуленька, Бджілка, Коник, Ягнятко, Снігурик, Комарик, Курочка, Мишенятко*. Протилежна афективно-оцінна характеристика досягається демінутивними утвореннями (зооморфізмами), які передають пейоративну конотацію (несхвалення, насмішку, глузування, осуд): *Ведмедик, Лисичка, Вовчик, Вовченько*. У байкарській практиці Л.Глібова три останні зооморфізми належать до частовживаних засобів негативних характеристик персонажів. Їх негативнооцінний потенціал, окрім суфіксів суб'єктивної оцінки, часто підсилюють експресивні епітети: *капосна Лисиця, лукавий Лис, жаднюга Вовк, страшенний та здоровенний Вовк*. У вживанні таких означень-характеристик простежується певна усталена закономірність, що веде до послаблення експресивного ефекту. Характеристики ж типу *Осел-мастак, догадливий Охрім, вгадлива Жаба* – навпаки, виступають чинниками високої почуттєвої напруги та засобом індивідуалізації мовотворчості байкаря, оскільки позитивнооцінні епітети-характеристики використані для кваліфікації негативних образів: "Знайшовсь *Осел-мастак* – Його й найняв левади доглядати, Проклятих горобців та гав ганяти. Осел був чесний неборак, – Не гріх сказати, що слід би й людям так, - Не то щоб що – листка займать боявся" (1, 89).

Демінутивні утворення в ідіолекті Л.Глібова належать до активних елементів системи виразально-зображальних засобів і прийомів. Посилений динамізм та експресивний ефект забезпечується емотивно-оцінним контрастом, що є наслідком поєднання демінутивно-меліоративних утворень з лексичними одиницями негативного конотативного змісту: “Лисиця десь м`яця дістала. *Тихесенько* прибігла під *стіжок* – *Ум`яла* більшенький шматок, А менший у *сінце* сховала” (1, 35), “Куди се ти, *кумасенько*, біжиш? *Даси*, неначе з ляку *драла*...” (1, 33), “Вигадливий хазяїн взяв Солом`яного Діда приладнав... *Горобчики* сміються у кутку, - Вони, *пройдисвіти*, дознались, Що то химера, не злякались” (1, 168), “Один *мордатий* Кіт до Шуки *учацав*; *Пройдисвітка* *зубата* знала, Чого *хвостатий* кум бажав: До берега *частенько* припливала І щиро *куманька* свого *Карасиками* шанувала” (1, 139).

Експресивна потужність демінутивного утворення помітно зростає внаслідок поєднання його з іншою експресивно афіксованою (*козаченко-дубочок, козачок-козаченько, паняночки-весняночки*) чи експресивно неафіксованою лексичною одиницею (*серце-голубонько, дівчинонька-кряля, дівчина-дівчинонька, вітерець-підлиза, вишнівочка-первак*).

Демінутивні утворення – особлива мовна і мовленнєва універсалія, яка знайшла всебічне виявлення в ідіолекті Л.Глібова у зв`язку з уснорозмовним характером його мовотворчості. Л.Глібов є не лише талановитим продовжувачем байкарських традицій своїх попередників у плані використання експресивних засобів словотвору, а й художником-новатором, який вдало поєднав експресивні засоби всіх рівнів. Ідіолект Л.Глібова характеризується широким і досконалим добром виразально-зображальних засобів, властивих як живій народній мові, так і усній народній творчості. Мова байкаря – це своєрідний експресивний діалог зі співрозмовником-читачем, надзвичайно важливим комунікативним чинником якого є демінутивні утворення зі своїм невичерпним конотативним потенціалом позитивних та негативних характеристик. Демінутивні утворення виступають засобом вираження інтенцій суб`єкта мовлення, чинником впливу на адресата, оцінкою-характеристикою національно-самобутніх фрагментів картини світу.

Література :

1. Українська байка. – К., 1983.
2. Горденська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К., 1981.
3. Пономаренко Л.О. Засоби вираження міри та ступеня в байках Л.Глібова // Глібовські читання, присвячені 160-річчю з дня народження поета. – Ніжин, 1987. – С. 75-76.
4. Леонід Глібов. Твори : У 2 т. – К., 1974 (далі в дужках зазначається том та сторінка).

Ступені ад'єктивації прийменниково – відмінкових форм (на матеріалі творів письменників Полісся)

Ад'єктивація є одним із видів функціональної транспозиції [2, 138]. Функціональну транспозицію прийменниково – відмінкових форм пов'язують з так званим переміщенням форм із придієслівної (обставинної) до прийменникової (атрибутивної) позиції. Наприклад: “Дим іде від люльок” → “Над натовпом у повітрі плавали сизуваті струмені диму від люльок, що рожевим туманцем летів проти сонця” (Ю.Мушкетик). “Смужка знаходиться біля заднього колеса” → “Широко розплющеними очима дивився на білу смужку біля заднього колеса, а бачив сіру крайку, яка то зникала, то знову виринала з чорної мли” (Ю.Мушкетик). “Вихори дують на шляху” → “Вихори на шляху схожі на кручені мітли, стара верба в яру – як перевернутий джбан” (Є.Гуцало). “Назар працює біля вогню” → “Назар зник до роботи біля вогню” (Є.Гуцало). “Ріка тече попід лісистими горбами” → “Сьогодні в пам'яті постає одна картина: річка попід лісистими горбами, луг з високою травою, а вона збирає квіти” (Є.Гуцало). “Мірошник приїхав із-над Пруту” → “Обоє згадали, що один мірошник із-над Пруту одноокий Яким, такий забіглий як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися б до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай” (М. Коцюбинський). “Шлях прокладений на морі” → “Чорні гори стояли, мов привиди, й дивилися на золотистий від місяця шлях на морі, що весь тремтів і мінився золотою лускою” (М. Коцюбинський). “Робота проводилася на греблі” → “Робота на греблі утруднювалася, погіршало постачання” (О.Довженко). “Іван Кавун приїхав з Запоріжжя” → “Старший сержант Іван Кавун з Запоріжжя не був у мирному житті ні професором, ні лікарем, ані інженером” (О.Довженко). “Кожушок знаходиться на ялинці” → “Кожушок на ялинці геть свіжий і, ще недавно чорний од літнього тепла, тепер посвітлів, ясний” (Є.Гуцало). “Тіні падали від дерев” → “Й одразу якомось поглибшали та пострашнішали тіні від дерев” (Є.Гуцало). “Місяць знаходиться над лісом” → “Місяць над лісом всміхнувся золотою щокою” (Є.Гуцало). Розглянемо наведені попарно приклади. У перших із них виділені прийменниково – відмінкова форми функціонують як обставини місця (виступаючи в придієслівній позиції). У других прикладах кожної пари виконують роль атрибутів (адже між іменниками та аналізованими прийменниково – відмінковими формами наявні атрибутивні відношення).

Атрибутивні відношення – це специфічний тип відношень, що суміщають формально – синтаксичні і наближені до формально – синтаксичні ознаки [5, 180]. “ Вони виникають між співвідносними членами, один із яких є виразником властивості чи якості іншого, головного члена, тобто відношення між ознакою і його носієм” [13, 38]. Розглянемо такі приклади:

1. “І, мабуть, поза власною волею вп'явся поглядом в Огієнка, спостеріг сіточку зморщок біля очей і дві різкі риски на худорлявих щоках, які вже ніколи не розглядяться, а глибшатимуть і глибшатимуть, і пергаментну білість губів, і

нездорову попелястість обличчя” (Ю.Мушкетик). Словосполучення сіточка зморщок біля очей з атрибутивними відношеннями, яке складається з головного компонента – сіточка - і залежного компонента, вираженого прийменниково – відмінковою формою “ біля + Р. в.” біля очей, що має значення місцезнаходження, яке визначається як дистантна локалізація предмета щодо якогось просторового орієнтира.

2.“Дим від багаття – мов корінь блакитний блукає, то кинеться ввись, то пригорнеться до землі“. (Є.Гуцало). Атрибутивне сполучення дим від багаття складається з головного компонента – іменника дим і залежного компонента – прийменниково – відмінкової форми “ від + Р.в” від багаття, що має значення джерела, відправника.

3.“ Шлях попід вербами та тополями сіріє пухкою кучерявою, в якій і горобці не купаються” (Є.Гуцало). Атрибутивні відношення наявні в словосполученні шлях попід вербами та тополями, що складається з головного компонента - шлях (іменник) та залежного компонента - прийменниково – відмінкова словоформа “ попід + О.в.” попід вербами та тополями, що позначає вертикальну локалізацію нижче просторового орієнтира.

4. “ Електричний годинник над дверима показував пів на одинадцять, але професор, завідуючий відділенням, років під сорок чоловік, смаглявий, чорнявий, схожий на іспанця, був у себе” (Є.Гуцало). Субстантивне словосполучення з означальним відношенням годинник над дверима, де головним членом виступає іменник годинник, а залежним членом – прийменниково – відмінкова конструкція “над + О.в.” над дверима, яка позначає вертикальну локалізацію вище просторового орієнтира.

Особливості атрибутивних відношень виявляються в тому, що вони породжуються їх вторинністю, похідністю від інших відношень, у конкретному випадку від обставинних. Атрибутивні відношення виникають унаслідок згортання присудка (редукції справа) та перерозподілу синтаксичної залежності між компонентами словосполучень [4, 133; 5, 180; 6, 183] Н.Ю.Шведова трактує появу атрибутивних відношень як результат відриву від предиката сильнокерованого іменника разом з прийменниково – відмінковою формою. Г. Н. Акімова вважає, що субстантивні словосполучення – це результат двох важливих процесів : по-перше, розклад дієслівно-іменних словосполучень, по-друге, результат процесу контамінації [1, 15-26].

В.В.Виноградов зазначає, що субстантивні словосполучення утворюються із тричленних дієслівно-іменних у результаті скорочення словосполучення [3, 231-253]. Л.М.Мурзін появу субстантивних словосполучень пояснює таким синтаксичним явищем, як компресія предиката [11, 13]. Так, у реченні “Давня була пацієнтка, бабуся з-під Білої Церкви” (Ю.Мушкетик) простежується таке синтаксичне явище, як редукція справа, тобто згортання присудка: “Бабуся приїхала з-під Білої Церкви” і породження нової конструкції “з-під + Р.в” “з-під Білої Церкви”. “Мазепа пораяв їхати хрестити дочку Кочубея в церкву святого Миколи при Крупецькому монастирі” (Ю.Мушкетик). Ми бачимо згортання предиката “Церква розташована при Крупецькому монастирі” і утворення нової конструкції “при + М.в.” “церква при Крупецькому монастирі”. Це веде до перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами: розташована при Крупецьком монастирі (залежність від дієслова розташована - обставинні

відношення); церква при Крупецьком монастирі (залежність від іменника церква – атрибутивні відношення). Розглянемо наступне речення “Ватаг серед пастухів – кощавий і чорний, як дух ночі, - зовсім закам’янів, зігнувся і дуже схожий на дебеле, химерно скручене коріння, з якого природа тут, на урвиськах, утворює іноді несподівані дива: то оленя з неймовірно закрученими рогами, то чугайстра – живе втілення неосягнутих людських розумом сил природи, то старого бородатого баляндрасника, котрий здатен сам біду розсмішити” (Є.Гуцало). Іменне словосполучення ватаг серед пастухів утворилося в результаті згортання дієслова знаходився “ватаг знаходився серед пастухів”. Це призвело до перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами: знаходився серед пастухів (залежність від дієслова знаходився - і тому виникають обставинні відношення); ватаг серед пастухів (залежність від іменника ватаг – і тому породжуються атрибутивні відношення). “Тополі біля колгоспного садка кинули на мене раптовий холодок, і я поїхав по їхніх куцях опенькуватих тінях” (Є.Гуцало). У цьому реченні простежується редукція справа і перерозподіл синтаксичних залежностей між компонентами. Так, прийменниково – відмінкова форма біля колгоспного садка в результаті транспозиційних переходів змінює свою позицію з присудкової в приіменникову: тополі ростуть біля колгоспного садка → тополі біля колгоспного садка.

Як видно з проаналізованих речень, в усіх випадках необхідною умовою наявності атрибутивних відношень між членами речення є синтаксична залежність прийменниково – відмінкової форми від іменника. Приіменникова залежність передбачає встановлення підрядного зв’язку між опорним компонентом, вираженим іменником, і залежним компонентом – прийменниково–відмінковою словоформою - та виникнення атрибутивних відношень між ними [5, 180]. Слід зауважити, що залежна прийменниково–відмінкова конструкція будь-якої семантики характеризує головний компонент - іменник, вказує на ознаку позначуваного іменником предмета, яка може мати значення якісної характеристики локативне, темпоральне тощо. Наприклад: “На зеленому сіні з горових полонин, із запашними квітками, лежали татари у білих чалмах і ждали купців” (М.Коцюбинський). Розглянемо цей приклад, де прийменниково-відмінкова форма з горових полонин “з + Р. в.” у словосполученні сіно з горових полонин, що утворилося в результаті згортання предиката базового речення “Сіно привезене з горових полонин”, зберігає свою вихідну власне-семантичну функцію локатива (позначає вихідний пункт руху). “То софта (семінарист) з самого Стамбула, і його мудрих і святих речей зібралися послухати правовірні” (М.Коцюбинський). Родовий просторовий з прийменником з “з самого Стамбула” визначає вихідний пункт руху. Атрибутивне словосполучення софта з самого Стамбула утворилося на базі речення, де відбулося згортання присудка, вираженого дієсловом руху. Пор.: “Софта прибув з самого Стамбула” → “Софта з самого Стамбула”.

Так, розповсюджуючись на залежні присубстантивні компоненти, що виражаються прийменниково-відмінковими формами, атрибутивні відношення не становлять тільки семантичної категорії, а виступають категорією формально-синтаксичною.

Наявність атрибутивних відношень свідчить про глибоку перебудову синтаксичної одиниці на основі базових речень. Буває різна глибина перебудови

конструкції. Прийменниково-відмінкова форма може зберігати свою вихідну, типову для її первинної синтаксичної позиції форму, містить у собі й семантику цієї форми (просторову, темпоральну, причинову тощо), не зазнавати глибоких перетворень, за винятком лише набуття присубстантивної позиції. Відбувається зміна синтаксичної функції словоформи, що кваліфікується I ступенем переходу – синтаксичною ад’ективацією. Атрибут лише вказує на свою залежність від опорного іменника, характеризує його, переводить усі наявні у власне – семантичній структурі речення семантичні функції в присубстантивну функцію ознаки [5, 181; 2, 138]. Пор.: ”Шлях, прокладений на морі” → “Шлях на морі” → “Чорні гори стояли, мов привиди, й дивилися на золотистий від місяця шлях на морі, що весь тремтів і мінявся золотою лускою” (М.Коцюбинський). “Годинник висить над дверима” → “Годинник над дверима” → “Електричний годинник над дверима показував пів на одинадцять, але професор, завідуючий відділенням, років під сорок чоловік, смаглявий, чорнявий, схожий на іспанця, був у себе” (Ю. Мушкетик). “Тіні падали від дерев” → “Тіні від дерев” → “Й одразу якось поглибшали та пострашнішали тіні від дерев, і стало важко ступати вперед, наче за кожним кущем чатувало щось грізне і невмолиме” (Є. Гуцало). “Вікно знаходилося під шторою” → “Вікно під шторою” → “Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде зимове світло входило в хату знадвору” (М. Коцюбинський).

Морфологічна ад’ективація, тобто II ступінь переходу, “передбачає зміни у структурі самого слова, які виявляються у тому, що транспоноване слово набуває зовнішніх морфологічних ознак, які має прикметник” [2, 138]. “Морфологічне завершення функціональної синтаксичної деривації на рівні різних міжкатегоріальних переходів здійснюється неоднаковою мірою, що зумовлює виділення різних ступенів морфологізації функціональних синтаксичних дериватів” [4,159]. Найбільшою мірою перебудовуються конструкції у випадках, коли між головним і залежним компонентами виникає такий вид підрядного зв’язку, як узгодження. Пор.: “Хлопці прийшли з інституту” → “Хлопці з інституту” → “Одного разу хлопці з інституту застали увечері Гришу в ліжку – він спав, костюм у білім простирадлі висів на спинці стільця” (Ю. Мушкетик → “Інститутські хлопці”. “Вода знаходилась в річці” → “Вода в річці” → “Вода в річці стала синя, як чорнило, тільки подекуди на ній лягали білі смуги, здавалося, щось біжить по річці – білі смуги були од скаженого вітру, що налетів з півночі” (Ю. Мушкетик) → “Річкова вода”. “Меблі знаходяться в квартирі” → “Меблі в квартирі” → “Меблі в квартирі були старі, розхитані, поточені шашелем” (Ю. Мушкетик) → “Квартирні меблі”. “Вода знаходиться при березі” → “Вода при березі” → “Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волікла їх по дну з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало” (М. Коцюбинський) → “Прибережна вода”. “Одяг зшитий понад плану” → “Одяг понад плану” → “Одяг понад плану робив можливим здійснення його мрії: поздоровити дітей-сиріт із новорічними святами” → “Понадплановий одяг”. “Місто знаходиться над Остром” → “Місто над Остром” → “Місто над Остром нагадувало сучасникам про його славетні дні” → “Надострянське місто”. Розглянемо останній приклад. Прийменниково-відмінкова форма над Остром включається в ланцюг

транспозиційних переходів. Так, із придієслівної позиції “ Місто знаходиться над Остром” прийменниково–відмінкова словоформа над Остром переходить в приіменникову позицію “ Місто над Остром”. Це результат синтаксичної ад’ективації: “Місто над Остром”→”Надострянське місто”. “Зміна позиції й поява морфологічних ознак прикметника свідчить про те, що слово остаточно втратило функцію попередньої частини мови й набуло категоріальної функції ад’ектива – передавати ознаку предмета, названого опорним іменником” [2, 138].

Отже, прийменниково–відмінкова форма – це один із основних засобів вираження атрибутивності. Причиною ад’ективації є зміна синтаксичної функції прийменниково–відмінкової словоформи - обставинної на атрибутивну. Так, включаючись у ланцюг транспозиційних переміщень, прийменниково–відмінкова конструкція проходить два ступені ад’ективації – синтаксичний і морфологічний. Для синтаксичного ступеня ад’ективації є характерним те, що прийменниково–відмінкова форма не зазнає глибоких перетворень, окрім набуття спільної для всіх означальних засобів приіменникової позиції. Морфологічна ад’ективація є завершальною ланкою формально–граматичних перетворень атрибута, адже остаточно завуальовується первинна обставинна функція прийменниково–відмінкової форми, яка вже виступає як морфологічний ад’ектив.

Література

1. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка.- М.: Высшая шк., 1990. - С. 15- 28.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К. : Либідь, 1993. - С.138-139.
3. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. - М. : Наука, 1975. - С.231-253.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико – синтаксична структура речення. – К. : Наук. думка, 1983. - С.133-195.
5. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико–граматичному аспекті. - К. : Наук. думка, 1988.- С.12-199.
6. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К. : Наук. думка, 1991. - С.3-185.
7. Гуцало Є. П. Твори: В 5т.: – К. : Дніпро, 1996.
8. Довженко О. П. Твори: В 5т.: – К. : Дніпро, 1974.
9. Кочерга І. Драматичні твори. – К.: Наук. думка, 1989.
10. Коцюбинський М. Твори: У 2т.: Т.2. – К. : Дніпро, 1974.
11. Мурзин Л. Н. Компрессия и семантика языка (Семантика и производство лингвистических единиц. Проблемы деривации). Межвузовский сборник научных трудов. – Пермь, 1979 - С.36-45.
12. Мушкетик Ю. М. Твори: В 5т.: – К. : Дніпро, 1988.
13. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка, изд. 2-е, М., 1941. -С.38, §20.

Фольклорно-етнографічна діяльність М.С.Державіна “ніжинського” періоду

Ім'я академіка Миколи Севастьяновича Державіна (1877-1953), видатного славіста, одного з визначних болгаристів ХХ ст., добре відоме у вчених колах і широкій громадськості. Творчий шлях вченого тривав більше ніж півстоліття, розкриваючи різні грані його наукових інтересів та дослідницького таланту у таких галузях, як історія, літературознавство, лінгвістика, етнографія, педагогіка, фольклористика, міфологія. Науковий доробок М.С.Державіна значний (нараховує понад 500 позицій), він поступово отримує своє об'єктивне осмислення, особливо якщо враховувати тенденції останнього десятиріччя.

Міжнародна конференція, присвячена 120-літтю з дня народження вченого, що під гаслом “Державінські читання. Спадщина академіка М.С.Державіна і сучасна болгаристика” відбулась у березні 1996 року у Санкт-Петербурзі, а також регулярність “державінських” читань, які проходять в Україні та Росії, є свідченням вагомості й актуальності наукової спадщини М.С.Державіна.

Найвні праці про фахове становлення М.С.Державіна, про його ранні публікації, так само як і видруковані матеріали “державінських” конференцій і читань, переконують у тому, що одним із найменш висвітлених періодів життя й діяльності вченого є “ніжинський”, якій тривав з 1897 по 1900 роки. Можна висловити впевненість, що на часі є створення фундаментальної біографії М. С. Державіна. З погляду на цю перспективу в нашій розвідці пропонується дослідження творчої юності вченого, передусім його болгарознавчої фольклорно-етнографічної спадщини на основі архівних матеріалів, що зберігаються у м. Ніжині.

Значна колекція їх представлена в Чернігівському Облдержархіві Ніжинського філіалу, де зосереджені документи, пов'язані із навчанням М. Державіна в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородка; деякі документи знаходяться у фондах Історико-краєзнавчого музею м. Ніжина. Ці матеріали дозволяють досить повно охарактеризувати процес формування М.С.Державіна як науковця, внести певні корективи у публікації, пов'язані з перебуванням студента Миколи Державіна в Ніжині. Розгорнутого коментаря потребує, приміром, інформація, яку подала на сторінках своєї статті “Архів М.С.Державіна і Петербургська школа славістики” Л. І. Тарасова: “Один з матеріалів фонду, підготовлений (М.С.Державіним - Ф.Є.) у вигляді “Біографічної довідки”, дозволяє дізнатися також і про те, що, вступивши у Петербурзі в “Історико-філологічний інститут”, М.С.Державін після 2 курсу виїжджає до міста Ніжина, де, продовживши навчання в Історико-філологічному інституті ім. О. Безбородка, зустрічається там з відомим вченим болгарського походження Маріном Дріновим, який всіляко його підтримує.” [1]

Наведений фрагмент у кількох пунктах переформується з текстом “Короткої характеристики наукової, педагогічної та суспільної діяльності (М. С. Державіна)” - офіційної біографії вченого 1949 року. Ця характеристика підписана П. М. Берковим, але в її основу покладено матеріали (можливо, та ж “Біографічна

довідка”, про яку йдеться у роботі Л. І. Тарасової) написані, поза будь-яким сумнівом, самим М. С. Державіним. Наводимо важливі свідчення М. С. Державіна (подані від імені П. М. Беркова) про особливості його навчання й наукової роботи у Ніжинському Історико-філологічному Інституті: “Закінчивши гімназію (Симферопільську - Ф. Є.) із золотою медаллю, М. С. у 1896 р. був прийнятий у Санкт-Петербурзький історико-філологічний інститут, де слухав у академіка І. М. Жданова курс “Вступ до вивчення народної словесності”, який мав великий вплив на формування його наукових інтересів. З другого курсу М. С. Державін перевівся у Ніжин в Історико-філологічний інститут Безбородко, де навчався з 1897 по 1900 р. Тут склалися перші наукові й суспільні інтереси майбутнього вченого і почалася його літературна діяльність.

Не зустрівши, однак, розуміння своїх запитів з боку місцевої професури, М. С. звернувся з листом до відомого харківського славіста М.С.Дрінова, одного із засновників болгаристики, який співчутливо поставився до провінційного студента і підтримав його своїми порадами та вказівками, зацікавившись, між іншим, болгарськими темами робіт М.С.

У 1897 р., у стінах Ніжинського інституту, М.С. прочитав свою першу наукову працю, що залишилась ненадрукованою, - доповідь про болгарського поета-фольклориста й народника Цані Гінчева.

Будучи ще студентом третього курсу, М.С. надіслав до відомого московського журналу “Этнографическое обозрение” статтю “Нариси побуту південноросійських болгар”, яка була надрукована у третій та четвертій книгах журналу (1898). У першій частині роботи молодий автор говорив про пологові та весільні звичаї болгар, добре відомих йому по рідному селу; у другій - повідомляв про повір'я болгарських колоністів” [2].

У світлі відомих нам архівних джерел спробуємо прокоментувати наведені фрагменти робіт Л.І.Тарасової і М.С.Державіна (П.М.Беркова), а також заново відтворити суттєві моменти біографії М. С. Державіна вже доволі далеких часів.

Спочатку скажемо кілька слів про час переведення М. Державіна до Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородка.

Заяву на ім'я Директора Ніжинського Історико-філологічного інституту (директором тоді був Ф. Ф. Гельбке) щодо переведення із Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту з причини “шкідливого впливу петербурзького клімату” на здоров'я з проханням захувати “у студенти 2-го курсу” М. Державін подав 28 липня 1897 р. З Міністерства народної освіти 13 серпня надійшов дозвіл на переведення М. Державіна з Санкт-Петербурзького до Ніжинського Історико-філологічного інституту; 16 серпня відповідні документи було надіслано до Ніжина. Засідання Конференції інституту (аналог сучасної Вченої Ради вищого навчального закладу) кн. Безбородка за №11 від 25 серпня 1897 року ухвалило наступне рішення: “Подання п. Директора Імператорського Санкт-Петербурзького Історико-філологічного інституту від 2 липня та 16 серпня 1897 р. про дозвіл п. Міністра Народної Освіти на переміщення студентів цього Інституту Сергія Софонов... і Миколая Державіна, що витримав іспити для переходу з I у II курс. - на II курс Інституту кн. Безбородка, і документи студентів Сафонова і Державіна. Ухвалили: захувати студентів Сафонова і Державіна - першого на словесне відділення III курсу, другого - на II курс (словесного відділення - Ф.Є.) Інституту.” [3].

Як наведений документ, так і всі інші з приводу переходу М.Державіна до Ніжинського інституту однозначно засвідчують, що Державін був переведений не з другого курсу на третій, а з першого на другий і, таким чином, переїхав до Ніжина одразу після навчання на першому курсі Петербурзького університету. У Ніжинському Історико-філологічному інституті кн. Безбородка М.С.Державін навчався з 1897 по 1900 рік, отримавши вищу освіту за чотири роки навчання

В “Короткій характеристиці” М.С.Державін натякає на "провінціалізм" Ніжина і, вочевидь, Історико-філологічного інституту кн. Безбородка.

Звичайно, в загальнокультурному відношенні Ніжин кінця ХІХ ст. аж ніяк не міг бути суперником Петербурга, Москви, Варшави чи Києва. Про буденність побутування, нереалізованість духовних запитів у Ніжині тих часів йдеться у приватних листах і мемуарах багатьох викладачів Ніжинського інституту. Інша річ - науково-професійний і навчальний рівень цього вищого навчального закладу. Якщо брати до уваги вказаний “відлік” порівняння, то Ніжинський Історико-філологічний інститут у роки навчання в ньому М.С.Державіна навряд чи поступався чимось - у принциповому відношенні - європейським навчальним закладам аналогічного профілю. Ніжинська вища школа не може похвалитися такими геніями філології, як І.В.Ягич, А.І.Бодуен де Куртене, Ф. де Сосюр, О.Потебня чи О.Шахматов. Проте більша частина викладачів, у яких М.Державін отримував фахову освіту, нічим не поступалася їх колегам інших вищих шкіл - ні обдарованістю, ні професійною підготовкою, ні служінням високій місії науки, яка в деяких випадках граничила з самопожертвою. Тут можна обмежитися лише переліком європейські освічених викладачів, які навчали М.С.Державіна: Ф.Ф.Гельбке, директор інституту, німець за походженням, магістр філософії, зосереджувався, правда, лише на адміністративній і навчальній роботі; А.В.Добіаш, авторитетний вчений, фахівець з класичних мов і літератур, ординарний професор; М.Н.Сперанський, видатний філолог-славіст, ординарний професор, згодом академік; В.В.Качановський, відомий філолог-славіст, ординарний професор; С.М.Жданов, відомий філолог – “класик”, ординарний професор; І.Г.Турцевич, відомий філолог, екстраординарний професор; Г.В.Малеванський, відомий філософ, екстраординарний професор; В.К.Піскорський, видатний вчений та автор фундаментальних праць з історії та культури Іспанії, екстраординарний професор; М.М.Бережков, видатний історик-славіст, ординарний професор. При М.С.Державіні розпочав свою викладацьку роботу талановитий В.І.Резанов, автор фундаментальних робіт з історії російської та української літератури й театру. Наукове й культурно-освітнє значення Історико-філологічного інституту кн. Безбородка (1875-1920) в контексті розвитку східнослов'янської та європейської гуманітарної науки ще чекає на своє всебічне висвітлення. У цьому напрямку вже чимало зроблено проф. Г.В.Самойленком, вченими Ніжинського педуніверситету ім. М.Гоголя та інших навчальних закладів і наукових установ [4].

М.С.Державін отримував освіту на словесному відділенні; крім цього відділення функціонувало ще два: класичне, що готувало викладачів “класичних” мов (старогрецької, латинської) й літератур, та історичне. Набори студентів були не те що малими, а, можна сказати, мізерними: разом з Державіном словесне відділення закінчило ще 10 студентів; увесь випуск складався з 28 чоловік. Отже, кожному студентові з боку викладачів приділялася виключна увага, що й дозволяло їх вихованцям ще у вузівських стінах ставати професійними вченими й педагогами.

Славістичні інтереси М.С.Державіна, у першу чергу, болгарознавчі, сформувалися, як відомо, дуже рано. Як зазначається у “Короткій характеристиці”, ще студентом третього курсу М.Державін надіслав до відомого журналу “Этнографическое обозрение” свої “Нариси побуту південноросійських болгар”, які були надруковані у 3-4 номерах журналу. На жаль, зараз важко з’ясувати, як проходив сам процес збирання етнографічного матеріалу, коли він готувався до друку, хто сприяв цій першій науковій публікації молодого вченого. Сам М.Державін у згадуваній “Короткій характеристиці” пише, що роботу свою він надіслав, перебуваючи на третьому курсі, тобто у 1898/1899 навч. році. Проте, щоб бути надрукованою у третьому номері журналу (за липень-вересень), вона повинна була надійти до редакції щонайпізніше у травні-червні 1898 року, тобто, коли М.Державін був студентом другого, а не третього курсу - хоча це лише припущення, яке потребує перевірки. З більшою вірогідністю можна стверджувати, що над ґрунтовною і досить об’ємною статтею М.С.Державін працював протягом літніх вакансій 1897 р., напередодні переїзду до Ніжина, і протягом другого курсу навчання; не виключено, що збирання болгарського фольклорно-етнографічного матеріалу Таврійського краю юнак розпочав під впливом (а може й порадою?) петербурзького професора І.М.Жданова. “Нариси побуту південно-російських болгар” [5] у структурному аспекті складаються з короткого вступу (“Замість вступу”), описові положових і весільних звичаїв та повір’їв болгарських переселенців, що зайняли райони Бердянського повіту Таврійського краю; на кожний опис виділено окремий параграф. У вступній частині М.Державін, коротко відзначивши особливості освоєння болгарськими емігрантами (у кількості 60 тис. осіб) земель, зазначає, що, вивчаючи російську народно-поетичну творчість, під час літніх канікул він знайомився також з багатою болгарською народною культурою. Якщо болгари, на думку Державіна, дещо упереджено ставилися до офіційної освіти, то у своїх звичаях та піснях вони зберегли такі риси загальнослов’янського побуту, які вже давно були втрачені іншими “гілками” слов’янської спільноти. Цікавими в спостереження молодого вченого про значну роль, яку відігравали у болгарських обрядах забобони (“суевєрія”), а також події болгарської історії та специфіка регіонального проживання. Важливими видаються його спостереження про символіку положових звичаїв (новонароджений хлопчик асоціюється з паличкою, сопілкою; дівчинка - з камишиною, хусткою), їх давність та усталеність підтверджуються прийомом “потроєння” - наприклад, обрядових трапез. Привертає увагу й своєрідність болгарського інституту кумівства.

Опис весілля охоплює всі його основні моменти - від просватання (“годяванка”) до післяшлюбних звичаїв. За матеріалами М.С.Державіна, навіть найдрібніші компоненти весілля болгарських поселенців характеризуються надзвичайно багатою семантикою з її безумовно прадавніми витоками. Одне із наскрізних символічних обрядодій являє собою маніпуляції з різного типу весільним хлібом, частини якого повинні скуштувати всі присутні - з цього можна зробити висновок, що хліб виступав у ролі субститута жертвовної тварини з явно тотемістичними рисами. Розламування і поїдання “жертвовно-тотемного” хліба простежується в таких обрядодіях, як “гудеж”, “засівки”, “кішкек” тощо. В аналогічній функції може виступати й інша обрядова їжа - аж до з’їдання яблука, що прив’язувалося до “пряпоріци”. Дуже схожою на український коровай з “вільцем”, за характеристикою М.Державіна, є болгарська “коніска”, яка

складається з двох покладених один на другий коровай, між якими прокладається сковорідка з печивом. Верхній коровай, прикрашений букетом квітів, ялинкою або штучним трьохкінечником, має назву “єла” (ялинка); на Чернігівщині, як відомо, в деяких селах коровай з “гільцем” також має назву “йолка” (ялинка). Як і в пологових звичаях, болгарська весільна обрядовість надає великого значення куму з кумою, що ще раз засвідчує справедливий висновок М.С.Державіна про значну архаїчність болгарської обрядової культури, оскільки, як з'ясував М.О.Косвен, у примітивних етносах функції, аналогічні слов'янському інституту “кумівства”, виконували вожді тотемних кланів [6].

Подаючи в систематизованому порядку болгарські повір'я, М.Державін зазначав, що вони записані “зі слів” інформаторів. Можна тільки пошкодувати, що молодий вчений не називав імен виконавців повір'їв, як, до речі, й імена оповідачів розглянутих вище обрядів; оскільки місце запису теж не вказується, можна лише здогадуватись, що значну частину фольклорного та обрядового матеріалу ним було зібрано у його рідному селі Преславі. Слід зазначити, що на кінець XIX століття ідентифікаційні та текстологічні норми щодо фіксації народно-поетичної творчості ще не набули обов'язковості і М.Державін також спрощує принципи “паспортизації” своїх цінних матеріалів.

Повір'я за тематичною ознакою М.Державін розподіляє на п'ять досить обширних груп. У першу увійшли ті, що мають сакральньо-магічний зміст і пов'язані зі смертю й переходом у “потойбіччя”. Важливим є повір'я про Іллю-пророка й водночас - громовержця, що громом побиває диявола; воно є цікавою болгарською паралеллю до так званого “основного міфу” (за Вяч. Вс. Івановим і В.М.Топоровим). Другу групу утворюють повір'я про злих духів і демонів. Одне з повір'їв концентрує чималу частину болгарської демонології: “На землі є: тьясями (болг. “тъласъми” - Ф. Є.), самодіви, русалки (болг. “русали” - Ф. Є.), вампіри, караконджули, змії, муря (болг. “муря” - Ф. Є.), відьми (болг. “магесници” - Ф. Є.) та хвороби. З цих нечистих сил найстрашніша відьма. Вони своїм злим чародійством псують і морять людей і тварин. Самодіви й русалки нападають часом на людей. Вампіри п'ють кров у людей. Змії закохуються у дівчат і крадуть їх. “Муря” душить людей. “Караконджули” і “тъласъми” швендяють ночами, але зла не роблять, лише лякають людей...” [7] Третя група охоплює повір'я про долю та забобони з різними предметами; четверта - важливі повір'я щодо господарських і домашніх робіт; п'ята - повір'я про клади та гроші.

За свідченням “Короткої характеристики” М.Державін уже в 1897 р. (у першій половині другого курсу) на одному із занять у стінах Ніжинського інституту зробив першу у своєму житті наукову доповідь, присвячену творчості болгарського поета народницького спрямування Цані Гінчева. На жаль, нам не вдалося знайти документального підтвердження щодо цієї студентської доповіді М.Державіна. Водночас джерела ніжинського архіву зберегли важливі свідчення про іншу болгарознавчу розвідку вченого - його статтю “Звукові особливості говору болгар - поселенців Бердянського повіту Таврійської губернії”. Вперше згадка про цю роботу з'являється у посеместровому звіті проф. В.В.Качановського з приводу проведення ним так званого “педагогічного семінарію”; останній являв собою важливу й обов'язкову форму індивідуальної практичної роботи студентів під керівництвом викладача, результати якої у доповідних доводились до Конференції інституту. В одному з таких звітів, датованих 4 травня 1900 р.

В.В.Качановський повідомляє наступне: “На педагогічному семінарію з старослов'янської й російської мов М. Державін запропонував розбір підручника “Русская грамматика для младших классов средних учебных заведений”. Ч. I Этимология, ч. II Синтаксис, 1898... “Найбільш ґрунтовними необхідно визнати розбори П.Заболотського, О.Музиченка і М.Державіна...”

Крім того, кожний із названих студентів подає реферат по одному з питань слов'янознавства, який так само був прочитаний і обговорений в аудиторії...

М.Державін. “Фонетика языка болгар-поселенцев Бердянского уезда Таврической губернии”. Автор самостійно розробив питання, що розглядається. Особисто (“самолично” в ориґіналі - Ф. Є.) записав фонетичний матеріал і залучив, у міру необхідності, з інших видань пам'яток болгарської мови та посібників з історії болгарської мови” [9].

У червні цього ж року випускник Ніжинського інституту М.Державін вже особисто подає заяву такого змісту: “В экзаменационную комиссию по Славянской филологии студента IV курса Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине Николая Державина Заявление.

В виду того, что на предстоящих каникулах я буду продолжать свои занятия по изучению говора Болгар-поселенцев Бердянского уезда Таврической губернии, для чего мне будет необходим поданный мною в течение 1899-1900 уч. года проф. В.В.Качановскому реферат “Фонетика языка Болгар-поселенцев”, честь имею покорнейше просить разрешить мне удержать его на непродолжительное время с обязательством возвратитъ по миновании надобности.

Николай Державин 1900 года июня 1 дня” [10].

Наведені документи важливі з кількох міркувань: вони дають можливість встановити приблизний час написання першого варіанту роботи (1899/1900) з фонетичних особливостей мови болгар діаспори, яка була надрукована у 1902р. під назвою “Звуковые особенности говора болгар поселенцев Бердянского уезда Таврической губернии”; дозволяють поставити питання про роль проф. В. В. Качановського у славістичній (болгарознавчій) підготовці М.Державіна.

За “Короткою характеристикою” М.С.Державін щодо його болгарознавчих інтересів не зустрів підтримки у “ніжинській професурі”. Значна доля істини у цьому зізнанні є: В.В.Качановський у роки навчання М.С.Державіна усі сили віддав роботі над докторською дисертацією з сербської історії та культури і, звичайно, не міг приділяти належної уваги болгарознавчим студіям свого студента; М.Н.Сперанський, який, власне, керував літературознавчою підготовкою Державіна, з надмірною наполегливістю орієнтував останнього на дослідження різних періодів російської літератури - в контексті своїх наукових інтересів. В цій ситуації М.С.Державін (не виключено, що за порадою того ж В.В.Качановського) звернувся з листом до харківського професора, видатного славіста й болгариста М.С.Дрінова. М.С.Дрінов в період навчання М.Державіна в Ніжині не знаходився і, таким чином, не міг надати тут йому підтримки, як це стверджує Л.І.Тарасова [14]; до речі, нам не вдалося з'ясувати, чи перебував М.С.Дрінов у Ніжинському інституті взагалі. Разом з тим В.В.Качановський свого часу якраз під керівництвом М.С.Дрінова готував словник болгарської мови, але до кінця справу не довів. У приятельських стосунках з М.С.Дріновим був і М.Н.Сперанський [12].

Вважаємо цілком закономірним звертання молодого М.Державіна до суто лінгвістичних і етнолінгвістичних досліджень, оскільки він пройшов досить

кваліфіковану школу з теоретичних і практичних проблем фонетики у В.В.Качановського. Свідченням того, що В. Качановський був ґрунтовно обізнаний з фонетичними особливостями й “законами” майже всіх слов’янських і класичних мов та санскриту є літографований курс його лекцій “Славянские наречия”, який він читав з 1888/89 навчального року. За дванадцять років роботи в Ніжинському інституті (з 1888 по 1901) В. В. Качановський, який самотужки видавав часопис “Вестник славянства”, підготував чимало кваліфікованих фахівців з славістики. Приміром, разом з М.Державіним на педагогічному семінарії В.Качановського свої болгарознавчі реферати доповіли також Ін. Петров, І.Дерев’янку, О.Музиченко; реферат останнього, який отримав високу оцінку В.Качановського, було надруковано [13]. Наведемо теми рефератів та їх короткі характеристики із вже згаданого звіту В.Качановського за травень 1900 р.: “Ін. Петров. “Сказання сербів і болгар про Мілоша”. Реферат задовільний, хоча не пропонує нових фактів та висновків. І.Дерев’янку. Зробив доповідь, що являє собою частину його більш об’ємної роботи з історії Болгар Паїсія; автор виклав матеріал питання з цього предмету. О. Музиченко запропонував початок своєї ґрунтовної роботи з вивчення побуту та народних звичаїв болгарських колоній в Криму; робота за матеріалами, ним самим зібраними, дуже гарна” [14].

Таким чином, навіть не займаючись фахово болгаристикою, В.В.Качановський в міру можливостей керував підготовкою слов’янознавчих праць своїх вихованців.

Філологічна освіта, що органічно включала також лінгвістичний аспект, яку М.С.Державін отримав у стінах інституту, помножена на самоосвіту, фахові здібності та працелюбність, дозволяла йому вже в молодому віці ставити та вирішувати складні наукові проблеми. Прикладом може служити ще одна робота М.Державіна “У болгар в Таврической губернии. Этнографическая заметка”, що була надрукована в “Этнографическом обозрении” за 1900 рік [15]. Ця публікація тісно пов’язана з роботою “Звуковые особенности говора болгар-поселенцев” (1902 р.), текст якої, як це ми з’ясували, під назвою “Фонетика языка болгар-поселенцев...”, було підготовлено М.С.Державіним у 1899/1900 рр. У дослідженні “У болгар в Таврической губернии” молодий вчений пропонує важливу гіпотезу щодо районів поселення болгар на території метрополії, з яких вони через трагічні обставини були змушені зійти і поселитися на Бердянщині. Основним аргументом у вирішенні цієї проблеми М. Державін вважає фонетичні особливості говору емігрантів; “строгість та послідовність” у відтворенні звукових особливостей говору поселенців при вивченні їх народної творчості є, на думку вченого, необхідною науковою умовою, яка дозволяє вирішувати аналітичні питання не тільки в межах фольклористики, але і в соціальному плані [16]. Сам вчений дуже уважно ставився до вимог точності у відтворенні звукових характеристик говорів болгарської діаспори Північного Причорномор’я [17].

В цьому дослідженні М.С.Державін порушує ще одну важливу проблему - поступового згасання обрядової культури болгар під впливом іноетнічного оточення. Оскільки для прикладу він обрав одне з найбільш популярних весняних свят Болгарії - свято “пеперуди ляди”, то тим самим зберіг цінні свідчення про сам обряд і пісні, що його супроводжують. Тут є особливо важливим спостереження М.С.Державіна над семантикою слів “пеперуда” (метелик) та “пеперуга” (ластівка), що дозволяло поставити питання про варіативність основних образів ритуалу [18].

Наведені матеріали та їх розгляд, сподіваємось, дають можливість скласти уявлення про особливості навчання М.С.Державіна в Ніжинському Історико-філологічному інституті кн. Безбородька, специфіку раних фольклорно-етнографічних болгарознавчих робіт, написаних чи підготовлених ним до друку в стінах цього навчального закладу; вони дозволяють зробити висновок про досить ґрунтовну фахову освіту М.С.Державіна, яку він здобув у студентські роки, що згодом була поглиблена і продемонстрована на подальших фундаментальних дослідженнях вченого з історії та культури болгарського народу.

Література:

1. Тарасова Л. И. Архив Н.С. Державина и Петербургская школа славистики // Болгарский ежегодник. Болгарський щорічник. Български годишник. -К., - 2000. - Т. IV. - С. 37.
2. Берков П. Н. Краткая характеристика научной, педагогической и общественной деятельности // Николай Севастьянович Державин. -М.-Л., 1949. - С. 7-8.
3. Філіал Чернігівського облдежархиву в м. Ніжині. Ф. 1105, од.зб. 862, - арк. 25.
4. Див.: Самойленко Г.В., Гулак А.М., Євсєєв Ф.Т. Вчені-філологи Ніжинської вищої школи: Біобібліографічний покажчик. - Ніжин, 1993; Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа: 1880-1990. - Нежин, 1993; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Ніжинська вища школа: від гімназії вищих наук до університету. - Ніжин, 2000; Самойленко О. Г. Методологія історії та історіографія в науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. XIX - поч.. XX ст.) /Автореферат дисертації канд. істор. наук. - Київ, 2000; Євсєєв Ф.Т., Родін С.М. Ніжинська вища школа: славістичні ідеї проф.. П.О. Заболотського // Сіверянський літопис. - 1998. - №5. - С. 75-83.
5. Державин Н. Очерки быта южно-русских болгар. 1. Родинные и свадебные обычаи. 2. Поверья. // Этнографическое обозрение. - 1898. -№3. -С.37-62; №4. - С. 113-125.
6. Косвен М. О. Кто такой крестный отец // Советская этнография. -1963. -№3. - С.95-107.
7. Державин Н. Поверья / Этнографическое обозрение. -1898. -№4. -С.117-118.
8. Державин Н. Звуковые особенности говора болгар-поселенцев Бердянского уезда Таврической губернии // Изв. ОРЯС АН.-Спб.; - 1902. -Т.7. -Кн.1. -С. 136-151; на окремому відбитку статті рукою М.Державіна зроблено такий напис: "Для библиотеки института."
9. Філіал Чернігівського облдержархиву в м. Ніжині. Ф. 1105, од.зб, 1002, - арк. 19-21.
10. Там само. Ф. 1105, од.зб. 844, - арк. 79.
11. Тарасова Л. И. Архив Н.С. Державина и Петербургская школа славистики, - С. 37.
12. Див.: Сперанский М.Н. Памяти В.В.Качановского // Известия Историко-филологического института. - Нежин, 1901. - Т. XIX. - С. 3-13.
13. Найімовірніше це робота Музыченко А. Быт болгар-поселенцев Феодосийского уезда. I. Брак // Изв. ОРЯС АН. - Спб., 1899. - №4. - С. 36-72.
14. Філіал Чернігівського облдержархиву в м. Ніжині. Ф. 1103, од.зб. 1002, - арк. 21.

15. Державин Н. У болгар в Таврической губернии Этнографическая заметка // Этнографическое обозрение. - 1900. - № 4. - С. 52-67.
16. Там само, С. 54.
17. Див.: Божилова М. Приносят на академик Николай Севастиянович Державин в науката за българския език. // Болгарский ежегодник. Болгарский шорічник. Български гадишник. - К. 2000. - Т. IV. -С. 98-107; Клепикова Г.П. Академик Н.С. Державин и изучение болгарских диалектов // Там само, – С. 112-120.
5. Державин М. У болгар в Таврической губернии. - С. 59-60.

Т.Н. Разуменко

Формы и функции гротеска в повести М.А.Булгакова “Собачье сердце”

Сатирические повести М.А.Булгакова 1920-х годов («Дьяволиада», «Роковые яйца», «Собачье сердце») свидетельствуют о том, что от локальных тем и проблем, от бытовых ситуаций и злободневных фактов, которые имели место в фельетонах и рассказах, художник стремился к широкому осмыслению действительности, к максимальной степени художественного обобщения, к раскрытию насущных социальных, нравственных и философских проблем.

В этой связи не случайно в творчестве М.А.Булгакова формируется жанр антиутопии, который позволял писателю дать всестороннее изображение абсурдной государственной системы, показать ее губительное влияние на человека и выразить протест против насилия, нивелирования личности, разрушения моральных основ общества.

Как и в «Роковых яйцах», гротеск в «Собачьем сердце» определяет структуру произведения и проявляется в форме фантастического предположения, условия действия. Первая глава повести, выполняющая функцию завязки, начинается монологом безымянного бездомного пса о его трагичном положении. Обыкновенный внешне, пес наделяется автором мыслительной деятельностью, а также человеческими чувствами доброты, сопереживания и справедливости.

Гротескный прием очеловечивания животного не был новаторством М.А.Булгакова, а известен со времен Аристофана и Апулея. Животные мыслили, говорили, были рассказчиками или принимали участие в произведениях многих авторов, в частности, Э.-Т.-А.Гофмана, Н.В.Гоголя, Ф.Кафки, Ф.М.Достоевского, Л.Н.Толстого, Н.Лескова, А.Куприна, И.Бунина, А.Чехова и др. М.А.Булгаков, подобно Н.В.Гоголю и Э.-Т.-А.Гофману, включает своего героя в социальную жизнь и показывает действительность глазами пса. Окружающий мир рисуется животным как ненормальный. Ощущение мрака, враждебности социума усиливается средствами пейзажа. Природа маркируется псом как злая, враждебная сила, имеющая ирреальный характер. Поэтому снежная буря показана М.А.Булгаковым в гротескном ключе: дьявольская вьюга «ревет» отходную по живому существу, гибнущему от голода и холода. Сухая метель, загремевшая воротами и помелом ударившая машинистку, названа писателем ведьмой. Так

постепенно постреволюционное пространство, на котором разворачивается трагедия, определяется писателем как царство дьявола.

Гротескное видение реальности обусловлено в повести абсурдными свойствами окружающей действительности, доказательству чего и посвящен всесторонний анализ общественного бытия. Гротеск выявляет сущность мироустройства на заданном пространстве. Все материальные ценности, поделенные революцией, стали общими, а значит, ничьими, поэтому в столовой нормального питания никто ни за что не отвечает, никому нет дела до качества пищи. Гротеск М.А.Булгакова, в котором происходит совмещение юмора и сарказма, комического и трагического, помогает писателю достичь максимальной степени обобщения. С сочувствием и добродушным юмором писатель рисует мытарства «холостого» пса, обваренного кипятком поварами из столовой нормального питания, с едким сарказмом пишет о черствости, жестокости и безответственности последних. Стилизованная под эпитафию фраза пса о доброте Власа, барского повара графов Толстых, вызванная тоской по милосердному и честному человеку, вырастает в гневное обличение деятельности столовой Совета нормального питания. Сатирический гротеск «Собачьего сердца» приобретает социальную окраску. Писатель констатирует факт чудовищной трансформации графских Власов в поваров «нормального» питания, вместо доброкачественной пищи предлагавших людям щи из «вонючей солонины», а также изучает перевернутую психологию нового человека, рожденного социальной революцией. От этих «щей» вынуждена «дрожать», «морщиться», но «лопаты» задавленная нищетой «машинисточка» девятого разряда, с сочувствием показанная писателем. М.А.Булгаков исследует, как социальные обстоятельства действуют на ее психологию. Героиня, задавленная бытием, не пытается выбраться из тисков обстоятельств или хотя бы просто сохранить достоинство и внутреннюю свободу; она принимает правила игры, предложенные абсурдным обществом; терпит издевательства любовника в обмен на «фильдеперсовы чулочки». Тема прелюбодеяния появляется на второй странице повести и, усложняясь мотивами распада нравственных ценностей, утраты духовности, является ведущей проблемой произведения М.А.Булгакова. В гротеске «Собачьего сердца» высокое становится низким (любовь – прелюбодеянием), люди превращаются в маски («машинисточка», «председатель»), а космос – в хаос. Причем люди не противостоят хаосу, а стремятся к максимальной адаптации к нему. Параллельно развивается трагичная тема уничтожения человеческого в человеке. Любовник «машинисточки» теряет человеческий облик, оправдывая свою аморальность тяжелыми лишениями молодых лет: «...теперь пришло мое времечко. Я теперь председатель, и сколько ни накраду – все, все на женское тело, на раковые шейки, на «Абрау-Дюрсо»! Потому что наголодался в молодости достаточно, будет с меня, а загробной жизни не существует».

Писатель наглядно показывает процесс превращения человека в животное, которому присущи лишь природные инстинкты. Своеобразный «животный ряд» художник продолжает во второй главе повести, посвященной трудовым будням профессора, основанной на контрасте высокого и низкого. Гениальный ученый, человек высокой культуры, моральных качеств вынужден продавать свои знания и опыт многочисленным богатым, высокопоставленным развратникам. М.А.Булгаков

моделирует образы двойников председателя, моральных перевертышей средствами гротеска, карикатуры.

Портрет стареющего сластолюбца дан в гротескном ключе: «На голове у фрукта росли совершенно зеленые волосы, а на затылке они отливали ржавым табачным цветом. Морщины расползались по лицу у фрукта, но цвет лица был розовый, как у младенца. Левая нога не сгибалась, ее приходилось волочить по ковру, зато правая прыгала, как у детского шелкуна».

Писатель срывает карикатурную маску с лица посетительницы, влюбленной в карточного шулера: «...живые пятна сквозь искусственные продирались на ее щеках...». Мотивы распада духовных ценностей усиливаются при помощи приема контраста. Развратные речи «дама» скрепила словами «Богом клянусь!», от чего лицемерный смысл слов усиливается. Комический эффект гротескной ситуации основан на том, что абсурдность происходящего «в похабной квартирке» не шокирует ни профессора, ни его пациентов, лишь пес, адресовав посетителей ведомству черта («Ну вас к черту»), «положил голову на лапы и задремал от стыда». М.А.Булгаков создает двойники-схемы (стареющие богатые развратники, совратители малолетних, мечтающие о возвращении молодости ради плотских утех) путем окарикатуривания, приема «срывания» масок, перемещения серьезного на уровень комического.

Уже к концу первой главы повести складываются контуры гротескного образа современности, враждебного любому живому существу. Отчаяние охватило пса, ему некуда было идти, его везде ожидали пинки. Обессиленный пес повалился на снег; душа его болела, а из глаз текли и засыхали «мелкие собачьи слезы»; раненый бок «торчал свалаявшимися промерзшими комьями, а между ними глядели красные зловещие пятна от вара».

Пес не погиб только благодаря профессору Преображенскому, выдающемуся специалисту в области омоложения человеческого организма. Профессор накормил его колбасой, окрестил Шариком и забрал к себе для проведения экспериментов. Этот эпизод является знаковым в идейно-художественной системе повести. Выигрыш «главного собачьего билета» раскрывает во всей неприглядности рабскую сущность Шарика, который за кусок колбасы готов на все: он «полз, как змея, на брюхе, обливаясь слезами». Шарик согласен идти за Преображенским «на край света»: «Пинайте меня вашими фетровыми ботинками в рыло, я слова не вымолвлю». В борьбе за существование Шарик «устраняет» конкурента: для того, чтобы быть единоличным обладателем краковской, он так лязгнул зубами на бродячего кота, что «тот с шипением, похожим на шипение дырявого шланга, вздрался по трубе до второго этажа». Постепенно деформация локализуется в сознании Шарика, разрушая добрые чувства, а также критическое отношение к социальному бытию. М.А.Булгаков пытается разобрать составные части абсурдной логики персонажа, антипреображение которого идет по двум путям: 1) Шарик, попав к богатому человеку, теряется в поисках причины происшедшего. В итоге антилогика приводит его к абсурдной мысли об избранничестве: «Я – красавец. Быть может, неизвестный собачий принц-инкогнито ...очень возможно, что бабушка моя согрешила с водолазом». 2) Сознание сытого Шарика постепенно заполняется индифферентностью к окружающему миру, давая ростки снобизма. Получив ошейник, Шарик чувствует себя «выше» других псов в «социальном» отношении.

М.А.Булгаков комично обыгрывает поговорку «Сытый голодному не товарищ», выпячивает несоответствие шариковских претензий его сущности. Внутренний мир нового, «преображенного» Шарика показан как гротескный: в голове пса возникает хаос, где добрые чувства подменяются подлыми, норму поведения заменяет антинорма. Этот процесс станет наглядным, если рассмотреть, как пес оценивает профессора. Сознание пса представляет ученого, как божество, благодетеля, доброго волшебника из собачьей сказки. Главные душевные качества Преображенского, выделенные Шариком, – это доброта и щедрость, вытекающие, по логике Шарика, из его богатства. Пес мыслил так: раз человек богат, то он имеет чувство собственного достоинства, он милосерден («...не станет пинать ногой...сам никого не боится...потому что вечно сыт»). Психология Шарика – своеобразная проекция на мировоззрение типичного обывателя, признающего только материальные ценности. Так гротескный ракурс изображения позволяет писателю проследить негативное влияние социума на психологию личности.

Социальному абсурду по-своему пытается противостоять профессор Преображенский, гениальный ученый, человек с прогрессивными взглядами. Он убежден, что методами насилия невозможно достичь прогресса, что «социальная кутерьма – просто-напросто больной бред». По мнению ученого, каждый человек должен заниматься тем делом, которое может делать хорошо. Здесь очевидна переключка с теорией «сродности» украинского философа Г.С.Сковороды, который считал, что в каждом человеке природой заложен «закон сродности» (врожденная способность к определенным занятиям). Нарушение «закона сродности» ведет к перебоям в работе социального организма. Именно об этом говорит Преображенский, считающий, что разруха в государстве – это не фантом, а следствие нежелания заниматься реальным делом. Разруха окончится «сама собой» тогда, когда швондеры «вылупят» «из себя мировую революцию, Энгельса и Николая Романова, угнетенных малайцев и тому подобные галлюцинации» и начнут заниматься каждый своим делом. Однако, как пишет М.А.Булгаков, убежденность профессора принимает крайние формы. Преображенский выступает сторонником философии разумного эгоизма, рационализма, ведущей к некоему снобизму. Объективно оценивая свои знания, опыт, возможности, профессор считает, что имеет право на исключительные условия жизни и не желает нарушать ее течение. Его не интересуют события, происходящие в стране, не волнует судьба народа. Он занят важнейшей научной проблемой, однако в гротескном мире его деятельность направляется не на благо. В идеологизированном перевернутом мире деятельность творческой личности превращается в антидеятельность, поскольку служит не прогрессу, а регрессу – удовлетворению инстинктов постаревших развратников. В повести раскрывается трагизм судьбы гениального ученого, научное открытие которого в гротескном мире оборачивается против него же.

Профессор предпринимает сложный эксперимент – пересадка желез умершего человека собаке с целью изучения действия процесса омоложения. Однако ученый получил совершенно неожиданный результат. Шарик превратился в человека. Трансформация животного в человека является гротескно-фантастической, причем мотивирована она реалистически. Описанию эксперимента профессора предшествует рассказ о волнениях Шарика, предчувствовавшего особенное событие. М.А.Булгаков нагнетает ощущение тревоги: «И вот в этот ужасный день, еще утром, Шарика кольнуло предчувствие»;

«неприятно и неожиданно» позвонил телефон в кабинете, вследствие чего ученый и его прислуга засуетились. Кульминацией «кутерьмы» стал приезд доктора Борменталья с «дурно пахнущим чемоданом», из-за чего Преображенский не допил свой кофе. Для создания эффекта подчеркнутой достоверности происходящего писатель показал фантастический эксперимент Преображенского как вполне реальное событие. Весь текст эпизода пронизывают подробные, почти документальные описания подготовки к эксперименту, ход операции. Ощущение достоверности усиливается введением профессионализмов (обозначений проводимых манипуляций, включения в повествование истории болезни Шарика). Тетрадь доктора Борменталья зафиксировала все нюансы операции профессора. Борменталь пунктуален в описании операции: он фиксирует число, месяц, год, день недели, время.

Преобразование Шарика в человека представляет собой яркий пример гротескной метаморфозы. После операции по пересадке желез собака постепенно обретает качества человека; происходит «прорастание» одного облика сквозь другой – та же структурная схема, что и в древних гротесках. «Прорастание» прослеживается в своем дневнике доктор Борменталь: «Вечером появился первый лай...Обращает внимание резкое изменение тембра и тона (понижение). Лай вместо слова «гау, гау» на слоги «а-о». По окраске отдаленно напоминает стон... Выпадение шерсти приняло характер общего облысения <...> В 3 часа дня...засмеялся <...> Встал с постели и уверенно держался полчаса на задних лапах. Моего почти роста <...> пес...обругал профессора Преображенского по матери <...> у него отвалился хвост, он произнес совершенно отчетливо слово «пив-ная».

Результат операции ученого был превратно истолкован людьми. Говорили и писали о якобы появившемся марсианине, о родившемся ребенке, играющем на скрипке, о светопреставлении, о появлении у Преображенского внебрачного сына. Толпы любопытных осаждали квартиру профессора в надежде увидеть «говорящую собачку» собственными глазами.

Но самым невероятным в гротеске М.А.Булгакова является то, как естественно новый организм вписался в существующую систему. Создается абсурдная ситуация, комизм которой основан на контрасте внутреннего уродства нового организма, его поведения с его новым социальным статусом.

Историю «адаптации» Шарикова в новом обществе М.А.Булгаков расширяет до уровня социального обобщения. Использование возможностей гротеска-предположения позволяет смоделировать картину современной действительности и выявить ее несовершенство. В результате социального эксперимента происходит смешение понятий: высокое становится низким, а низкое – высоким. По мысли автора, любой организм может существовать в новом обществе, был бы в наличии положенный статус «пролетария» и «общественное» сознание. По законам нового общества Шариков является его полноправным членом, потому председатель домкома Швондер требует у ученого документ, подтверждающий, что Шариков – «человек, полученный при лабораторном опыте путем операции на головном мозгу». Шариков получает документы и становится Полиграфом Полиграфовичем Шариковым, поступает на службу в качестве заведующего отделом очистки Москвы от бродячих животных и даже решает жениться. Новая общественная система уничтожает в человеке личностное начало, что гениально спародировано

М.А.Булгаковым в образе Шарикова. Пес до операции имел индивидуальное начало, Шариков же его лишается.

Гротескная метаморфоза, произошедшая с Шариком, имеет совершенно определенные функции: пародийно – сатирическую (обличение противоестественных научных и социальных экспериментов), психологическую (высмеивает создание «новых» людей в процессе социальной революции), а также прогностическую (предупреждение о гибельности моральных трансформаций). Образ Шарикова является пародийной объективацией лозунга «Кто был ничем, тот станет всем», художественной реализацией образа «нового советского человека». Кодекс поведения лабораторного человека, унаследовавшего повадки пса и негативные качества Клима Чугункина, не отягощен моральными принципами, нормами, а имеет лишь один постулат – достижение цели любыми средствами. С едким сарказмом писатель показывает этику гротескного мира, согласно которой важна не внутренняя сущность личности, а ее пролетарское происхождение. Для реализации своих планов Шариков использует все средства: воровство, наговор, насилие, шантаж, донос. Кульминацией повести становится стрельба Шарикова в профессора, после чего Преображенский был вынужден обратить Шарикова в первозданное состояние. Однако данная гротескная ситуация не объективируется в повествовании. О ней читатель догадывается по событиям, происходящим в эпилоге. Через десять дней в квартире Преображенского появилась с обыском милиция и обвинила профессора и его окружение в убийстве гражданина Шарикова. Опровергнув обвинение, ученый представил доказательство своих слов. Перед посетителями предстало странное существо: «Пятнами он был лыс, пятнами на нем отрастала шерсть. Вышел он, как ученый циркач, на задних лапах, потом опустил на все четыре и осмотрелся... Кошмарного вида пес, с багровым шрамом на лбу, вновь поднялся на задние лапы и, улыбнувшись, сел в кресло». Возвращение Шарикова в животное состояние показано с помощью приема обратного гротеска, таким образом, в повести имело место двойное гротескное превращение: собаки в человека и человека в собаку. В двойное «преображение» Шарика заложен символический смысл. Автор напоминает о необходимости возвращения к природе, к нравственным основам бытия, духовной и социальной эволюции. Образ Шарикова становится знаком абсурдной общественной системы, способной из «милейшего пса» сделать низкого человека. М.А.Булгаков обличает шариковщину – систему, уничтожающую человеческое в человеке, ведущую к духовной деградации личности. Прогностический потенциал антиутопии М.А.Булгаков усиливает, оставляя открытым нравственно-философский план повести – показывая живучесть «шариковщины» как системы (несмотря на превращение Шарикова снова в собаку) в современном ему обществе.

Таким образом, повесть «Собачье сердце» стала новым шагом в эволюции М.А.Булгакова-художника. Написанная в жанре антиутопии, повесть содержит глубокий анализ абсурдной общественной системы, где гротеск становится одним из ведущих принципов типизации. Гротеск усиливает обличительный пафос антиутопии, помогает писателю выявить реальные противоречия действительности, создать художественную модель тоталитарного мира, враждебного человеку. Гротеск в повести М.А.Булгакова призван показать деформации, происшедшие как в социальной сфере, так и в сознании личности.

Поэтому писатель широко использует гротескные формы для раскрытия моральных и социальных метаморфоз человека и общества.

А.И.Николаенко

“Письма к потомкам” Н.В.Кукольника

Среди многочисленного неопубликованного наследия русского писателя Н.В.Кукольника выделяется цикл, получивший название «Письма к потомкам». Название дано самим автором. Еще 19 декабря 1839 года, работая над своими поденными записями, позднее трансформировавшимися в «записные книжки» Н. Кукольник писал: « И если бог позволит мне прожить еще лет двадцать, то на 50-десятом году с моими материалами мне легко будет написать мою книгу потомкам» [1].

Спустя 20 лет, в конце 50-х годов, видимо решив подать в отставку и поводя итоги сделанному, Н.Кукольник оставляет в своих черновиках такую запись:

«Далеко не загадывай, но на бочке позволительно и помечтать. Я был все царствование свидетелем мыслящих, а потому не мешало бы написать историю моего времени, посвятив на то по страничке в день, а период исторический, и более. Не только администрация, но и литература и художества могли бы доставить интересные материалы, а Мушка [2] после смерти моей могла бы выгодно сбывать мои письма к потомкам. Начало им уже сделано моею автобиографией), которую бы можно и подержать» [3].

Запись эта не датирована. Но если судить по косвенным данным, которые упоминаются в тексте (например, окончание романа «Тони», публикация драмы «Азовской сидение»), ее можно датировать 1855 годом. Показательно, что в записи упоминается о возможной близкой смерти (в других записях этого периода мысль эта выражена более отчетливо), и Н.Кукольник не рассчитывает на публикацию своих «писем к потомкам».

Здесь же Н.Кукольник говорит о предполагаемом плане своих писем к потомкам: «Мне кажется, за неимением изысканий, можно было бы письма к потомкам начать и теперь, не выработав плана. Для автобиографии можно оставить место до 1829 года.-Таким образом:

Письмо 1. Виленский Университет

Письмо 2. Польская революция. Скотина [4] Новосильцев.

Письмо 3 Псков. Холера. Разрушение Университета [5].

Письмо 4. Появление в Петербурге. Литературный мир. Граф Толстой.

Письмо 5. Торквато Тассо. Рука Всевышнего Отечество спасла. Свид<ание> с Государем.

Гр<аф> Канкрин.

Для этого плана надо сегодня же сделать тетрадочку».

И далее следует неожиданное: «Господи! Благослови и помоги не развлекаться случайною прелестью сюжетов, дай привести к счастливому концу начатое! Благослови, Господи»

Но на этом, похоже, все и заканчивается. Конечно, Н.Кукольник что-то пишет из задуманных «Писем к потомкам», но что именно сказать трудно.

К идее «Писем к потомкам» Н.Кукольник обращается уже в таганрогский период. В это время его материальное положение складывается очень трудно.

Работы в Таганроге, соответствующей его опыту и чину здесь не находится, и он вынужден прибегать к различным (в том числе и случайным) заработкам. Он пытается пристроить в различных журналах (газетах) свои работы, о чем свидетельствует его переписка.

29 октября 1863 года Н.Кукольник пишет А.Краевскому. «Посылаю Вам еще одну статью. Это одно из моих Писем к Потомкам, где собраны или собираются воспоминания обо всех знаменитых личностях, с которыми мне удалось на моем веку быть в соприкосновении. Щепкин является, прежде всего, по некрологической причине» [6].

В ноябре 1864 года, уже после того, как в № 77 газеты «Голос» за 1864 год была напечатана под рубрикой «Письма к потомкам» статья «М.С.Щепкин» Н.Кукольник пишет Н.Рамазанову

«Прочти, и пусть другие прочтут воспоминания о Щепкине и корреспонденции мои из Таганрога [7]. Надеюсь эти статьи не испортили ли бы ни Московских Ведомостей, ни Современной Летописи, ни Русского Вестника; ты знаешь какое множество знаменитостей были коротко со мною знакомы, а многие и дружны; и теперь уцелевшие сохраняют те же чувства; поэтому письма к потомкам не могут не быть интересны, что ты сам лучше других можешь засвидетельствовать» [8].

Как видим, обстоятельства изменились, и Н.Кукольник хотелось бы заручиться согласием кого-нибудь из издателей на публикацию «писем к потомкам», не оставляя их «на потом». Но это согласие нужно, оформленное надлежащим способом. Об этом он пишет раньше Даргомыжскому 5 ноября 1863 года: «Скажи, пожалуйста, Серову, что у нас есть Итальянская опера, есть Музыкальное общество, следственно его музыкальная хроника будет без нас не полна. У меня досуга довольно, любви к делу еще больше, но ужас как мало денег. Притом же никто даром не работает. А потому, если хочет, я готов писать для нового журнала, но для этого необходимо знать условия, стоит ли работать и какое полагается материальное вознаграждение.

Кроме текущих музыкальных статей и драматических, у меня пропасть воспоминаний музыкальных и (*неразб.*). Как сам знаешь, я соприкасался со всеми знаменитостями моего времени, и набрался порядочный запас интересных материалов, изложенных в *Письмах к Потомкам*» [9].

Тот факт, что в газете «Голос» Н.Кукольник печатает «Письмо к потомкам. М.С.Щепкин», не меняет сути дела. Об этом он сам пишет тому же А.Краевскому:

«Несколько лет я не писал. Недуги одолевали. Опять принялся за перо. Денежный литературный кризис. Я теперь при общем безденежье, и я попал в тиски, и значительная помощь материальная мне до зарезу необходима в аи габау невыгодно работать. Я рассчитывал за статью о Щепкине, по) 6 прежним, слишком умеренным ценам по 60 р. за печатный лист» [10].

Надо отметить, что в письме к А.Даргомыжскому Н.Кукольник утверждает, что у него «набрался... запас интересных материалов, изложенных в Письмах к Потомкам». Так что речь идет не о планах, а уже о конкретных рукописях, в публикации которых автор их заинтересован. Но где же они?

Среди рукописей Н.Кукольника, хранящихся в Пушкинском Доме, имеется несколько рукописей, имеющих подзаголовки «Письма к потомкам». Однако подзаголовки эти написаны на рукописях, за редким исключением, не рукой

Н.Кукольника. Возможно это сделано племянником И.А.Пузыревским, который в одном документе именуется «наследник литератора Н.Кукольника» [11]. Вот какие рукописи обнаружены мною при просмотре фонда 371 (фонда Н.Кукольника) при работе в Пушкинском Доме.

Письма о театре [12]. Написано только письмо 1-е., причем, судя по содержанию, оно не окончено, так в рукописи сделано небольшое отступление, и далее дается план, включающий краткое содержание последующих четырех писем.

Из содержания следует, что Н.Кукольник имел свое видение театрального искусства. Он хочет передать потомкам как, по его мнению, надо идти новым, необычным путем, как надо совершенствовать театральные традиции. Суть предложений не раскрыта, но заглавия писем говорят о создании «фантастического театра» и должно было быть дано описание «двойного театра». Разумеется, речь идет не о каком-нибудь агитационном или психологическом театре, а о театре, основанном на тех же романтических принципах.

К этому первому письму примыкает рукопись, озаглавленная «О театре» (1853 г.) и излагающая содержание конфиденциальной записки директору императорских театров А.М.Геденову. В ней рефреном звучит мысль, что состояние и театральной школы и репертуарной части неудовлетворительны и излагаются конкретные меры, что надо делать.

Имеется еще одно письмо, датированное 1856 годом. Оно называется «О юбилее 100-летия русского театра». Письмо только начато (возможно, в другом месте окончание письма и будет со временем найдено) и окончания не имеет.

Надпись «Письма к потомкам» сделана рукой Н.Кукольника, но на нем имеются чьи-то пометы «в дневник» и «в карточку». Имеется какое-то другое название, написанное рукой Н.Кукольника: «Письмо к Е.Т.К... в шестую часть Света. Письмо второе».

Социально-политическая тематика [13]. Это шесть самостоятельных писем, не связанных между собой. По-видимому, они были написаны Н.Кукольниковым в дороге из Новочеркасска в Воронеж во время вынужденной остановки из-за непогоды. Большинство писем датировано 15-16 марта 1855 г. (ст. Роговцево и Средний Икорец), два - датированы 24 марта 1855 (Воронеж) и одно стоит особняком, так как из его текста следует, что оно написано в Новочеркасске.

В последнем письме имеется интересная запись: "сколько раз я ни принимался писать к Вам, Ув. Пт-ки, что - нибудь, а непременно помешает; впрочем, и то сказать, я сам маленько виноват: я хотел все сведения, которые Вам передать собираюсь, подчинить стройному плану - расположить предметы так, чтобы скучное подкрасит веселым, смешное заключить высоким. Я и не догадывался, что составление такого плана все равно, что составление задуманных писем. И так, без плана стану Вам рассказывать. Что под глаза попадет, что при этом вспомнится, то и опишем» [14].

Помимо описания дорог, в этом цикле имеются очерки, содержащие рассуждения о естественном праве, и, в частности, о сложившемся в Европе во времена Н.Кукольника международном праве. Есть отдельное письмо (это подзаголовок принадлежал лично Н.Кукольникову), где излагается взгляд Н.Кукольника на национальный вопрос. Последнее письмо, то самое, что написано из Новочеркасска, касается вопросов градостроительства и архитектуры Старочеркасского Собора.

Письма на историческую тему [15]. Удалось обнаружить только одно письмо по этой тематике, и оно, к сожалению, не имеет окончания, но имеет название: «Англо-французы в Ростове, или мои походные записки». Судя по обнаруженному тексту в этом письме к потомкам Н.Кукольник описывал попытки высадки англо-французского десанта на побережье Азовского моря (высадка в Ейске, попытки взять Таганрог и т.д.). Н.Кукольник был очевидцем этих событий, и очень жаль, что записки не сохранились.

Судя по тому, что удалось разыскать, Н.Кукольник мечтал посвятить себя историческому поприщу после выхода в отставку. Вот запись, которую удалось разыскать: «Итак, на эти пять лет: Шут Шафирова; Илиада; Тонни; Абрикосовое дерево; Иоанн Ш, конец двух пьес и конец литературному поприщу. Авось служба и плоды от их трудов помогут вкусить покой; тогда за Историю; но пока, в эти пять лет собирать материалы, приобретая каждую неделю одну важную или не менее трех сочинений, переплетая их все под один переплет как собрание актов, и старые перештемпелевать одним штемпелем; и держать их в одном шкафу, без примеси. История Всего Казачества может, по мнению моему, идти теперь еще с большим успехом» [16].

Письма-воспоминания. Примером такого письма к потомкам являются воспоминания «М.И.Щепкин», опубликованные впервые в газете «Голос» в 1863 году. В 1888 году оно было перепечатано в «Русской старине». Именно эта редакция сегодня считается основной. Воспоминания эти перепечатывались в советское время.

Удалось также разыскать рукопись «Приезд в С.-Петербург», которое Н.Кукольником дано с подзаголовком «Письма к потомкам» [17]. Других воспоминаний не обнаружено, и достоверно не известно, были ли они написаны. Судя по тому, что Н.Кукольник пытался опубликовать в первую очередь такие «Письма к потомкам», можно предположить, что они все же существовали. Очевидно, что сохранившиеся рукописи Н.Кукольника и находящиеся сегодня в архивах - это далеко не полный перечень того, что осталось после Н.Кукольника. Так, например, неизвестно где находятся письма А.Пушкина к Н.Кукольнику, хотя достоверно известно, что в конце XIX века они находились в Таганроге, а потом были приобретены одним ростовским книготорговцем. Где они сейчас, не известно [18].

Известно также, что Н.Кукольник в это же время работал над другими циклами, например над «Азовскими письмами», пять из них было опубликовано. Сохранились документы, показывающие как хотел Н.Кукольник реализовывать эту идею. По отдельным моментам (например, историческому и социально-политическому) идеи совпадали. Так что, возможно, что в процессе работы Н.Кукольник преобразовал отдельные элементы цикла «Письма к потомкам» в элементы других циклов, и даже в отдельные самостоятельные работы, над которыми работал в последние годы жизни вплоть до самой смерти, используя свои поденные записи и записные книжки. Такие работы находятся среди рукописей Н.Кукольника.

Конечно, нельзя интерпретировать позднейшую работу Н.Кукольника над своими поденными записями как «литературную подделку» [19]. Более детальное изучение творческого процесса работы Н.Кукольника в таганрогский период его жизни показывает, что для подобных утверждений нет оснований.

Но если оценивать то, что все же сохранилось, то надо сказать, что Н.Кукольник в своих «Письмах к потомкам» действительно хотел донести до потомков свое мнение, свои взгляды, свое понимание не только на театр или литературу и музыку, но и на социально-политические и экономические проблемы. И хотя сохранившиеся работы носят фрагментарный, а иногда и упрощенный подход, все же чувствуется стремление автора обобщить накопленный опыт и предостеречь потомков от необходимости повторять сделанные до них ошибки.

Показательны в этом отношении рассуждения Н.Кукольника о естественном праве. Именно с этой дисциплиной было связано в юношестве Н.Кукольника пресловутое «дело о вольнодумстве» в Нежинской гимназии. И знакомясь с дошедшим до нас «Письмом к потомкам» [20] мы ясно видим, какой след оставило в его душе обучение в Нежинской Гимназии, в частности слушание лекций профессора Белоусова.

«Философия, а попросту сознание чистого ума - не только не принося свойственной ей пользы, - обращается к потомкам Н.Кукольник, - но подверглась гонению;. В администрации нет двух маленьких княжеств с одинаковыми учреждениями; политическая экономия достигшая недавно до образа науки, пала силой министерских распоряжений и во многих государствах теперь политики экономических начал нет и в помине; педагогика устремилась жалким путем специалиста, приготовляя не людей, а вещи, пригодные для того или другого употребления. А право?»

Вопрос не случайный. Что такое естественное право, Н.Кукольник вынес еще из стен Гимназии, слушая здесь лекции своего любимого преподавателя. Об этом свидетельствует упоминание Гуго Гроция.

Как выяснили исследователи [21] Н.Белоусов читал право по книге немецкого ученого Ф.Шмальца «Право естественное» (русский перевод - 1820 г.). «Во введении к этой книге, - пишет Ю.Манн, - написанном ее переводчиком Петром Сергеевым, примечалась заслуга голландского переводчика Гуго Гроция» «Он первый отделил нравоучение от богословия, которые прежде сего были смешиваемы», однако действовал нерешительно, выводя начало права то из разума», и «общежития», то «из опытности». Перелом осуществил Кант; его последователи «на основании начало положений великого преобразователя области умозрений верными признаками отличили праворучения от наук сродных и соприкосновенных [...] приняли и объяснили формальное начало права, в полной мере удовлетворяющее требованиям чистого разума».

Н.Белоусов официально Канта не читал гимназистам, но обращал на его учение внимание, а среди, тетрадей молодого Н.Кукольника, изъятых у него при обыске и впоследствии послуживших основанием для обвинения в "вольнодумстве», фигурируют конспекты работы Канта [22]. И вот теперь, более чем четверть века после прошедших событий, Н.Кукольник, прекрасно понимая, что его слова нигде не будут при его жизни напечатаны, завещает потомкам в своем письме: «Когда науки стремились по истинному пути, не возбуждая ничьих корыстных опасений, создание международного права возникло и развивалось беспрепятственно. Дорого стоило человечеству приобретение первых понятий о правах международных. Тридцать лет лилась кровь; тридцать лет спорили, но все-таки dospорились до чего-нибудь. Голос философов был принят и уважен. Бессмертное стихотворение Гуго Гроция [...] служило справочною книгою

дипломатов, мысли и слова Декарта были слышны в устах многих министров на Конгрессе, и Вестфальский мир поистине можно назвать, и в действительности был, началом международного права».

Напутствуя молодых, Н.Кукольник обращает их внимание, на необходимость привлечения науки при выработке прав человека равно как прав государства.

Мы привели только два отрывка из одного сохранившегося «Письма к потомкам» Н. Кукольника. Но и из этого видно, что в них Н.Кукольник не выступает покорным защитником монархизма, человеком, не обремененным знаниями, выражающий готовность служить («прикажут, - завтра же буду акушером» [23]. Нет! Это как раз человек, обладающий знаниями, для которого жизненный опыт и даже году обучения в Гимназии не прошли бесследно, имеющий свое собственное мнение [24]. Ни умеющий его отстаивать. И остается только сожалеть, что Письма к потомкам не были написаны, а то, что дошло до нас, пылится где-то на полках архивов, недоступное тем, к кому оно было написано

Література

1. Цит. по Штейнпресс Б.С. «Дневник» Кукольника как источник биографии Глинки. // Глинка. Исследования и материалы. Л.-М., 1950, – С. 118.

2. Мушка - жена Н.Кукольника. Именно это уменьшительное имя очень часто встречается в письмах Н.Кукольника, когда речь идет о жене. Несмотря на это, видимо с легкой руки П.Ковалевского в различных современных статьях о Н.Кукольнике встречается только уменьшительное имя «Мумочка», с которым якобы Н.Кукольник обращался к жене.

3. ИРЛИ. Фонд 371. ед.хр. 28, л. 1.

4. Данное слово записано неотчетливо, и допускает другое прочтение «Сломили». Но я остановился на приведенном прочтении, учитывая, что между словами «сломили» и «Новосильцев» нет соответствующего согласования.

5. Судя по этой записи можно предполагать, что в период до 1831 года семья Кукольника (точнее, оставшиеся ее члены - братья Павел и Платон и сестра Мария) каким-то образом были связаны с Псковом. Но в биографических справках, в аттестатах отца, а также самого Н.Кукольника о псковском периоде жизни Н.Кукольника никаких данных не находится.

6. Отдел рукописей РНБ Фонд 391 (фонд Краевского), опись 1, ед. хр. 405, лист 9

7. Корреспонденции из Таганрога. - Сегодня трудно установить точный перечень и тематику этих корреспонденций, которые Н.Кукольник печатал в газете «Голос» анонимно. Но то, что они были посвящены, как принято говорить сегодня, общественно-политической тематике, свидетельствуют исследования В.Сажина (см. В.Н.Сажин. Из биографии писателя Н.В.Кукольника //«Исследования памятников письменности культуры в собраниях РПБ. – Л., 1985. – С.105-114).

8. Щукинский сборник, Вып. 6. – М., 1907. –С.427.

9. ИРЛИ. Ед.хр 4241, листы 3 и 3об.

10. Отдел рукописей РНБ Фонд 391 (фонд Краевского), опись 1, ед. хр. 405, лист 11.

11. ИРЛИ. Фонд 371, ед. хр. 135.
12. ИРЛИ. Фонд 371, ед. хр.29, 33, лист 1-4, 35.
13. ИРЛИ. Фонд 371, ед. хр. 33, листы 5-14 об.
14. ИРЛИ. Фонд 371, ед. хр. 33, листы 14 и 14 об.
15. ИРЛИ. Фонд 371, ед.хр. 34.
16. ИРЛИ. Фонд 371, ед.хр. 28 , лист 7.
17. ИРЛИ . Фонд 371, ед.хр. 26.
18. Николаенко А.И. Переписывался ли А.С.Пушкин с Н.Кукольниковом. //Научная мысль Кавказа. – 2001. – № 3. – С. 84-86.
19. Николаенко А.И. К истории создания Дневника // Слянка часу. – Канев.- 2002. - №№ 21-22. – С. 46-59.
20. ИРЛИ Фонд 371, ед. хр.33, листы 8 и 9.
21. Манн Ю. Сквозь видный миру смех. - М., 1994. - С. 136-137
22. «Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко». - СПб, 1881. - С. 94-95.
23. Салтыков-Щедрин М.Е. Господа Ташкентцы/УСобрание сочинений. Т.5, 1951, С. 6-11
24. Николаенко А. Особняк // Таганрогский курьер. – 1999. - № 37. – Сентябрь.

Г.В.Самойленко

Життя, окрилене піснями (поетична творчість Олекси Ющенка)

1937 року юнак із Сумщини Олекса Ющенко, закінчивши Роменський сільськогосподарський технікум, приїхав у Ніжин і поступив до учительського інституту, який діяв паралельно з педагогічним. Він любив більш за все літературу, художнє слово, і сам уже пробував писати. Два роки промайнули швидко. І хоча треба було опанувати науку, Олекса Ющенко знаходив час писати вірші. Та цьому сприяли і творчі умови, у які потрапив молодий поет. Гоголівські традиції відчувались ще з тих далеких часів. І кожен, хто пов'язував себе з літературою, пам'ятав, що він навчається у вузі, з яким навічно закріплені імена не тільки М.Гоголя, а й Є.Гребінки, В.Забіли, О.Афанас'єва Чужбинського, Л.Глібова і десятків інших визначних діячів культури. Проте не тільки це приваблювало тих, хто відчув у собі потяг до художнього слова. У той час в інституті діяла літературна студія, яку очолював поет, літературознавець, доцент кафедри української літератури М.Сайко, який виховав чимало знаних нині в літературі митців. Олекса Ющенко завжди з повагою і гордістю говорив про свого творчого вчителя.

Перші публікації молодого поета побачили світ у місцевій газеті “Більшовик Ніжинщини” та обласній – “Більшовик”. У віршах “Співає квітуча Україна”, “Жінка”, “О.М. Горький”, “Пісня”, “Пливуть хмари”, “Подрузі”, “Слово” та інших О.Ющенко писав про дружбу, юність, любов, відгукувався на події, які відбувалися в країні та Чернігівщині.

30 травня 1938 р. в газеті “Молодий комунар” був надрукований вірш О.Ющенко “Колгоспівська”, надісланий із Ніжина. Поет з романтичним оптимізмом молодого, ентузіастського задору оспівує трудовий подвиг трактористів, які орють землю для нового врожаю.

*Гей, лани мої широкі,
Вам ні меж, ні краю!
Про мої весняні роки
Я пісні співаю.
І про тебе, ясне сонце-
Щире, золотисте,
І про вас, дівчата й хлопці-
Друзі трактористи...*

Цей же юнацький запал буде відчуватись в багатьох творах поета післявоєнного часу, коли він буде оспівувати працю трударів, героїв ланів. О.Ющенко завжди з глибокою повагою ставився до людей, які працюють на землі. Може це від того, що він сам був родом із села, сам бачив з малих літ, як обробляють землю, скільки треба віддати сил, щоб виростити гарний врожай. Дійсно все це впливало на вибір теми. Але тут, мабуть, відіграло й те, що він глибоко поважав трударів, а їх праця надихала на створення свіжих, неповторних творів, які ставали піснями і звучали по всій країні.

Нічого, що було написано митцем у той час, він майже не включав у поетичні збірники, хоч серед перших проб пера були і такі твори, які засвідчували про відчуття поетом слова, вміння сказати про складне просто і художньо виразно.

*І родилося слово бунтарське
і летіло в простори ланів,
Било в палаці гнівно у панські
І відбій той громами гримів.
Те невтомне зривалося слово
З уст поета, із уст Кобзаря,
Про сім'ю і про вільну, й про нову
Засвітилася думка-зоря.
А із думки, із вогника зірки
Розгортався великий пожегар...*

Це із вірша про Тараса Шевченка, який Олекса Ющенко прочитав у присутності В.Сосюри на вечорі в інституті у 1939 р. з нагоди 125-річчя з дня народження Великого Кобзаря. З тих далеких поезій хочеться згадати ще одну:

*Усиха тополя при дорозі,
Зелен-листом більше не шумить...
От гроза ударить, а в тривозі
Вже вона не буде стан хилить.
їй однаково впаде вона, чи, може,
Ще стоятиме: вона вже не жива,
І нехай погода непогожа,
Вітер хай з корінням вирива;
їй однаково – стояти чи упасти,
Розгубить гілок сухі кістки:
Далеч синю більше не кохати,*

*Не торкаться вершиною хмарки...
А було ж – росла і зеленіла,
При дорозі битій ночі, дні,
З вітром бавилась і весело шуміла
Скільки весен, скільки літ мені...
Посаджу я молоду тополю,
– Хай шумить, співа мені як та,
Що вже не озветься більш ніколи,
Мов дитячі дорогі літа.*

З серпня 1939р. в газеті “Молодий комунар”, куди прийшов працювати поет, починають постійно друкуватися матеріали за підписом О.Ющенка. Це були статті, замітки про події на Чернігівщині, про людей краю, про музей М.Коцюбинського, про відділ М.Щорса в Чернігівському історичному музеї, про визволення західних земель Білорусії і України тощо.

Маючи уже певний літературний досвід, О.Ющенко аналізував доробок молодих в статтях “Початківці Чернігівщини”, “Літературна студія у Ніжині”, “Щирі пісні”(вірші юнкорів), “Проза початківців”, а також, поетичні збірники своїх сучасників В.Сосюри (“Люблю”), П.Дорошка (“Полісянки”) та ін.

Вірші Олекси Ющенка “Серед моря квітів”, “Шуліка в небі”, “Серце не журись”, “Дитяча зимова”, “З моря”, “Лист братові”, “Мрія”, “Поетові”, “Там, де співав Вересай”, “Сади цвітуть” та ін. відзначаються багатством проблематики, активною життєвою позицією автора, умінням в ліричній поезії розкрити глибоку соціальну проблему. Але в будь-якому творі відчувається, що це поет-лірик. Його ліризм проявляється і в різнобарв’ї пейзажних описів, і в переживаннях ліричного героя, який знаходиться у нерозривній єдності з природою, і в самому світосприйнятті того, про що пише автор.

*О, рожевий колір, –
Смолок любий цвіт!
Лугові і полю
Сонце шле привіт.
Я дивлюсь на трави.
Квіти запашині
І співа ласкаво
Вітерець мені.
Лан оцей хвилює
Серце моє, кров.
...Серед моря квітів
Пісню я знайшов. (“Серед моря квітів”).*

Праця в Чернігівській газеті “Молодий комунар”, спілкування з творчою молоддю і представниками старшого покоління розширювали творчий діапазон Олекси Ющенка, його світосприйняття.

Війна, робота на радіостанції ім.Т.Шевченка у Саратові, нові знайомства і дружні відносини з М. Рильським, Ярославом Галаном, Юрієм Шумським, Ніною Савицькою, зустрічі з бійцями в шпиталях та збірних пунктах, робітниками на заводах, листування з земляками - все це сприяло глибшому відчуттю значення художнього слова, яке йшло від серця до читача та слухача через ефір. “Пісня полонянки”, що прозвучала із радіостанції, викликала широкий відгук слухачів.

Перша збірка Олекси Ющенка “До рідної землі”, що з’явилася у рік перемоги над фашизмом, увібрала в себе краще, що було написано під час війни:

*Ще в кожного в уяві дим пожежі,
і хліб горить в степу, й міста горять,
їх сподівання, і стежки, і межі,
їх предків слід... В очах-огнів моря
Діди мовчать і голови поволі
підводять...*

А ось про Саратовську радіостанцію ім.Т.Г.Шевченка:

*...І коли бентежний голос лине:
“Слухайте, і сестри, і брати,
промовля Радянська Україна!” -
слова кращого у світі не знайти.
Як його жадають, ловлять всюди,
як вслухається окрадена земля:
слухайте, нескоренії люди.
Україна промовля!*

Більше 50-ти років в літературі. Від першої збірки “До рідної землі” (1945) і до останньої книги “Зоря Миколи Хвильового” (1997) пролягли дороги творчих пошуків і заслуженого визнання. Більше тридцяти поетичних збірок вийшло за цей час. Нагороди, почесні звання, премії ім. П. Г. Тичини “Чуття єдиної родини” та обласні премії ім.П.Артеменка та М.Коцюбинського - все це невелика відплата громадськості за внесок Олекси Ющенка в українську літературу, у ту справу любовної пропаганди українського слова, його творців і співаків відомих і менш знаних широкому загалу читачів.

Збірки поета - це і свідчення великої його працелюбності, любові до України, рідної землі, до її синів і дочок, тих, хто захищав її, прославляв своєю працею.

*Ми полюбили раз тебе й навіки,
Твою красу, твій плід і буйний цвіт.
Твої ліси і синюваті ріки
З дитячих літ.
І в сні короткому жили тобою -
Низький уклін від нас тепер прийми.
Тому й перемагали у двобої.
Що свіжих сил взяли у тебе ми.
І я любив за двох, за трьох, і тому
До серця не підкралася утома.
Твою одвічно знаючи любов,
З братами далі я від тебе йшов,
Щоб швидше бути з тобою, бути дома.
Ти ще мені дорожча, земле, стала:
Порита, зранена дорогами боїв.
Квітуй, чаруй, як вічно чарувала!
Весна прийшла до наших берегів!*

Через всю творчість Олекси Ющенка проходить тема праці. Він прославляє трударів, оспівує їхні подвиги у полі, за верстатом, за творчим столом. Вся країна співала пісні Олекси Ющенка про славних Героїв праці Марію Лисенко, Марка

Озерного, Олену Хобту, написаних на музику П. Майбороди. Це були не просто твори на злобу дня, це була сердечна повага поета до праці людей на землі, його зворушлива задушевна розповідь про тих, хто любив землю, плекав і звеличував її. І вони заслугоували на те, щоб Вітчизна прославляла їх.

Україна співа:

Славна будь, ланкова!

- Як дівча заквітчане, пісня йде

... Над широким Дніпром,

Над лужком-бережком

Світить, світить сонечко молоде.

Значну увагу Олекса Ющенко приділяв і тим, хто прославляв Україну своїм словом, піснею, пензлем, хто пережив разом з Вітчизною її славні і трагічні періоди. Героями багатьох творів поета були Максим Рильський і Олександр Довженко, Іван Іжакевич і батько й син Симиренки, Остап Вишня і Михайло Стельмах, Андрій Малишко і Йосип Магомет, Іван Кавалерідзе і Михайло Гришко, Галина Кальченко і Катерина Білокур. І ширше - Тарас Шевченко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Марія Заньковецька, родина Тобілевичів... У присвятах чи віршах-оповіданнях, в ліричній зарисовці поет давав можливість читачеві відчувати подих творчого життя митців, їхні долі і радості. В деяких віршах -це поетове бачення цінностей їхньої величної спадщини, в інших - сердечне, задушевне враження від спілкування з ними. Але крізь ці поезії, які несуть біографічний характер, проходить, зігріте поетовим теплом, слово -виразне і яскраве, збагачене художніми прийомами та мовним розмаїттям "барв-слів".

Той в пам'яті народу не зачах,

Хто для народу і садив, і сіяв...

("Ренет Симиренка")

І про кого б не писав Олекса Ющенко, він не вимушено, а так, як це і годиться, просто, без пишномовності згадує Україну, бо все це її сини, її гордість. І перед нами виникають в історичному просторі картини життя України від далекого минулого до сучасності.

Любов до Батьківщини, до рідної землі глибоко і всебічно розкрита і в пейзажній ліриці Олекси Ющенко, яка заслуговує на особливу увагу і аналіз.

Через всю творчість Олекси Ющенко проходить тема братерства. Він співає про дружбу народів, пише вірші, які є наслідком його подорожей по рідній землі, землі народів-братів. "Цвіт дружби" - так назвав поет один із своїх збірників. "Молдавські мелодії", "Читальська долина", "Празька весна", "Гірськими дорогами", "Мацмінда", "Вербі біля пам'ятника Третього Українського фронту в Софії", "Неаполь - Рим", "Березова гілка з Косаралу", "Райніс в Кастаньолі", "Михайлівське", "Туркменський березень", "Біля пам'ятника Махтум-кулі", "Селище над Каспієм", "Україна -Білорусь", "Хатинь", "Голос Якуба Коласа", "Пам'ятник Райнісу", "Вулицями Саратова" - ось деякі назви віршів, які самі за себе говорять і засвідчують діапазон творчого доробку поета.

Я дружби хочу такої,

Що всього сповняє вмить.

Що як весна рікою

Весь простір бажася залить.

Без неї нема спокою,

Без неї не можна жити.

Вражає не тільки широта тематики творів Олекси Ющенко, а й жанрове різноманіття. Це лірика і публіцистика, балади і сонети, вірші-нариси і спогади, пісні і поеми тощо. І скрізь поет вносить своє особисте, ющенківське розуміння збагачення жанру, що в цілому йде на користь всій українській літературі.

Розповідь про творчий доробок Олекси Ющенко не буде повною, якщо ми не згадаємо про його сподвижницьку працю, пов'язану з пошуками матеріалів про забутих, маловідомих, але талановитих письменників. Завдяки йому читачі змогли ознайомитися з творами Миколи Сайка, Андрія Бурлаки, Петра Артеменка, Йосипа Дудки, а художники слова посмертно стали членами Співки письменників України. У поета багато ще планів і задумок. Він мріє до кінця свого життя залишитись в строю і бути вірним сином Батьківщини. У 50-х роках він написав поезію, у якій мріяв:

*Прожити б так, щоб не посмів
Ніхто сказати: -А що із того? -
Я хочу велич наших днів,
І щастя, й радість, і тривогу
У пісню вилити свою.
На інші, ті, що є- не схожу.
Одній лиш серце віддаю
І нею серце я тривожу.
Хоч дні й самі лишили знак,
Який не зітре вічний вітер, -
Свої слова посію так,
щоб забували понад світом,
Щоб не порожні зерна літер -
Пісні були б сердечні звітом.*

Збірники поезій, книги спогадів і літературні есе, його клопоти про молодих поетів, для багатьох із яких він став “поетиичним хрещеним-батьком”(як для Є.Гуцала), дають право стверджувати, що Олекса Ющенко з честю виконав свій обов'язок митця, чесно йшов по нелегкому шляху розвитку української літератури.

Поет не забуває місто своєї поетичної юності. Він часто буває в інституті - університеті, завжди з радістю виступав в залі, де раніше звучали його перші вірші, ділився спогадами про своїх вчителів та товаришів по літературній студії. У 60-х роках разом з композитором П. Майбородою він створив “Ніжинську пісню”, яка і тепер звучить зі сцени інституту:

*Ніжин, Ніжин, де не буду,
Не забуду про тебе я.
Ти зі мною в серці всюди,
Незрадлива любов моя.*

Про Ніжин і ніжинців поет написав чимало своїх віршів, зокрема, “Мелодію листка”, присвяченого народному художникові України Сергію Шишку. Цикл поезій про М.К.Заньковецьку (“Заньковецька”, “Марія міняє прізвище”, “Марія біля озерця”, “І терен, і тернистий шлях”, “Крім колючок були ще й гострі палі” - всі вони надруковані в ніжинській газеті) та інші.

*Я знову тут! Привіт, дуби і клени!
Ідуть студенти, їх пісні звучать...
І Ніжин радісно вітається до мене,
Як з ним розмову стрічну розпочать?
Де вперше чули ми сердець розмову,
Несмілі познайомились ми тут...
Ген з парку гордо впливає знову
Неначе білий лебідь - інститут.*

Нові зустрічі з Олексою Ющенком відбулися у лютому 1997 р., коли в інституті відкривали меморіальні дошки славним його випускникам Юрію Збанацькому та Євгену Гуцалу та у травні і вересні 2000 р., коли відмічали 125-річчя філологічному факультету та 180-річчя Ніжинської вищої школи. Звучало і його слово, сповнене поваги до тих, хто дав можливість юним талантам піднятися до вершин творчості. Свої книги з автографами Олекса Якович постійно передає у фонди інститутської бібліотеки, що дає можливість студентам і викладачам стежити за творчим доробком видатного українського письменника і з надією сподіватись на нові зустрічі на ніжинській землі.

К.П.Ісаєнко

«Вибрані місця із листування з друзями» М. Гоголя з погляду П. Куліша («Записки о жизни Н.В.Гоголя»)

Творчість М.Гоголя була предметом уваги П.Куліша протягом усього його життя. Стаття «Несколько черт к биографии Н.В.Гоголя» (1852) - перша спроба у низці біографічних розвідок Куліша (серед них: «Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем...»(1854), «Записки о жизни Н.В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем»(1856), «Н.В.Гоголь. Лицей князя Безбородька»(1859), «Н.В.Гоголь. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородька»(1881)). П.Куліш більш відомий як автор критичних статей про українські оповідання Гоголя, в яких головним критерієм оцінки є відповідність творів категоріям «етнографічної точності» та «історичної правди» («Обзор украинской словесности. Гоголь как автор повестей из украинской жизни и быта» (1860-61)). Питання рецепції Кулішем творів пізнього Гоголя, зокрема «Вибраних місць із листування з друзями», не було предметом окремої уваги дослідників. Спробуємо визначити особливості Кулішевої оцінки «Вибраних місць...» на матеріалі «Записок о жизни Н.В. Гоголя» з урахуванням естетико-літературної програми Куліша, у якій визнання спільного російськомовного контексту двох слов'янських літератур впливає з усвідомлення українського письменства як процесу, що має свої історично обумовлені етапи розвитку. Рефлексії над особливістю етнічного характеру, психологічною структурою (де душа народу –психоповедінковий інваріант), світоглядом, ментальністю українця зумовлюють особливість сприйняття П.Кулішем творчості М.Гоголя.

Куліш, завдяки дружнім стосункам з П.Плетньовим, був одним з перших читачів «Вибраних місць...» (мав книгу вже на початку листопада, тоді як назагал її існування ще було таємницею: у липні 1846 р. Гоголь надсилає Плетньову перший зошит з рукописом книги, останній – у жовтні). Книга справила на Куліша саме те враження, на яке сподівався Гоголь: «душа моя, войдя в соприкосновение и более близкие отношения с душою поэта, как бы посветлела и обновилась...» [1]. Оновлені світоглядіві уявлення Гоголя були близькі Кулішу, який бачив трагедію сучасного суспільства у моральному занепаді, порятунком від якого може стати життя у дусі євангельського вчення.

«Записки о жизни Н.В. Гоголя» є своєрідним підсумком біографічних досліджень Куліша. Особливість цієї студії, доповненої листами та спогадами сучасників і друзів Гоголя, відзначено самим Кулішем у передмові: «обширность предпринятой мною работы, обнятая мною полнее при ближайшем знакомстве с делом, заставила меня приостановится с дальнейшими биографическими выводами и обратитъ свою книгу в простой сборник известий о Гоголе...» [1]. Не зважаючи на сказане, прочитується головна ідея роботи: довести послідовність, мотивованість і внутрішню логіку естетичних пошуків письменника, своєрідним синтезом і результатом яких є «Вибрані місця із листування з друзями».

Своєрідність організації матеріалу «Записок о жизни...» полягає у наслідуванні Кулішем традиції агіографічної літератури, зокрема написання житій святих, де головним композиційним ядром є «мотив чуда». Життя святих мучеників мали свою схему, яка передбачала наявність трьох головних елементів: легенда про предків або «чудо» приходу на цей світ і юнацькі роки; підтвердження призначення, подвижництво і страждання; уславлення земних діянь та канонізація образу. Відповідно, предметом уваги мають бути життєві факти, які б сприяли повноті реалізації задуму, унаочнили б ідею призначення, богообраності особи, що підтримується на разі сюжетом Гоголевої біографії: Куліш починає із розповіді про незвичайність сім'ї, де мав народитись письменник, вводить легенду про містичне знайомство батьків Гоголя (батько вперше побачив свою майбутню дружину уві сні, після чого відбулося “реальне” знайомство, і лише через 14 років - одруження), потім – розповідь про смерть дітей у родині, сподіванки матері і уповання на Бога, який зрештою, послав хлопчика як “чудо”, якого і нарекли на честь Миколи-Чудотворця. По тому - “дивність”, “незвичайність” малого Гоголя, втрата молодшого брата, складні стосунки з однолітками, втрата батька і, як реакція на смерть рідної людини, звернення до Бога: “Благословляю тебя, священная вера! В тебе только я нахожу источник утешения и утоления своей горести...” [2]. Керуючись прагненням «показать постепенность развития в душе Гоголя религиозных убеждений» [3], Куліш все його життя розглядає крізь призму розвитку релігійних почувань, а це створює враження, ніби дійсно існування митця від народження до смерті підпорядковано ідеї обраності, високого служіння Всевишньому. Підтекст такого добору фактів досить прозорий: акцентування уваги на “незвичайному” має підвести читача до думки, що дійсно-таки мова йде про людину з неординарною долею, людину, яка відрізняється від інших. Куліш наголошує: “Мне кажется, все это характеризует сферу первых понятий и верований Гоголя, (...) и потому советую читателю обратитъ на них [вказані вище факти – І.К.] особенное внимание» [4].

Увага критика зосереджена саме на пізньому періоді як якісно новому не лише у плані творчості, а загалом у плані «понимания мира и своего значения в нем» [5]. Внутрішній конфлікт пізнього періоду визначається Кулішем як «борьба художника и христианина», що «не слились еще в одно животворящее существо» [6]. Відзначаючи той факт, що християнство мало для пізнього Гоголя важливе значення, Куліш наголошує, що у структурі творчої особистості митця переважало художницьке начало, а релігійне почування мало лише оновити його, надати слову нові семантичні обертони. Причину ж “неспроможності” Гоголевого генія на тлі і в оточенні російської культури Куліш побачив у “чужості” предмета зображення для художника: “Що більш уходив Гоголь у московську жизнь, то трудніш йому було создать великі доблестями характери, бо єсть нерушимий закон правди в душі у всякого поета; не здолає поет самохіть піднятися угору душею: піднімає його дух його рідне плем’я, а не буде його плем’я оправданієм його лиць художественних - не припадуть вони й до душі мирові...” [7]. Будучи одірваним од рідного племені, Гоголь шукає наснаги і відповіді на “вопросы всей жизни” у християнстві, бо “он убедился, что все учения философов сходятся, как радиусы в центре, в учении Спасителя мира, и что только христианину отверзаются все таинства души человеческой” [8]. Оприсутнивши внутрішньо задану ідею своєрідного мессіанізму, продемонструвавши ментально чужий зразок чуда, Гоголь не враховує, що «таинства души» пастви і проповідника, у ролі якого він постає, якісно відмінні, а вектори свідомого і підсвідомого осягнення світу принципово інші: спільнота (колектив) як особистість, на яку орієнтовано твір, знаходиться у іншому етнічному, психологічному та історичному просторі і не підкоряється авторовій ідеї, а навпаки, «вивіряє» його цією «чужою» ідеєю. Для Куліша ж, етнічно (психологічно) рідного Гоголю, явлення у новій ролі цілком прийнятне, логічно мотивоване, а художній твір постає як предметне (словесне) вираження пережитої автором ідеї, що складає внутрішню цілість першообразу та є ознакою іншого національного світу. Отже, проблема національної самості у чужинецькому оточенні була ще одним додатковим імпульсом у духовних пошуках Гоголя.

Куліш наголошує, що саме релігійними почуваннями “живився” геній пізнього Гоголя: “Разрешив оживленно вновь верою во Христа некоторые вопросы, занимавшие его душу, удовлетворив своей жажде знать человека вообще, он опять почувствовал влечение к поэтическому труду своему и занялся вновь с новым жаром изучением России и русского человека...” [9]. «Русское читающее общество» не сприйняло належним чином «труда душевного» Гоголя, і це, як зазначає Куліш, «заставило его снова погрузиться в самого себя и признать себя недозревшим еще до того, чтобы произнести умное и нужное человеку слово» [10]. Духовні пошуки, звернення до Бога як втілення універсальних моральних якостей, як ідеалу людини, мали під собою логічне пояснення: прагнення віднайти для слова нову дієву силу. Але тут категорії «человек», «слово» і Гоголем, і Кулішем сприймаються одірвано од їх «етнічної матерії», тому це «слово» виявилось несприйнятним: негативні відгуки С. і К.Аксакових, В.Белінського, остаточно розвіяли ілюзії Гоголя, він стає в позицію смиренного страдника, а критику сприймає як покару, бо «слишком поспешил (...), не готова была душа еще...» [11].

Результатом Гоголевого звернення до релігії Куліш бачить “создание “Мертвых Душ”, или, лучше сказать, стремление к созданию (выраженное Гоголем в “Авторской исповеди” и во множестве писем)”, і тут же наголошує на ширшому, більш значимому аспекті прагнень Гоголя: “стремление это имеет и другое, высшее назначение (...): уроженец Полтавской губернии, возвышается над исключительною привязанностью к родине и загорается такой пламенной любовью к неразделенному русскому народу, какой только может желать от малоросса уроженец северной России” [12]: Куліш намагається систематизувати розвиток української словесності, і Гоголя бачить як “точку відліку” і у становленні української літератури, і у розвитку оновлених (до певної міри - зідеалізованих) російсько-українських культурних взаємин, що відповідало провідній для критика на той час ідеї “общеруської єдиної держави”. Гоголь, як бачив дослідник, поставав саме будителем української національної самосвідомості, “провозвісником” єднання і порозуміння: “Они [росіяни – І. К.] увидели, что народ, посреди которого явился такой человек, живет сильною жизнью, и предназначается судьбою к восполнению духовной натуры севернорусского человека. С другой стороны, малороссияне призваны им к сознанию своей национальности, им же самим устремлены к любовной связи с национальностью севернорусскою, которой величие он почувствовал всей глубиной души своей и заставил нас также почувствовать” [13]. Проблема тільки у тому, що “северный человек” –самодостатній і “закритий” для будь-якого “восполнения”. Якщо ж присутній момент засвоєння чи прилучення “іншого”, “чужого”, то відбувається це “єдинственно благодаря той многонациональной структуре, в которой “чужое” только придавало новое осмысление “своему”, а “благодаря почвенно-русским традициям культура России достигала поражающей духовно-интеллектуальной стойкости” [14]. Кулішу притаманне поліфонічне сприйняття християнства, а євангельське вчення - апробований часом морально-етичний кодекс людських стосунків, що коригується Вищою Силою. Окрім того, релігія потрактовувалась ним скоріше як пласт культури (як, до речі, загалом кирило-мефодіївцями), що певним чином відсуває на другий план власне культові властивості її, а отже, християнство набуває ознак природньої релігії. Потужний потенціал християнського віровчення засвоювався загалом українським письменством шляхом сприйняття і активного звернення до біблійних тем, мотивів, образів, що сприяло підсиленому філософсько-естетичному навантаженню. Залучення християнської релігії до української художньої сфери підтверджує дуальність сакрального у розумінні Куліша: національне – релігійне.

Не виводячи Гоголя за межі естетичного у його творчих шуканнях, Куліш наголошує на актуальній проблемі психологічного фактору “чесності” письменника із словом - митець є “обранцем”, який “служить Истине, сердце владичиці...”. Гоголь і шукачем істини, Верховної Вічної Правди, і тому Кулішеві зрозуміло його звернення до Слова Божого, його прагнення «узнуть душу русского человека», бо «назначение Гоголя (...) привнести глубину сердечного чувства верностью живописания с натуры, недостаток которого особенно высказался в современной русской литературе» [15].

Куліш сприймав “Вибрані місця...” як художній твір, який засвідчив що “свершилось в нем [Гоголі -І.К.] беспримерное перерождение – торжество

христианина над художником и потом возрождение художника в христианине, - словом, душевное пересоздание...» [16]. Отже, звернення Гоголя до релігії Куліш бачить як складову «внутреннего акта творчества, который есть тайна, так же неразгаданая психологией, как и физиологией...» [17]. Сучасний український гоголезнавець стосовно творчих шукань пізнього Гоголя відзначає: «...творческое развитие Гоголя происходит все в той же сфере эстетической. А всякая попытка вывести Гоголя за пределы эстетического, представить его развитие как поиск религиозных истин, приводит к разрушению цельности творческого сознания писателя...» і цим самим підтверджує думку Куліша про «Вибрані місця...» як шлях вдосконалення власного поетичного таланту: «переход Гоголя на новые эстетические позиции носил поисковый характер, а «Переписка...» была не целью, но средством, шагом необходимым, но вынужденным» [18]. До «кулішівського» висновку приходять і російський дослідник: «Художническое начало побеждало (...); кризис Гоголя - следствие глубочайшего внутреннего конфликта между духовным устремлением и писательским даром» [19]. Поза тим, ідея боротьби двох складових у структурі творчої особистості не вичерпує Кулішевої рецепції пізнього Гоголя.

Куліш відзначав, що довгий час він був «камертоном Аксакова-старика, когда речь шла о нравственном облике нашего Гоголя...» [20], але його не задовольняла позиція Аксакова відносно «Вибраних місць...», бо для Куліша саме цей період у творчості Гоголя поставив результатом «длительного самовоспитания». Тому для Куліша «Вибрані місця...» - «это книга, в которой он из любви к ближним решился показать себя без театральной одежды лирического и комического писателя!» [21]. Для Куліша ранній період творчості Гоголя – «время ученичества и самосовершенствования одаренной природы», а пізній – «новая степень поэтического творчества [22], тоді як для росіян (Белінський В., Аксаков С.) присутнім був саме комізм ранніх творів, а «признания души...» пізнього періоду чужі, і тому, як відзначає Куліш, «...все считали себя вправе - хотя это очень странно - кричать ему изо всей силы, чтобы он остановился и воротился на прежний путь» [23].

У загальній структурі «Записок о жизни...» значне місце відведено листам Гоголя, які Куліш подає як самостійні «тексти в тексті». Добір епістолярного матеріалу має свою особливість: критик інтерпретує текст відповідно свідомо заданої психологічної концепції виправдання, покори, що мало би створити особливий образ автора епістоли: покірного страдника (зокрема дібрано фрагменти листів до П. Плетньова, С. і К. Аксакових, О.Данилевського, о.Матвея). Заключні розділи «Записок о жизни...» дійсно відповідають назві – це саме добірка свідчень і фактів сучасників про останні дні життя письменника, а коментар Куліша зведено до мінімуму: «предоставляю читателю самому судить о природе его тогдашнего состояния», «доскажу в немногих словах историю его внешней жизни так, как она передана мне очевидцами» [24].

Прикметно, що Куліш проводить паралелі між своєю і Гоголевою долею: у листі до його матері Куліш пише: «Вспомните, как терзали Вашего сына в 1847—48 гг.? Теперь это делают со мною (...). Славы Вашего сына я никогда иметь не буду, но его терновый венок – мое наследство...» і наголошує: «...идет разработка о том, что такое искусство литературное...» [25]. Крізь призму «Вибраних місць...» Куліш оцінює весь творчий доробок Гоголя і бачить його як

носія національної ідеї, а разом з тим - переглядає і своє призначення для розвитку української літератури, і ширше – культури. “Вибрані місця...” постають своєрідним ключем до розуміння як творчого розвитку Гоголя, так і культурної місії Куліша.

Висловлені П.Кулішем думки про “Вибрані місця із листування з друзями” М.Гоголя є свідченням глибокого розуміння природи художнього таланту митця, чому не в останню чергу с прияла етнічна близькість двох мисленників ХІХ століття.

Література

1. Кулиш П. Записки о жизни Н.В. Гоголя составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: В 2-х тт. – СПб., 1856. - Т. 1. – С. 140.
2. Кулиш П. Записки о жизни... - Т. 1. – С. 171.
3. Там само.– С. 58.
4. Там само.
5. Там само . – Т. 2. – С. 170.
6. Цит. за: Шенрок В. Биографический очерк П.А.Кулиша. –К., 1901. – С. 138.
7. Куліш П. Вибрані листи П. Куліша, українською мовою писані. – УВАН, Нью-Йорк – Торонто, 1984. - С. 98.
8. Кулиш П. Записки о жизни... -Т. 1 – С. 168.
9. Кулиш П. Записки о жизни...- Т. 2. – С. 169.
10. Там само. – С . 170.
11. Кулиш П. Записки о жизни...- Т. 2.- С. 98.
12. Куліш П. Об отношении малороссийской словесности... // Твори: У 2-х тт. – К., 1989. – Т. 2.- С. 464.
13. Кулиш П. Об отношении малорусской словесности к общерусской // Твори: У 2-х тт. – К., 1989. – Т. 2. – С. 464.
14. Каухчишвили Н. Некоторые моменты культурного взрыва в России // Свое и чужое в литературе и культуре. – Тарту, 1995. – С. 34.
15. Куліш П. Взгляд на малороссийскую словесность // Твори: У 2 т. - К., 1989. – Т. 2. – С. 479.
16. Там само. – С. 193.
17. Там само. – С. 201.
18. Михед П.В. Гоголь на путях к новой эстетике слова // Гоголезнавчі студії . – Вип. 1. – Ніжин, 1996. – С. 40-41.
19. Воропаев В. Духом схимник сокрушенный... - М., 1994. – С. 39.
20. Кулиш П. “Опыт биографии Н.В.Гоголя” . – СПб., 1854. - С.180
21. Кулиш П. Записки о жизни...- Т. 2. – С.104.
22. Там само . – С. 171.
23. Там само . – С. 100.
24. Кулиш П. Записки о жизни... - Т. 2. – С. 267.
25. Письмо П.А. Кулиша к М.А. Гоголь // Лит. вестник. – С.-Пет., 1902. – Кн. 1-4. -С. 72.

Розвиток слобідського розселення в Лівобережній Україні у XVII-XIX ст.

В системі сучасного адміністративно-територіального устрою України немає слобід як форми територіальної організації сільського розселення, що була поширена у XXII-XIX ст. Проте в українському суспільному житті все частіше вживаються поняття “Слобідський край”, “Слобожанщина” та інші, пов’язані з Північно-Східним регіоном України. Важливою проблемою національного державотворення в Україні є відродження історичних національних форм територіальної організації розселення, зокрема слобід.

Виникнення слобід пов’язане з організацією в середині XVII ст. на Гетьманщині та Слобожанщині з козачих полків для захисту південної окраїни Московської держави від наскоків кримських татар. Між полковими містами як оборонними центрами створювалася мережа сотенних містечок та слобід. Військові слободи окрім оборонних виконували сільськогосподарські, ремісничі та торгівельні функції. Слободи були важливим елементом системи військово-адміністративного територіального устрою Лівобережної України.

Гетьманщина заселялася раніше Слобожанщини і тут спочатку виникали слободи. Відмінності у заселенні цих країв пов’язані тим, що Гетьманщина мала деяку автономію у складі Російської імперії і козачі полки підпорядковувалися гетьманові, а в Слобожанщині полки підпорядковувалися белгському воєводі. У XVIII ст. відбувався процес переселення козаків і селян з Гетьманщини в Слобожанщину. Заселення Слобожанщини здійснювалося у двох напрямках: з півночі російськими селянами та “служилими” людьми та із заходу українськими козаками та селянами із Гетьманщини і Заддніпрянщини, причому останні були найбільш масовими, що зумовлено втечами селян від польських утисків.

Найбільш густа мережа слобід сформувалася на Слобожанщині. У 1785 р. в Харківському намісництві було 280 слобід, що становило 24% всіх сільських поселень. Слободи, як правило, мали велику людність і до них тяжіли навколишні села та хутори. Мережа їх була досить нерівномірна. Найбільше слобід зосереджувалося по берегах Сіверського Дінця та його притоках.

Важливо зазначити, що слободи були притаманні не лише Слобожанщині, а й Гетьманщині. Згідно “Генерального опису Лівобережної України”, за даними ревізії 1765-1769 рр., в Гетьманщині було 117 слобід, що виконували адміністративні, оборонні, економічні та соціальні функції. Протягом XVIII ст. мережа слобід у цьому регіоні значно розширилася. Як видно з “Описів Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.”, у 1799-1801 рр. у Малоросійській губернії, розділеній у 1802 р. на Чернігівську та Полтавську, було 140 слобід та слобідок, що становило 30% сільської поселенської мережі. Порівняно з 1765 р. мережа слобід розширилася на 20 %. Окрім слобід в Гетьманщині були поширені й менші за людністю слобідки, кількість яких у 1799 р. становила 63. Ми розглядаємо їх як різновид слобідської форми розселення.

По території Гетьманщини слободи розміщені нерівномірно. Нами виділено два ареали слобідського розселення: Деснянський (Чернігівський та Глухівський повіти) та Ворсклинський (Полтавський та Зіньківський повіти). Із слобід цих ареалів було найбільше переселенців у Слобожанщину.

У XIX ст. спостерігався подальший розвиток слобідського розселення. У 1859 р. в Лівобережній Україні було 324 слободи, що становило 38 % їх загальної кількості в Україні. Порівняно з 1799 р. мережа слобід на Лівобережжі збільшилася у 2,3 рази. Окрім слобід було також небагато слобідок (19). Для розміщення слобід у цьому регіоні характерна значна концентрація їх у Харківській губернії, питома вага якої становила 87% всіх слобід Лівобережної України.

У 20-х рр. XX ст. за радянської доби всі слободи та слобідки були переведені до категорії сіл та селищ і у такий спосіб ліквідовані як форми територіальної організації сільського розселення, що були носіями свободи, української культури, мови, козацького духу, національного менталітету. З метою викорінення всього українського під приводом боротьби з націоналізмом здійснювалася руйнація українських сільських поселень. Здійснені тоталітарним режимом командно-адміністративні заходи були спрямовані на унифікацію та стандартизацію сільських форм та способу життя, русифікацію селян.

В Українській державі існують передумови для відродження таких історичних форм територіальної організації сільського розселення, як слободи та хутори. Проте деякі вчені висловлюють сумніви у необхідності відродження слобід та заперечують взагалі потребу в слободах в сучасний період та в майбутньому. Не менш важливим є й інше питання: Що дасть людям проста заміна сіл на слободи? Питання цілком слушні і спробуємо відповісти на них.

Україна має значні територіальні відмінності природних умов, історичного та економічного розвитку, розміщення та структури господарства, етнічного складу населення тощо, що зумовило формування ефективних регіональних типів сільських поселень, серед яких чільне місце обіймали слободи. Хоча у XVIII ст. зникли причини їх виникнення, слободи міцно “вписалися” в історико-географічну сув’язь певних регіонів і ефективно функціонували до початку XX ст.

Слободи являли собою важливий елемент сільського суспільного життя. Це були великі поселення українських селян-хліборобів та козаків, що формували своєрідну слобідську громаду, вільну, міцну та заможну. Слобожани користувалися великим авторитетом серед сільської спільноти. Більш того, в слободах сформувалася своєрідна і неповторна українська аура, що включала народну культуру, традиції, звичаї та обряди, які становили потужний шар духовного життя українських селян. Отже, відродження слобід – це перш за все соціально-духовне відродження сільської людності, що є запорукою збереження останньої та припинення подальшої депопуляції сільського населення.

Відновлення слобід матиме позитивне економічне значення. Суспільний рух за відновлення українського козацтва має поширюватися перш за все в колишніх козацьких слободах, де ще зберігся козацький дух. В цих слободах можливо відродити козацьку дисципліну, порядок, чесність та організацію виробництва, що в кінцевому результаті сприятиме поліпшенню сільськогосподарського виробництва та підвищенню продуктивності праці. Слободи стануть наочним прикладом сумлінної праці для інших селян та хуторян не лише Лівобережної, але й Правобережної України.

З метою відродження слобід необхідне їх правове забезпечення, зокрема потрібно доповнити проект закону “Про адміністративно-територіальний устрій України” слободами як важливою формою територіальної організації сільського розселення. Окрім того, статтю 133 Конституції України потрібно доповнити слободами як однією з низових адміністративно-територіальних одиниць.

Н.О. Зіневич

Щодо українських циган (сервів і влахів) у XV-XVIII ст.

Циганський етнос становить яскравий приклад розсіяної етнічної спільноти, яка являє собою сукупність осіб однієї національності, що втратила внаслідок певних історичних чинників свою етнічну територію і проживає у вигляді дисперсних груп серед іноетнічного населення [1]. Ще з індійського періоду головною етноподільною ознакою циган був кочовий спосіб життя. В подальшому кочівля ще більшою мірою відрізняла їх від осілих народів. Отже, можемо припустити, що поряд з усіма об'єктивними історичними умовами, рушієм циганських груп до країн з осілими господарсько-культурними типами була неусвідомлювана потреба в збереженні кочового способу життя. Особливо велике значення мав той факт, що цигани на нових теренах жили розпорошено, без постійних зв'язків з іншими етносами і водночас перебували в залежності від населення, яке виробляло і забезпечувало їм життєві блага.

Специфіку, а саме – “секундарний” (*вторинний* або *другорядний*. - Н.З.) характер кочівлі у циган, підкреслював свого часу акад. О.П.Баранніков: “Цигани кочують і можуть кочувати тільки серед осілого населення, і при тому, із досить високими формами господарства... Цигани перекочують туди, де більше людей. Навесні вони приїзять до великих міст, їздять по ярмарках та ін. Характер їхніх промислів протягом століть такий, що вони можуть жити тільки серед населення, що живе стало. З іншого боку, їхні промисли... вимагають од циган, щоб вони розпорошилися на невеличкі групи, бо жоден район не може прогодувати сили людей, які живуть такими промислами”[2].

Пошуки засобів існування призвели до постійного розпаду споріднених циганських груп на невеликі частини, які зближувалися з оточуючим населенням, що, подекуди, викликало ворожість у стосунках між окремими циганськими групами. Найбільш визнаним є, на наш погляд, визначення циганського етносу, як міжгрупової етнічної спільноти. Визначальною ознакою цієї стадії є існування етносу у формі етнодіалектних або етнографічних груп. Такі групи становлять основну ланку в етносоціальній структурі циганської спільноти. Їм притаманні такі риси, як комунікативність, локальні прояви, розподіл праці з орієнтацією на різні культури, переважання діахронних інформаційних зв'язків, консервативність сімейного й громадського побуту.

За своїм походженням мова циган належить до новоіндійських мов північно-західної Індії. Вона формувалась у XI-XIV ст. на теренах Візантійської імперії (увібрала багато перських, вірменських, грецьких та інших запозичень) і залишалася монолітною до масового переселення циган в Європу на початку XV ст. Частина переселенців з Індії асимілювалася. Лише європейські цигани зберегли

мовну, антропологічну та культурну самобутність. Циганська мова в умовах ізоляції від індоарійського мовного середовища існує на території Європи у формі діалектів. Вона належить до молодописемних мов, які розвиваються в умовах переважного білінгвізму її носіїв-циган. Унаслідок тривалих мовних контактів і певних історичних обставин, різні діалекти потрапляли до певних мовних союзів, наприклад, балканського, що ускладнило завершення процесу формування єдиної циганської мови.

В Україні циганська мова представлена чотирма великими європейськими циганськими діалектами: балканським, волоським, карпатським та українським [3]. Три перші принесені циганами з територій їх попереднього розселення, а останній сформувався безпосередньо під впливом української мови. У мові циган України відчутні також польські, татарські та російські впливи. Перші писемні згадки про циган на сучасних теренах України в історичних документах (грамоти польських королів, львівські актові книги, литовський статут) стосуються XV ст. Про те, що цигани з'явилися порівняно рано на українських землях Польської держави, свідчать актові дані, зокрема, згадки в саноцьких актових книгах під 1428 і 1436 рр., та у львівських за 1428 та 1455 рр. 1501 р. вперше з'являється повідомлення про призначення циганам особливих воєвод з місцевого населення.

Практика переслідування циган, поширена в Західній Європі, поступово розповсюдилася і в Польщі. Першу постанову про вигнання циган за межі країни було видано на сеймі 1557 р., а потім підтверджено 1565 р. З того часу цигани почали масово перекочовувати на малозаселені прикордонні території, якими на той час були південні українські землі. У зв'язку з тим, що місцеве населення переховувало циган, які пропонували різні ремісничі, зокрема, ковальські послуги, і до того ж розважали людей музикою, ворожбою, показом приручених тварин, сеймова конституція 1578 р. спрямувала політику гонінь також проти тих, хто надавав притулок і підтримку кочовим циганам. Вони оголошувалися “баннітами”, тобто підлягали вигнанню з країни разом із циганами. Литовський статут 1588 р., подібно до сеймових конституцій, закріплював думку про неприпустимість присутності кочовиків (в тому числі циган) на території Речі Посполитої, оскільки ті, “коли уходять в чужі землі, переважно ворожі, можуть робитися і шпигунами” [4].

У середині XVII ст. циган не виділяли ні в правах, ні в привілеях на лівобережних українських землях. Відомо, що деякі з них приєднувалися до визвольної боротьби. Зокрема, в “Реєстрах всього Війська Запорізького” значилися такі прізвища козаків: Васько Циган, Федір Циганський, Степан Циганчук, Герасим Циганин, Дмитро Циганчик, Васько Циганчейко та ін.[5]. Масовий, здебільшого примусовий, перехід циган в українських землях на осілість розпочався з другої половини XVIII ст. (переписи фіксують появу сіл: Циганівка Каменецького повіту Подільської губернії, Цигани Червоноградського повіту в Галичині та ін.). У XVII-XVIII ст. цигани Лівобережної України, розселені спорадично серед українського населення, також поділялися на 10 полків. На чолі полків стояли старшини або отамани, які в часи існування відкупу циганського збору, призначалися відкупщиком, а після скасування відкупу, як представники циган – Військовою Генеральною канцелярією. Цигани отримували право просити про призначення того чи іншого свого представника отаманом. Поділ циган на полки і призначення циганських отаманів не завжди збігалися з поділом Малоросії на полки. Так, в

архівних документах Малоросійської Колегії в Харкові, які досліджував М. Плохінський, на 1751 р. згадувалося лише 7 отаманів. “Циган малоросійських” (цей термін часто вживався у діловій документації) у XVIII ст. згадували поряд з “волоськими”, які управлялися своїми отаманами [6].

Українські цигани сплачували до Військової Малоросійської скарбниці визначений оброк. У кінці XVII і на початку XVIII ст. його збір був на відкупі. З 1757 р. циганським отаманам було надане право суда над циганами, а також їх зобов'язували утримувати циган від “непристойностей”. Циганську “автономію” було скасовано в 1765 р., відколи кожен із циган зобов'язаний був обрати для себе місце постійного мешкання і увійти під відомство сотенних і полкових правлінь на рівних з іншими; якщо хтось бажав, то міг залишитись у якого завгодно власника як вільний підданий. З того часу в Лівобережній Україні кочові цигани вперше оголошувалися поза законом, що зменшило їхні зв'язки з місцевою владою, але ніяк не з оточуючим українським населенням. За малоросійськими правами цигани становили клас, який був нижчим за посполитих простонародних громадян. Так, за тілесні ушкодження, завдані поранення чи за вбивство цигана стягувалась сума вдвічі менша ніж за посполитого селянина [7].

Цигани Правобережної та Лівобережної України, які прибували з Придунайських князівств Молдови і Валахії, та частково з Польщі в XVI–XVII ст. (“серви”, “влахи”) утворили у XVIII ст. окрему “українську” (за Л.Н. Черенковим) етнодіалектну групу, яку чітко визначив у 20-х роках XX ст. академік О.П. Баранников [8] й тим самим розширив класифікацію циганських діалектів, складену Ф. Міклошичем [9]. Осілі і розпорошені серед українського населення, вони в наш час помітно асимілювалися.

Література :

1. Шевченко А. Розсіяна етнічна спільнота // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.134.
2. ІМФЕ НАН України (Відділ рукописів), ф. 7-5 / 19; фонд Нацмен 5. Цигани: “Проф. О. Баранников. Українські цигани”. Стаття українською мовою. Машинопис. – 102 стор. Без дати. – С. 23.
3. Там же. – С. 17.
4. Черенков Л.Н. Некоторые проблемы этнографического изучения цыган в СССР // Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР (География расселения и культурные традиции). – М., 1985. – С. 5-16.; Венцтель Т.В., Черенков В.Н. Диалекты цыганского языка и их взаимоотношения с индоарийскими языками Индии // Языки Индии, Непала, Пакистана и Цейлона. – М., 1968. – С. 417-419.
5. Каманин И. Цыганские короли в Польше в XX вв. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России (издаваемый киевской Комиссией для разбора древних актов). – К., 1916. – Вып.2. – С. 111.
6. Непокупный Л.П. Межэтнические связи в украинской антропологии XVII в. – К., 1989. – С. 39.
7. Плохинский М. Назв. праця. – С. 111.
8. Права по которым судится малороссийский народ. – К., 1879. – С.820.

9. Баранніков О.П. Українські та південно-російські циганські діалекти. – Л., 1929. – С.32.
10. Miclosich F. Uber Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa. – Wien, 1872-1880. – Т.І-ІІ.

М.В.Семенова

До питання про етнічні меншини у Ніжині та їх етнокультурний розвиток

Поліетнічний склад населення сучасних держав є явище закономірне (обумовлене переважанням над їх кількістю значно більшого числа етносів). Будь-яке місто має свої особливості етнічної структури населення, що формувались протягом всієї історії його розвитку. Ніжин в цьому аспекті є досить своєрідним.

Питання становлення та розвитку поліетнічності його населення залишається відкритим, оскільки слабкою в цьому питанні є джерельна база. Про етнічну специфіку Ніжина за період з XII по XVII ст. дані відсутні. Щодо XVIII ст., то є лише фрагментарні згадки. У наступні два століття ситуація дещо змінюється, оскільки починають з'являтися переписи, проте, як правило, інтерес держави зосереджується на проблемах соціально-економічного та політичного розвитку, тоді як питання етнічного складу населення, особливостей його етнокультурного розвитку залишаються поза увагою.

Прикладом досить недосконалої системи збору інформації є дані ревізії 1786 року про кількість населення Лівобережної України, де за відсутності чітких критеріїв групування матеріалу в одну систему зведено інформацію за становою, етнічною та релігійною ознакою. Усіх жителів, крім дворян, нараховувалось 11104. Кількість купців, міщан та селян подано у поділі на малоросіян і великоросів, тоді як етнічна приналежність козаків, духовенства та монахів не вказується. Тому зробити висновок про кількісний склад українців та росіян не можна, хоча прослідковується кількісна перевага перших. За даними ревізії у Ніжині проживало 765 греків, 89 волохів, болгар і персів. У цій же системі вказано кількість вихрещених турків – 34, іншовірних – 27 [1]. Отже, інформація про етнічну специфіку міста є, проте вона не точна.

У XIX ст. з'являються в цьому аспекті дані завдяки статистичним дослідженням. Статистичний комітет Чернігівської губернії проводить описи населення, в яких міститься інформація про соціальний стан, розміри прибутків, маєтків і т.д. Проводилось дослідження і кількості населення за віросповіданням. Даних, що давали б можливість визначити етнічну структуру населення, немає. А структурування за релігійною приналежністю не співпадає з етнічною. За даними на 1878 рік переважна більшість населення Ніжинського повіту – православні (із 26,7 тис. – 18,4 тис.), проте до цієї категорії відносяться як українці та росіяни, так і греки; значна частина населення – іудеї (близько 8 тис.) (тут релігійна і етнічна ознаки співпадають); невелика кількість – католики (близько 100 чол.), за етнічною приналежністю – це, ймовірно, поляки [2].

Значний обсяг інформації містить перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. Він здійснювався за 110 показниками.

За даними перепису в етнічному складі Чернігівської губернії домінують українці, за ними - росіяни, білоруси та євреї. У Ніжинському уїзді етнічна структура населення виглядає слідуєчим чином: 91,8 % населення – українці, 5,93% - євреї, 1,86 % - росіяни, 0,21 % - поляки, 0,06 % - білоруси, 0,05 % - німці, 0,02 % - цигани, 0,07 % - інші етнічні групи [3]. За релігійною приналежністю населення Ніжинського уїзду структурується: 93,62 % - православні, 5,99 % - іудеї, 0,25 % - римокатолики, 0,08 % - старообрядці, 0,05 % - протестанти, 0,01 % - магометани. Щодо співвідношення віросповідування та етнічного походження: православні це – українці, росіяни, білоруси, відсотки старообрядців належать росіянам; іудаїзм сповідують євреї; римокатолики – поляки, протестанти – німці, магометани – татари. Серед мов, які визначаються населенням як рідні домінує українська (за переважною більшістю населення), російська, крім того вказуються білоруська, єврейська, польська, чеська, литовська, французька, німецька, циганська, естонська, турецька та ін.

На кінець XIX ст. (1897 р.) у Ніжині нараховувалось більше 26 тис. жителів. Напередодні першої світової війни їх кількість зросла до 52 тис.[4]. За етнічним складом на 1917 рік 92 % ніжинців – українці, решта 8 % - інші етноси, серед яких домінував єврейський [5].

У період 1917-1918 рр. активізувались суспільні і національно-культурні рухи. Було створено орган місцевої влади – громадський комітет, до якого увійшли представники громадських організацій, навчальних закладів, установ та національних об'єднань. У комітеті повинні були захищати інтереси своїх етнічних меншин: 5 представників польського товариства, 4 представники від єврейського товариства. Головою комітету було обрано професора П.В. Тихомирова [6].

У 20-ті роки етнічний склад населення зберігав свою специфіку. Так, у 1920 р. населення Ніжинського повіту складало 178 тис. українців, 5300 євреїв, 5200 росіян [6]. За даними перепису 1926 року етнічний склад Ніжинського округу на 95 % представлений українцями, понад 2 % росіянами, понад 2 % - євреями, решта – інші етноси [7].

У 1939 році Ніжин нараховував 39,7 тис населення, за період другої світової війни воно скоротилось на 14,4 тис. і на перше листопада 1943 р. складало 25,3 тис. На 1950 рік кількість населення досягла довоєнного рівня – 39,8 тис. В середньому, зростаючи щороку на 1 тис., до 1990 р. воно сягало 80,6 тис. чоловік [4]. Етнічний склад Ніжина на 1990 рік (на основі даних перепису 1989 р.) визначається: 68,2 тис. українців; 10,9 тис. росіян; 0,7 тис. євреїв; 0,5 тис. білорусів; решта інші етноси: башкири, вірмени, казахи, болгары, таджики, латвійці, цигани, грузини, литовці, фіни, ассирійці, поляки, татари, угорці, удмурти, чехи, комі, лезгини, узбеки, естонці, німці, туркмени, азербайджанці, осетини, киргизи, іранці, іракці, гагаузи, греки, карели, інгули, бельгійці, румуни. (однак кількість їх незначна) [8].

З 1990 р. спостерігається тенденція скорочення населення міста, на 1 січня 2001 р. його кількість склала 79,2 тис. чол. [9]. Останні дані про етнічний склад населення міста буде отримано за результатами Всеукраїнського перепису у грудні 2001 року.

Щодо етнічної специфіки населення Ніжина, то прослідковується тенденція постійного домінування корінного етносу – українців. Решта населення, яке, власне, й представляє етнічні меншини, протягом історичного розвитку зазнавало змін.

Серед етнічних меншин кількісно переважають росіяни та євреї, своєрідне місце належало грекам, свої особливості розвитку мають білоруси, поляки, ассирійці.

Росіяни статус етнічної меншини отримали з 1991 року, з утворенням самостійної України. Географічна близькість розташування, історичні процеси зумовили присутність російського етносу на Лівобережжі.

Переселення росіян на Чернігівщину активізувалось у XVII ст., що було обумовлено релігійним протистоянням в Росії (гоніння на розкольників). Подальше перебування Чернігівщини під владою Росії, а в XX ст. в складі СРСР сприяли зростанню кількості росіян в етнічній структурі Ніжина. Для їх етнокультурного розвитку у місті не було перешкод: поширення російської мови, функціонування російських шкіл, періодичні видання та ін. забезпечували потреби російської спільноти. На сучасному етапі залишаються сприятливі умови для збереження та розвитку російською етнічною меншиною своїх етнокультурних особливостей.

Змінився і статус білорусів в Україні. Для забезпечення етнокультурного розвитку (розвиток мови, традицій, зв'язки з батьківщиною), близько 500 білорусів, що проживають у Ніжині, мають можливість користуватись періодичними виданнями білоруською мовою, що містяться у Ніжинській центральній бібліотеці. Це газети та ряд літературно-мистецьких та громадсько-політичних журналів, серед них "Полюмя", "Література та мастацтво", "Вожик", "Неман" [10].

Серед етнічних меншин Ніжина чисельною і добре організованою була грецька. Греки вирізнялися своєю єдністю і згуртованістю. Процес їх розселення у Ніжині почався з універсалів Б.Хмельницького, який дозволяв оселитись їм у місті, надаючи привілеї [11]. Магдебурське право та вигідне географічне положення сприяли розвитку міста, в тому числі торгівлі. Тому для греків Ніжин виявився досить привабливим.

Греки проживали своєю громадою відосібно. Їх згуртованість та сприятлива політика уряду давали можливість досягати успіхів у економічній діяльності (торгівельній) та забезпечували етнокультурний розвиток.

Універсал І.Мазепи 1687 року закріпив права та привілеї ніжинських греків; підтвержені вони були і царським урядом: так Катерина II у 1785 році надала грекам право запровадити місцеве самоврядування – свій магістрат. Це сприяло кількісному зростанню грецької общини, вона нараховувала близько 1 тис. чол. у 80-ті рр. XVIII ст. і до 1800 чол. на 40-ві рр. XIX ст.

Вирішальне значення для розвитку грецького етносу в Ніжині відіграло братство (у 1675 році релігійна громада греків утворює церковне братство).

Ніжинське грецьке братство стало осередком розвитку грецької культури та релігії. За його участі будуються храм архангелів Михайла та Гавриїла, Всіхсвятська церква.

У 1696 році відкрита Ніжинська грецька школа, де вивчали грецьку та російську мови, Закон Божий, арифметику, малювання, географію.

1817 р. відкрито Олександрівське училище (в ньому, як і в Гімназії вищих наук грецьку мову викладав Христофор Ієропес [13]). В училищі була створена бібліотека, яка містила рідкісні книги грецьких і латинських авторів. Тут навчались не лише греки, $\frac{1}{4}$ складала учні інших етносів [14]. Училище діяло до 1919 року.

На розвиток культури та освіти греків була спрямована благодійницька діяльність братів Миколи та Анастасія Зосимів. Благодійні внески членів громади, які спрямовувались на її етнокультурний розвиток були традицією.

XVIII було періодом найбільшого розвитку грецької громади, наступне XIX ст. характеризувало цей процес як затухаючий. У 1872 р. – ліквідовано магістрат; поява міст на півдні України (Одеса, Херсон, Миколаїв) зумовила значний відтік греків в цей регіон. На 90-ті роки XIX ст. греків залишилось 200 чол. Процес асиміляції вплинув на кількісний склад греків, обмеження сфери використання мови, зміни в побуті і традиціях. Ці процеси тривали і в XX ст. За даними перепису 1926 року у Ніжині греків було 19 чоловік, хоча асимільованих греків нараховувалось 150-200 [15]. Закривались релігійні громади, занедбані були Всіхсвятська та Михайлівська церкви. Сприятливих умов для етнокультурного розвитку греки до 90-х рр. не мали.

У сучасну добу греки Ніжина повертають традиції своїх предків. У 1999 році утворилось Ніжинське міське товариство греків імені братів Зосимів, яке у 2000 році ввійшло до Федерації грецьких товариств України. Товариство на 2001 рік нараховує 47 чоловік, з яких грецьке походження мають 30. Громаду складають представники давніх грецьких родин – Мілосови, Крементуло, Спіліоті, Плациндарі. Мета товариства – відродити мову, традиції, звичаї предків. Серед досягнень товариства, що забезпечують етнокультурний розвиток греків Ніжина, - відкриття недільної школи для вивчення грецької мови, створення дитячого хореографічного гуртка “Зосимки”.

З 1994 р. відновила свою діяльність Всіхсвятська церква. При храмі діє епархальне училище. Триває відбудова Михайлівського храму. Громада підтримує контакти з Грецією, зокрема з істориком професором Христосом Ласкаридідом, який займається дослідженням греко-українських зв'язків.

На відміну від греків, євреї не мали (навіть у XVII-XVIII ст.) таких сприятливих умов для розвитку своєї меншини. Проте, завдячуючи чіткому дотриманню традицій, певній відособленості, євреї зберегли особливості свого етнокультурного розвитку.

Історія появи їх на Лівобережжі, в тому числі й на Чернігівщині, починається в литовсько-польську добу, коли за Деулінським перемир'ям (1618) вона перейшла від Росії до Польщі, де євреї вже досягли певного статусу. Подальше перебування Лівобережжя під владою Росії негативно позначилось на умовах розвитку єврейської меншини, оскільки царський уряд своїми наказами обмежував права євреїв (Катерина I 1727 р. – указ про вислання євреїв з Малоросії, в якому дозволялось їм перебувати тут лише на час ярмарків, Єлизавета Петрівна в 1742 р. заборонила взагалі перебування євреїв в Росії, Катерина I I підтримала цю позицію).

Незважаючи на заборону, євреї оселялись на Лівобережжі. За вимогою російського уряду у 1738 та 1792 роках були складені відомості про те “скільки євреїв, в яких городах, какие промысли”. Ці дані звичайно не повні, проте визначають певні тенденції специфіки розселення і роду діяльності євреїв. За даними 1738 р. в Лівобережній Україні євреї розселялись у 9 полках: Київський – 10, Чернігівський – 66, Стародубівський – 7, Ніжинський – 163, Переяславський – 54, Прилуцький – 115, Лубенський – 156, Гадяцький – 8, Полтавський – 3 чоловіки (19). Щодо міри заселення полків найбільш заселеними є Ніжинський, Лубенський,

Прилуцький; посередньо – Гадяцький, Стародубський, Чернігівський, Переяславський; решта полків – найменш заселені єврейським населенням. Таким чином, своєрідними центрами, навколо яких групується єврейське населення були Ніжин та Лубни, що пояснюється значенням цих міст як торгових центрів Чернігівщини та Полтавщини. Всього в цей період нараховувалось за даними відомостями 582 євреї та до них додаються ще 120, які згадуються в інших документах. Щодо професійної діяльності – євреї займались торгівлею, були арендаторами, тримали шинки.

Проживали в основному у містах, серед яких був Ніжин. У 1794 році євреям надано право селитись в Чернігівській, Київській, Полтавській губерніях. Поряд з цим створюється список місцевостей, де євреям дозволялось поселятись – “межа осілості”. Протягом кінця XVIII-XIX ст. з’являється ряд постанов, які обмежували можливості діяльності євреїв – заборона селитись в сільській місцевості; більші розміри податків, додаткові їх види (на носіння єврейського національного одягу, “свічковий” податок). Кількість єврейського населення міста росте: 1816 р. – 570 чоловік, 1848 р. – 1333, 1884 р.- близько 10 тис., 1897 – 7630. Але кінець XIX ст. – це період найбільшого кількісного складу єврейської меншини. За період з 1897 по 1917 р. єврейське населення Ніжина зменшується в 1.3 рази [20]. У 20-ті рр. (1923, 1926) їх нараховується більше 6000. Свою роль тут відіграли єврейські погроми, воєнні дії. За радянської доби негативно позначились на кількісному складі єврейського населення процеси асиміляції та міграції, події другої світової війни. За даними перепису на 1989 р. у Ніжині нараховувалось 444 євреї. У 90-ті роки близько 70-ти з них емігрували (в основному до США та ФРН).

Общинної автономії у Ніжині як форми організації єврейського населення не було (у Росії на відміну від Польщі для цього не було законодавчої бази). Натомість існувала не світська, а релігійна єврейська громада. До 1917 р. у Ніжині діяло 10 синагог [21]. Євреї мають особливий устрій життя, зумовлений особливостями їх релігії, яка визначає їх звичаї і традиції, культуру. Збереженню їх мали сприяти і освітні заклади. У другій половині XIX – початку XX ст. сформувалась певна система освіти євреїв. Початкову освіту давали хедери (приватні школи), Талмуд-Тори (общинні єврейські училища для бідних та сиріт) та єврейські училища. Загальну освіту євреї могли здобути у будь-якому навчальному закладі (за законом 1895 р.). До таких закладів не належали хедери, поступово їх функції зводились до вивчення закону віри, навчання читання та письма єврейською мовою. У Ніжинському повіті на 1911 р. нараховувалось 22 хедери та 1 Талмуд-Тора [22].

У 1854 році відкрито єврейське Ніжинське казенне училище I розряду, у ньому вивчались іудейська віра та обряди, єврейська, російська та німецька мови, арифметика. Кількість учнів була незначна (20-30 чол.), і, оскільки єврейське населення не підтримало цей заклад, у 1877 році його було закрито [23]. У 1907 році лікар П.Д.Буштедт відкрив фельдшерсько-акушерську школу, де навчались переважно діти іудейського віросповідання [24].

20-ті рр. XX ст. були і періодом відродження і занепаду єврейської громади. На початку 20-х рр. згідно політики коренізації відновлює діяльність Ніжинська єврейська релігійна громада (1922 р.), діяльність якої носить саме релігійний характер. У цей же час створюється вечірня школа, єврейський дитячий будинок.

У кінці 20-х – 30-ті рр. закриваються синагоги : у 1929 р. виходить постанова міської ради про закриття в місті єврейських синагог [27]. Період другої світової війни був трагічним для єврейського населення. Відновлена після II світової війни (у 1946 р.) синагога, на початку 60-х рр. була ліквідована [28]. Світська і релігійна організація євреїв припинила існування.

За даними статистики у 70-х роках в Ніжині проживало від 800 (на 1970 р.) до 600 (на 1979 рік) євреїв, на кінець 80-х р. їх кількість на третину зменшилась [19].

90-ті стали періодом відродження єврейської меншини Ніжина.

У 1990 р. створюється Ніжинська світська єврейська організація, було затверджено Статут Ніжинського відділення Чернігівського єврейського культурного центру. У першій половині 90-х рр. створена бібліотека, організовано курси вивчення єврейської мови та іудейських традицій. З 1996 року прийнято новий Статут Ніжинської міської Єврейської організації (до 1999 р. нею керував В.Кенін, з 1999 р. – О.Гарбер). Організація займається культурно-просвітницькою роботою. У січні 2000 р. створена іудейська релігійна громада (зареєстрована у квітні) – після 40 років перерви вона відновила роботу. Голова громади - Л.Соколовський. Її діяльність спрямована на розвиток традицій, релігійних обрядів (проводяться всі заходи відповідно до релігійного календаря). Отже, єврейська меншина завдяки діяльності двох організацій (світської та релігійної) має можливість відновлювати та розвивати свої звичаї, традиції, культуру, мову, свою релігію.

Наявність в етнічному складі Ніжина поляків історично обумовлена, якщо взяти до уваги перебування українських земель у складі Речі Посполитої. Їх відсоток протягом всього періоду історичного розвитку Ніжина був незначний. (Про діяльність польської громади у XIX ст. джерельних даних немає). Свою діяльність поляки активізували у 1917 р., коли в склад громадського комітету міста увійшло 5 представників польського товариства [29].

Для етнокультурного розвитку поляків Ніжина вирішальне значення мав 1999 р., коли було створено польську громаду – культурно-просвітню спілку українських громадян польського походження “Астер”. Ініціаторами виступили Г. Вольська та Ф.Белінська; президентом обрано А.В.Василюк (доц. НДПУ імені Миколи Гоголя). Спілка нараховує близько 100 чоловік [30], вона тісно співпрацює з польським консулатом у Києві та центром гуманітарних зв'язків з українською діаспорою. Своєю метою спілка визначає: знайомство з історією предків, залучення до польської культури, вивчення мови, налагодження контактів з Польщею. Втілення поставлених завдань на практиці має свої результати: навчання польської мови дітей громадян польського походження (школа-гімназія № 16) і викладання курсу польської мови для студентів НДПУ імені Миколи Гоголя; відкриття невеликої бібліотеки книг польською мовою (Ніжинська центральна бібліотека), де є навчальні посібники (“Польський язык в школі”), довідкова література, книги з історії Польщі, видання творів польських письменників (Г.Сенкевича, А.Міцкевича, Я.Івашкевича) [31]; проведення урочистого вечора, присвяченого поету і мислителю А.Міцкевичу; організація зустрічі-концерту “Світло любові” на честь приїзду в Україну Папи Іоанна Павла II [32]. Поряд з культурно-просвітною спілкою “Астер” діє і парафіяльна, де вивчається катехізіс; реалізовується питання будівництва костюлу.

У Ніжині є ряд інших етнічних меншин. Серед них, наприклад, ассірійці (проживають компактно на вулицях Леніна та Овдіївській і нараховують близько 140 чол.; мають свій день зібрання 28 липня), чехи, литовці, цигани, гагаузи та інші. У зв'язку з незначним кількісним складом вони не створили організованої об'єднаної громади. Крім того, відсутність писемних джерел обмежує можливості вивчення особливостей їх етнокультурного розвитку.

Таким чином, Ніжин, як місто, де переважна більшість населення – українці, визначається своєрідним розвитком його етнічних меншин. Серед них особливе місце займає грецька громада; специфічною є історія розвитку єврейської етнічної меншини. Змінився статус російської та білоруської етнічних груп, активно етнокультурний розвиток веде польське товариство. Характерною тенденцією історичного процесу стало відродження етнокультурного розвитку меншин Ніжина на сучасному етапі.

Література

1. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание.-К., 1851 //Хрестоматія історії Української РСР.-К., 1959.-Т.1.-С.475.
2. Русов А. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание.-К., 1880.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел под редакцией Н.А.Тройницкого, 1905.
4. Барановський М. Населення Ніжина // Вісті,-1996.-20 грудня.
5. Білий П.Х. Між двома революціями.- К., 1962.
6. НФ ДАЧО, ф. 387, оп.1, спр. 2108, арк.1.
7. НФ ДАЧО, ф. 598, оп.1, спр. 177, арк. 12; ф. 6054, оп.1, спр. 4, арк. 837; ф. 61, оп. 1, спр. 43, арк. 803; ф. 945, оп. 1, спр. 125, арк. 135.
8. Національний склад мешканців Ніжина // Під прапором Леніна.-1990.-25 грудня.
9. Демографічна ситуація в Ніжині // Вісті.-2001.-14 січня.
10. Петрик З. Білоруською мовою // Під прапором Леніна.-1990.-27 березня.
11. Сапон В. Світло Ніжинської Еллади // Ніжинський вісник.- 2000.- 6 квітня.
12. Морозов О. Налагодити контакти // Ніжинський вісник.-1993.-20 березня.
13. Лицей князя Безбородько.-Спб.,1859.
14. НФ ДАЧО, ф. 220, оп.1, спр.1, арк. 89.
15. Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині // Греки в Ніжині.- Ніжин, 2001.
16. Москаленко Ю. З минулого нашого міста // Греки в Ніжині.- Ніжин, 2001.
17. Приплавко Л. Перший ювілей // Вісті.-2001.-9 лютого.
18. В.Симоненко Євреї в Ніжині // Вісті.-1995.-3,10 листопада.
19. Каманин И.М. Евреи в Левобережной Украине в XVIII веке // Чтения в историческом обществе Нестора летописца.-К., 1891.-Кн.5.
20. Мень М. Іудейська релігійна громада // Євреї в Ніжині.-Ніжин, 2001.
21. НФ ДАЧО, ф.3, оп.1, спр.35, арк. 3.
22. НФ ДАЧО, ф.127, оп.5, спр.2346, арк. 8.
23. НФ ДАЧО, ф.1359, оп.1, спр.1197, арк. 1.
24. НФ ДАЧО, ф.1357, оп.1, спр.5, арк. 1.
25. НФ ДАЧО, ф.343, оп.1, спр.289, арк. 35.
26. НФ ДАЧО, ф.60540, оп.1, спр.315, арк. 67-68.

27. НФ ДАЧО, ф.60, оп.1, спр.2049, арк. 75-76.
28. НФ ДАЧО, ф.5293, оп.1, спр.776, арк. 6.
29. Известия Нежинского общественного комитета.-№ 18.-1917.-13 квітня.
30. Романчук Л. Астер-Зірка-Айстра // Ніжинський вісник.-2000.-13 грудня.
31. Петрик З. Книги бібліотеки Астер // Вісті.-2001.-6 квітня.
32. Кіпринська Л. Світло Любові // Ніжинський вісник.-2001.-13 червня.

О.Г.Самойленко

Німецькі поселення на Чернігівщині в XVIII – поч. ХХст. (соціально –статистичний огляд)

В останні роки в Україні зріс інтерес до вивчення історії національних меншин, які проживають на території нашої держави. Серед них, одну з найбільших груп складають німці, хоча їх чисельність в ХХ столітті значно скоротилася. Одним з регіонів їх компактного проживання у XVIII - ХІХст. була північна Україна.

Перші дані про проживання німців на Чернігівщині відносяться до першої половини ХVІІІст., коли ПетроІ видав указ про розведення овець в Київській і Азовській губерніях для збільшення виробництва сукна. З цією метою було відряджено із Силезії і Польщі 40 досвідчених вівчарів і майстрів-вівцеводів [1], які переселилися в Україну з своїми родинами. На Лівобережній Україні було засновано кілька зразкових “вівчарних заводів”. В 1732 р. на одному з них у Великому Самберзі (Ніжинський полк) нараховувалося близько 2 тис. породистих овець [2].

У ХVІІІст. російські правлячі кола сприяли напливу до південних районів України іноземців. Їм відводилися спеціальні землі, надавалися значні пільги. Починається цей процес ще за правління Єлизавети Петрівни і, особливо, посилюється в часи царювання Катерини ІІ [3].

Жителям колоній надавалася свобода віросповідання, вони звільнялися на кілька років від усіх податків і повинностей, від військової і цивільної служби, їм надавалася можливість відкривати мануфактури, організовувати торги, ярмарки і т.п.

В 70-80-х рр. ХVІІІст. колоністи-землевласники їхали до Росії та України не лише родинами, але й родами, общинами з різних земель Німеччини.

Німці-колоністи з'явилися на Чернігівських землях в другій половині ХVІІІст., заснувавши щільні поселення в Борзнянському повіті. В 1767р. на цих землях було створено шість колоній з поселенців-лютеран, які прибули з околиць Франкфурту-на-Майні, і католиків з Австрії.

В офіційних планах російського уряду було передбачено будівництво міста Катеринополя (з ХІХст. Городок, сучасне Городище, Бахмацького району). Для цього за контрактом на 9 січня 1767 року з Канцелярії опікунства іноземних поселенців було завербовано 51 людину з міщан та ремісників.

Не отримавши відповідних обіцяних умов, деякі з них розійшлись по інших містах України. Ті, що залишилися, зайнялися дрібними промислами, продажем коней і гарячого вина. Всього було створено 35 будинків(дворів).

В селі Белемеш (сучасні Білі Вежі Другі Бахмацького р-ну) було збудовано 25 дворів. Тут проживали лютерани, для яких було збудовано церкву, запрошено пастора, кантора і дячка.

В селі Грос Вердер (з XIXст. Великий Вердер, сучасна Зеленівка Бахмацького району), де оселились католики, було збудовано 41 двір. Церковна служба проходила в будинку священника з ордену Капуцинів.

Село Кляйн Вердер (з XIXст. Малий Вердер, сучасна Малозеленівка Бахмацького району) мало 16 дворів поселенців, село Рукдевізія (суч. Круглолугівка Бахмацького району) - 25 дворів.

Село Кальчинівка (суч. Бахмачський район) було засновано українцями трохи раніше. Тут нараховувалося 8 дворів. Німецькі колоністи улаштували ще 22 двори. Поступово Кальчинівка перетворилася в центр всіх поселень колоністів в Борзнянському повіті.

Перевезення і доставка поселенців до губернії, будівництво будинків та надання їм позик йшло з імперської скарбниці. На все було витрачено 829100руб.12коп.

Було перевезено 855 душ (432 чоловіки та 423 жінки), з них католиками були 312 чоловік, лютеранами – 590, реформаторами-кальвіністами – 43.

За ревізією 1786 року в Чернігівському намісництві всього проживало 495 осіб чоловічої статі та 449 жінок з німецьких земель у п'яти містах і шести повітах. З них: в Чернігові проживало 3 чоловіки та 1 жінка (усі з лютеран), в Ромнах – 1 чоловік католицького віросповідання і 8 лютеран (по 4 кожної статі), в Гадячі – 2 чоловіки та 3 жінки з католиків і 3 чоловіки та 2 жінки – лютеран, в Зенькові – 2 католиків чоловічої статі. Серед міст вирізнявся Ніжин, в якому згідно ревізії проживало 29 іновірців (12 чоловіків і 11 жінок римо – католицького віросповідання, 1 чоловік та 4 жінки з лютеран, а також 1 кальвініст).

В Чернігівському повіті проживало 2 німця, в Прилуцькому – 10, в Глинському – 3, в Роменському – 2, в Гадяцькому – 13. Найбільша ж кількість переселенців, як вже зазначалося, розмістилася в Борзнянському повіті, дані по якому наводились вище.

В Ніжині для переселенців була возведена кам'яна католицька церква Петра і Павла. Її заклали за ініціативою перебуваючих в Малоросії генерал-аншефа фон Вейсбаха і генерал-поручика фон Графа. Католики були підпорядковані римському Могилівському архієпископу, а лютерани - Юстиц-колегії Ліфляндії та Естляндії.

Однак, ще раніше уподобали плодючі землі Чернігівщини, що приносили значні прибутки, німецькі дворяни, які знаходились на службі російської корони.

Вже на початку XVIII століття великі земельні володіння в Прилуцькому і Полтавському полках придбав австрійський, а з 1707 року російський генерал граф Іоган-Бернгард Вейсбах, за походженням з Богемії, який займав відповідальні посади командуючого російськими військами на Україні і київського генерал-губернатора. На території Полтавського полку йому було даровано Карловську вотчину, села Карловку, Федорівку, Варварівку та ін. В Прилуцькому полку до його маєтку входили села Вейсбахівка (з 1745 року с.Білоріччя Прилуцького району) з 1727р., Мамаївка (з 1747 року с.Удайці Прилуцького р-ну) з 1722р.,

Ряшки (Прилуцького району). Він був одним з перших власників Ряшковської суконої мануфактури, яку придбав у її засновника- Д.Горленка.

Не менш заможним землевласником був фельдмаршал Б.К.Мініх, якому імператриця Анна Іоанівна подарувала більшу частину маєтків Вейсбаха після смерті останнього в 1735 році. Він також придбав на Чернігівщині ряд значних земельних ділянок та сел, таких як с.Леновиця.

Подібна картина володіння німецькими поміщиками українськими землями спостерігається у другій половині XVIII і XIX століттях. Генерал Штофельн у 1786 році придбав село Билки (з 1920 року с.Червоне Коропського району), а у 1777 році генерал-поручику графу Вітгенштейну було даровано село Веркіївка (з 1945 року с.Вертіївка Ніжинського району). У 1781 році йому належало 205 (292 хати) з 225 селянських дворів (321 хата) і 4 бездворові хати.

З другої половини XIX століття починається вплив іноземних підданих, які запроваджували в Російській імперії власну справу. Не обійшли їх уваги і землі Чернігівської губернії. Підприємець К.Раух в сер.XIXст. купив ділянки землі в с.Корюківка та її околицях, збудував винокурний, а в 1858 році і цукровий заводи.

На початку 70-х років засновник залізничної компанії фон Мекк придбав значну кількість землі в районі Коржовки (з кінця XIXст. – Сновськ, з 1935р. – Щорс), збудував залізничну станцію і депо, а в 1874 році проклав гілку Либаво-Роменської залізниці, яка була викуплена державою в 1891 році.

Для реконструкції власних маєтків, українські поміщики, в XIX столітті, почали запрошувати іноземних майстрів, в тому числі і німців. Найбільш яскравими творіннями стали парки в маєтку Галаганів у Дехтярах і Сокиринцях (сучасний Срібнянський район), закладені за проектом вченого-садовода І.Є.Бистерфельда і створені під керівництвом садівника Ределя в 20-30-х рр. XIXст. Не менш величним є гірський сад в Тростянці, що належав Скоропадським, створений садівником К.Д.Шлінглофом.

Як бачимо, кількість німців, які проживали на Чернігівщині, не була значною. Дані перепису населення в Чернігівській губернії, проведеного в 1897 році, свідчать про деяке зростання жителів, для яких рідною мовою була німецька. Їх нараховувалося вже 5306 чоловік. Переважна більшість проживала в сільській місцевості, і лише 390 осіб були жителями міст, з яких 60% проживали в Чернігові (111 осіб), Ніжині (72 особи) і Конотопі (50 осіб). Ще в трьох повітових містах ця кількість перевищувала 30 чоловік: Новозидків (36), Новгород-Сіверський (33), Глухів (32). В останніх 9 повітових містах кількість німецькомовного населення коливалось від 1 (Сосниця) - до 18 (Остер). Основна маса громадян німецької національності зосереджувалась, як і раніше в Борзнянському повіті (4379 осіб). Серед інших повітів можна виділити Суразький (143), Чернігівський (128), Конотопський (116), Ніжинський (85), Городнянський (82) та Остерський (78).

В решті повітів кількість громадян німецької національності була в межах від 11 (Кролевецький) до 63 (Новозибківський).

З представників німецької національності за релігійно – конфесійною належністю основна маса (72,97% або 3804 чоловіка були лютеранами, 25,39% або 1347 чол.- римо-католиками, 1,43% або 76 -православними, 0,21% інших релігійних конфесій (0,13% – іудеї, 0,02% – старобрядці, 0,02% – мусульмани і т.д.)).

Дані останнього перепису дають можливість визначити як станове положення, так і рід занять німців, які проживали на території Чернігівської

губернії. Найбільш багаточисельним станом серед німецькомовного населення було селянство, яке складало 86,32% або 4580 осіб. Далі йдуть міщани – 6,76% (359 осіб), спадкові дворяни - 1,23% (65 осіб), дворяни особисті – 1,07% (57 осіб), купці – 0,96% (54 особи).

Землеробством займались 4280 німців та членів їх сімей. Наступними за чисельністю групами були ті, хто знаходився на державній службі – 148 осіб, на залізниці – 96 осіб, в збройних силах – 86 осіб, жили з прибутку капіталовкладень та нерухомого майна – 78 осіб, займалися учбовою та вихівною діяльністю – 57 осіб, займалися виготовленням тютюну та виробів з нього – 59 осіб, займалися обробкою продуктів тваринництва – 78 осіб.

Необхідно звернути увагу на те, що більшість німців Чернігівщини - це люди віком до 50 років. Дітей до 9 років нараховувалось 1634, від 10 до 19 років - 538 юнаків та 548 дівчат, від 20 до 49 років і віком 50 років та старше - 330 чоловіків і 333 жінки. З усіх громадян – 2860 навчалися грамоті або отримали освіту. Останніх, серед німецького населення, нараховувалося 186 чол. Цікаво й те, що лише 1379 осіб навчилися російській грамоті, інші – грамоті на німецькій мові.

Ще один цікавий факт, на який хотілося б звернути увагу, так це те, що частина населення з числа німців, які потрапили під перепис 1897 року Чернігівської губернії, народилась на території німецьких держав. Таких було 362 особи, з них 98 чоловіків та 76 жінок народились в Австро-Угорщині, 50 чоловіків і 69 жінок в Пруссії, 28 чоловіків і 34 жінки в Німеччині, 4 чоловіки і 2 жінки в Саксонії і 1 чоловік, що проживав у Ніжинському повіті, був родом з Баварії. Всі інші – це нащадки переселенців кінця XVIII століття. те, що лише в Борзнянському повіті Чернігівської губернії простежується компактне проживання німецькомовного населення.

При цьому, 4328 чол.(2167 чоловіків і 2161 жінка) з 4379 – це селяни, які були переведені на статус державних селян. Всі повинності і податки вони відпрацьовували на користь державної скарбниці.

Архівні фонди дають нам можливість прослідкувати за діяльністю селян-поселенців Борзнянського повіту лише в пореформений період. Свідотства про кількість землі, якою володіли товариства селян Кальчинівської волості відомі за підрахунками на 1878 рік.

Товариство с.Кальчинівка мало 38 десятин садибної землі, 806 десятин 1200 саженив гарної, 2 десятини середньої і 176 десятин 1200 саженив незручної землі. Загальна кількість відповідала 1023 десятини всієї землі.

Інші товариства мали відповідно землі:

	<i>Гарної</i>	<i>Середн.</i>	<i>Незручн.</i>	<i>Садибної</i>	<i>Всього</i>
<i>Рундевізія</i>	1038д.1200с.	–	207 дес.	74 дес.1200с.	1320 дес.
<i>Белемеш</i>	958 д.1200с.	48 дес.	–	60 дес	1066 дес
<i>Городок</i>	589 дес.	58 дес.	111 дес	60 дес	818 дес.
<i>Великий</i>					
<i>Вердер</i>	746 дес.	22 дес.	112 дес	39 дес.	919 дес
<i>Малий</i>					
<i>Вердер</i>	525 дес.	–	11 дес.	24 д.600с.	600 саж.

Починаючи з 80-х років XIX століття у селян-поселенців значно збільшилися розміри садибної землі. Німці в достатній кількості отримували у власність ділянки землі навколо сел Красилівка, Фастівці, Мартинівка, Варварівка, Велика Загорівка.

Звернувшись до списку землевладників-поселенців Кальчинівської волості Борзнянського повіту, складеного 1 вересня 1885 року, можна побачити, що власні придбання селян, в більшості, перевищували ділянки, надані державною скарбницею.

Наприклад, Штумер Іоганн Карлов, який мав державну ділянку в 10 десятин 600 сажень, придбав 14 десятин 1300 сажень в с.Мартинівці і с.Фастовцях.

Сини Християна Сартисона Генріх, Ерік і Вільгельм, які володіли 27 дес. 1800 саж. землі, придбали ще 38 дес. 2100 саж. також в районі Мартинівки і Фастовців, а сини Іоганна Сартисона Конрад, Якоб і Генріх мали 54 дес. 3440 саж. державної ділянки і 34 дес. садибної ділянки у Фастовцях. З цього періоду починає з'являтися дифференціація селян-поселенців. Виникають достатньо міцні господарства землевласників селянського типу, такі як братів Генріха Карлова Штумера, що мав 30 дес. 1200 саж. державної ділянки і 24 дес. 1600 саж. купленої землі, і Еріха Карлова Штумера, який мав відповідно 25 дес. 1800 саж. наділу і 21 дес. 1200 саж. придбаної в садибах сел Фастівці та Мартинівка. Але залишалися і такі, як Филип Вільгельмів Браун, який мав всього 2 дес. 1620 саж. землі та ін.

Вцілому, в с.Кальчинівка на 1885 дворів було 70 німецьких поселенців, що володіли державним наділом. Суспільні вигони склали 19 дес. 1200 саж., наділи землі скарбниці мали розмір в 960 дес. 1370 саж., а їх власні придбання 389 дес. 1730 саж. землі.

Подібна ситуація спостерігалася і по інших поселеннях. Село Рундевізія, що налічувало 117 дворів німців-поселенців, охоплювало 174 дес. 840 саж. вигінної землі, 1032 дес. 1288 саж. державної і 386 дес. 760 саж. власної землі. Село Белемеш з 63 німецькими дворами мала у розпорядженні 168 дес. 1630 саж. загальної вигонної, 926 дес. 1716 саж. власної землі. Село Городок з 75 дворами власників-німців охоплювало 223 дес. Вигонної землі, 734 дес. 570 саж. державної і 418 дес. 985 саж. садибної землі. В селах Великого (76 дворів) і Малого (47 дворів) Вердера було відповідно: 126 дес. 2180 саж. і 64 дес. 1800 саж. суспільної вигонної землі, 893 дес. 1110 саж. і 398 дес. казенних наділів, 25 дес. 1956 саж. і 203 дес. 560 саж. власної землі.

При цьому, вигонна земля входила в дані казенної землі. Процес купівлі дачних і садибних ділянок продовжувався до 1917 року включно, але виникла і інша тенденція у розвитку господарств німецьких поселенців - це процес подрідлення власно придбаних ділянок серед багаточисельних нащадків. Так, наприклад, один з нащадків братів Сартисонів, про яких йшлося вище, Георг-Генрих Генрихів Сартисон мав всього 1200 саж. садибної землі в 1912 році, Павло Якобов Сартисон – 1110 саж. за даними на 1917 рік.

Якщо простежити за антропонімікою німецьких колоній, то вона дуже різнобічна, що дає нам можливість говорити про спорідненість поселенців. Так, за

списками поселенців на 1885 рік прізвище Ольденбург належало 6 господарям с.Рундевізія, 9 господарям с.Белемеш і 7 господарям с.Городок.

Прізвище Браун зустрічається 5 разів серед землевласників Кальчинівки і 12 разів серед власників Рундевізії. Прізвище Райзвих-18 разів в городку і 4 рази в Белемеші. 21 власник – з прізвищем Гофман проживав в селі Рундевізія. Всього найбільш широко зустрічаються 57 прізвищ німецького походження

В Борзнянському повіті німецькі поселенці потрапили у сприятливі умови, їм було наділена достатня кількість землі, вони зберегли свої релігійні погляди, для їх дітей відкривалися учбові заклади. За даними на 1889 рік в Великовердерській земській народній школі навчалося 25 дітей католиків, в Белемешському земському училищі-66 дітей лютеран. Подібні училища були відкриті і в інших селах. Існувало також Кальчиківське земське початкове училище і Рундевізське земське народне училище[5].

Таким чином, німецькі поселення, які зосереджувались в Борзнянському повіті, були селянські. Вони мали сприятливі умови для життя, розширення ділянок землі, благоустрою господарства, виховання дітей.

Література

- 1.История Украинской ССР: в 10т.- К., 1983.- Т.3.- С.243.
- 2.Там же.- С.251.
- 3.Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке.- М.,1909.- С.8.
- 4.Будяков В.В., Сапожников А.О. Емігранти із Західної Європи на Півдні України наприкінці XVIII-на початку XIXст. // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки.- 1992.-Вип.8.- С.5.
- 5.ФЧОДА в м. Ніжині, ф.184, оп.1- 4, спр.1-38.

І.П.Костенко

Графи Кападістрія і Кушелев-Безбородько

У фундаментальній бібліотеці, в музеї рідкісної книги, зберігаються “Письма графа Г.Г.Кушелева к сину Александру (1812-1826)”. Книга ця видана в Чернігові, у друкарні губернського правління. Правда, дата видання не зазначена, але можна думати, що вона вийшла у світ у другій половині XIX ст. Листи ці надійшли в архівну комісію від начальника Чернігівської губернії Є. К. Андрієвського. Вони йому були надіслані Ніжинським ісправником Мельгуновим. Як вони потрапили до нього –це загадка. Адже з архівних джерел відомо, що всі документи, книги, рукописи, художні картини, листи перший попечитель граф О.Г.Кушелев-Безбородько і його син посилали в Ніжинську вищу школу[1].

У згаданій книзі допущена помилка в публікації першого листа графа Г.Г.Кушелева. Там названа дата 1812 р. Але в цьому році його син Олександр навчався в Царськосільському ліцеї, а в листі пишеться, що він уже працював у Колегії іноземних справ, а працювати він там почав у 1817 році. За змістом цей

лист був написаний 1820 року, коли граф О.Кушелев-Безбородько повернувся з-за кордону і почав, за дорученням графа Кападістрія, писати п'єсу. Тому треба вірно датувати "Письма графа Г.Г.Кушелева к сину Александру (1820-1826)".

Усі листи Г.Г.Кушелева можна поділити на три частини:

1. Взаємовідносини, дружба і співпраця його сина з графом І. Кападістрія.
2. Відкриття Гімназії вищих наук у Ніжині.
3. Поради батька синові, як вести сільське господарство в його багаточисельних маєтках у царській Росії.

Граф І. Кападістрія, видатний державний політичний діяч, дипломат, грек за походженням, емігрував у Росію і разом з графом К.В.Несельроде очолив Міністерство іноземних справ. Граф Кападістрія був великим патріотом Греції і всі свої сили і здібності спрямовував на визволення рідного народу від турецького ярма.

У вересні 1814 року в Одесі троє греків (Ніколас Скуфас, Афанасіос Цакалов та Емануїл Квантос) заснували таємне товариство "Філікі Етерія (товариство друзів)", метою якого було визволення Греції від османського гноблення шляхом збройного повстання. Але деякі греки виступили проти насильницького методу. Зокрема, близький товариш Олександра Іпсіланті Іоан Кападістрія. Він мріяв мирним шляхом визволити Грецію і відмовився очолити "Філікі Етерію". Очолив товариство О. Іпсіланті і розпочав збройну боротьбу в 1820 році. Повстання закінчилося поразкою, але воно стало поштовхом до остаточного визволення Греції від турецьких поневолювачів. І в 1827-1831 роках граф Кападістрія став першим президентом Греції[2].

Талант і дипломатичні здібності Кападістрія особливо проявилися під час роботи Віденського конгресу. Віденський конгрес (міжнародний конгрес, завершення війни з наполеонівською Францією), відбувся у Відні у вересні 1814 - червні 1815 року. В ньому брали участь представники всіх держав (крім Турції). Представниками Австрії були Франц І, К. Метерніх; Англії - Р. С. Калгорі і А. У. Веллінгтон [3]. У складі російської делегації, яку очолював імператор Олександр І, на віденському конгресі були: князь

В.С.Трубецькой, В.І.Чернишов, П.В.Голенищев-Кутузов, граф Толстой, П.Д.Кисельов і польські магнати, перше місце серед яких займав старий, підступний друг Олександра І, князь Адам Чорторижський, а також іонійський грек граф Кападістрія, корсіканський граф Поццо-ді-Борго, французький герцог де Рішельє і знаменитий німецький патріот барон Штейн. На жаль, переважна більшість згаданих осіб не завжди відстоювала інтереси Росії, не була патріотично настроєною. Лише Штейн і Кападістрія співчутливо ставилися до Росії, її царя і часто були більше росіянами, ніж, навіть, сам цар і його радники [4].

На Віденському конгресі був створений комітет уповноважених чотирьох великих держав для вироблення умов Другого Паризького миру. Представниками Росії в цьому комітеті були: Несельроде, Кападістрія і Поццо-ді-Борго; від Англії - Веллінгтон, Кестльрі і Стюарт; від Австрії - Метерніх, Шварценберг і Вессенберг; від Пруссії - Ганденберг, В. Гумбольт і Гнейсенау [5].

Цар Олександр І доручив графу Кападістрія розробити план урегулювання польського питання, яке викликало суперечки серед учасників Конгресу. Крім того, Імператор, ознайомившись із заявами учасників Віденського конгресу, дав завдання Кападістрія написати доповідну записку про погляди і думки Росії щодо

вирішення міжнародних проблем конгресу. Через декілька днів він виконав це завдання. В документі зазначалося, що основна мета Європейського Союзу полягає у визволенні Франції від Бонапарта і від революції, якій він зобов'язаний був своїм підвищенням, повернути Францію в те зовнішнє і внутрішнє становище, яке було визначене для неї Паризьким мирним договором і затверджене остаточно Віденським конгресом.

У доповідній записці Кападістрія імператору Олександру I сформульовані матеріальні і моральні гарантії:

1. Земельні поступки; 2. Відібрання або ліквідація військових фортець; 3. Конфіскація всього військового майна; 4. Визначення суми військової контрибуції [6].

Граф Кападістрія відстоював політику збереження Франції як держави після завершення розгрому наполеонівських військ, але не її розчленування [7]. Як людина ліберальних поглядів, він пропонував і мінімальну контрибуцію для Франції. Олександр I не погодився з цим і запропонував максимальну контрибуцію як премію Франції за збереження цілісності її території [8].

Втілюючи політику царя Олександра I на Віденському конгресі, Кападістрія мріяв використати цей форум для визволення греків від турецького ярма. Ці надії подавав йому і Олександр I. Але обидва вони мріяли здійснити це мирним шляхом [9].

Граф Г.Г.Кушелев підтримував зв'язки і мав дружні стосунки з Кападістрія ще на початку XIX ст. Його син О.Г.Кушелев-Безбородько познайомився з Кападістрія в 1817 році. Після закінчення Царськосільського ліцею він отримав звання доктора етико-політичних наук у Московському університеті і почав працювати в Колегії іноземних справ разом з Кападістрія.

У 1818 році О.Г.Кушелев-Безбородько виїжджає за кордон в наукове відрядження для вивчення системи вищої освіти і поповнення своїх знань з наук, які читались в університетах Європи. Про його перебування за кордоном ми дізнаємось з листування його з батьком. В одному з листів він рекомендує сину встановити зв'язки з графом І. Кападістрія, який в той час перебував в Німеччині. Г.Г.Кушелев писав: "Свидетельствуй ему мое почтение и проси моим именем, чтобы он употребил при себе, за что я ему буду благо дарен" [10].

Граф також рекомендував сину познайомитися в Дерпті "с учеными профессорами; не худо, чтобы и во всех университетах познакомился с учеными, так - чтобы можно было и переписку иметь, когда будет время и случай, то не худо было бы от которого университета получить диплом на докторское достоинство по математико или физике" [11]. Він дає і батьківський наказ: "Не последуй таковым путешественникам, которые, к стыду нашего отечества, токмо знают, где каковы трактиры да и соблазнительные дома" [12].

У першій половині жовтня граф О.Г.Кушелев-Безбородько приїхав в Ахен, де його привітно і радісно зустрів граф Кападістрія. Він залишив його на час роботи конгресу при собі і доручив йому, коли буде в Парижі, написати наукову працю про політику європейських держав після Віденського конгресу і Паризького мирного договору. Для виконання цієї роботи він рекомендує йому ретельно вивчити архіви Парижу. Працюючи в Парижі, граф О.Кушелев-Безбородько одночасно розпочинає роботу над написанням Статуту гімназії вищих наук князя Безбородька [13].

Коли аналізуєш листування батька і сина протягом 1818-1819 років, то в кожному з них йде мова про завершення переговорів з державними чиновниками Росії про відкриття вищого навчального закладу в Ніжині. В кожному листі також згадується прізвище графа І.Кападістрія і поради синові навчатися дипломатичному мистецтву в нього.

За рекомендацією Кападістрія О.Г.Кушелев-Безбородько розпочав писати п'єсу. Його батько в багатьох листах запитує, як ідуть справи з написанням п'єси і чи Кападістрія показував її царю. Також він хотів знати, чи поїде син на черговий Європейський конгрес. “Було б добре, – пише він, – аби Кападістрія взяв тебе з собою” [14]. В іншому листі він пише, що вже чув про те, що Кападістрія познайомив царя з його п'єсою, і цікавиться, якою була реакція імператора.

Листи Г.Г.Кушелева проникнуті любов'ю і співчуттям до героїчної боротьби греків з турецькими поневолювачами. Коли він командував флотом, він часто бував у Греції, полюбив цей народ і боляче реагував на те, що царська армія мало допомагала Греції. В листі він цитує слова морського офіцера Міловського, сказані графу Орлову. Коли він запитав Міловського, що він робить на березі моря, той відповів: “Так, Ваше сиятельство, хожу по солнцу, высушиваю грецкие слезы, которыми мы облиты, оставляя их на жертву туркам без всякой защиты за все к нам услуги” [15].

Г.Г.Кушелев також цікавиться в листах, як його сини поділили картинну галерею, яка дісталася їм у спадок від О.А.Безбородька. Відомо, що 175 картин з цієї колекції різних художніх шкіл О.Г.Кушелев-Безбородько подарував юридичному ліцею в Ніжині в 1845 році.

Третя частина листів присвячена земельним володінням О.Г.Кушелева-Безбородька, які знаходились на Україні і в Росії. З них ми довідуємося, що його син Олександр подарував Оріанду імператору Олександру I [16]. Пізніше там збудували Лівадійський палац, де в 1944 році відбувалась Ялтинська конференція великих держав: СРСР, США, Англії і Франції.

В О.Г.Кушелева-Безбородька в Острі була суконна фабрика, а в Бикові артіль, яка ткала килими. Батько рекомендував йому сукно, що вироблялося в Острі, використати на пошиття форми студентам Гімназії вищих наук князя Безбородька [17].

Кушелев-Безбородько культивував на Носівщині цукровий буряк та збудував там цукровий завод. Граф О.Г.Кушелев-Безбородько допомагав своєму батькові вирощувати тютюн і махорку в його маєтку в населеному пункті Краснополець Псковської губернії [18]. В одному з листів він писав: “Я очень благодарен за твоего табачного садовника: он выучил здешняго как водить й убирать табак. Я им крайне доволен, ибо он весьма трудолюбив и попечителен. Он отошлетя паки в Веркеевку, а за труды дается почетный кафтан” [19].

Перед смертю граф Г.Г.Кушелев наказує і заповідає своєму синові примножувати своє багатство і бути в усьому економним. Він пише: “... Люби свое отечество более чужбины; употребляй у себя более служителей русских, а не чужеземцев; не расточай имущества на пустую пышность, которая й с чином твоим несогласна: богатея тебя вошли в неоплатные долги и лишаются имения и из роскоши впадают в бедность. Ты еще не канцлер Безбородко...” [20].

Таким чином, в листах графа Г.Г.Кушелева своєму синові Олександру відзеркалюються його зусилля спрямовані на завершення будівництва та відкриття

Гімназії вищих наук князя Безбородька, де Кушелев був першим її почесним попечителем і обіймав цю посаду протягом 35 років, а також дипломатична служба графа І. Кападістрія.

Література:

1. Письма графа Кушелева Г. Г. к сыну Александру. - Чернигов. -С. 4 (Далі - Письма...).
2. Греки на українських теренах. - К., 2000. - С. 73, 74.
3. Советская историческая энциклопедия. – М,1963.- Т. 3. -С. 343.
4. Надлер В.К. Император Александр I и идея Священного Союза. – Рига,1892. - Т. 5. -С. 371- 372.
5. Там же. — С. 576.
6. Там же. - С. 582.
7. Там же. - С. 595.
8. Там же. - С. 585.
9. Там же. - С. 634.
10. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб.,1881. -С. 166.
11. Там же. -С. 167.
12. Там же. - С. 167.
13. Там же. - С. 169.
14. Письма... -С. 20.
15. Там же. -С. 13.
16. Там же. - С. 54.
17. Там же. -С. 3.
18. Там же. - С. 44.
19. Там же. -С. 51.
20. Там же. - С. 50.

Г.В. Стрельський

О.Я. Шульгин, його політична діяльність і місце в українській науці

О.Я.Шульгин належить до тих діячів національно-державного і культурного відродження України, які після 1920 р. змушені були покинути Батьківщину, чий імена і праці були “приречені” керівниками комуністичного режиму та їхніми ідеологічними клеветами на забуття, були майже невідомими навіть для фахівців-істориків.

У біографії Олександра Яковлевича Шульгина, мов у краплинній воді, – яскраво і виразно віддзеркалюється епоха змагань за незалежну, соборну,

демократичну Україну, складна і драматична доля цілого покоління її кращих синів. Він був не лише одним з активних співтворців суверенної Української Народної Республіки, гідно представляючи і захищаючи її інтереси на міжнародній арені протягом багатьох років, але й одним з перших її істориків.

О. Я. Шульгин народився 30 липня 1889 р. у родинному маєтку матері в селі Сохвіне Хорольського повіту на Полтавщині. По материнській лінії він був нащадком давнього українського шляхетського роду Устимовичів, кровно спорідненого з найславнішими іменами доби козаччини, зокрема гетьманів П. Полуботка і Д. Апостола.

Батько Олександра – Яків Миколайович Шульгин (1851-1911), за оцінкою М.С.Грушевського, – “один з характеристичніших представників українського життя 1870-х рр., визначний український історик...” [1].

Навчався О.Я.Шульгин у першій Київській гімназії, а потім – на природничому і історико-філологічному факультетах Петербурзького університету, а після закінчення вузу в 1915 р. викладав у ньому. Одночасно він був заступником голови і справжньою душею Київського земляцтва у Петрограді, одним з керівників гуртку українознавства, активним членом організованої тут С.Єфремовим громади Товариства українських поступовців (ТУП).

З вибухом Лютневої революції 1917 р. українські громадські організації створили у Петрограді Українську Національну Раду, яка делегувала О. Шульгина до складу міської Ради робітничих і солдатських депутатів. Тут він послідовно відстоював інтереси українців. Зокрема, на засіданні Петроградської Ради 14 березня 1917 р., на якому було визначено право Польщі на незалежність, О.Шульгин поставив на обговорення питання про автономію України.

23 березня він як делегат Української Національної Ради Петрограда виїхав до Києва, де відразу ж поринув у вир національно-визвольних змагань. Вже 25 березня (7 квітня) він взяв участь у роботі останнього з'їзду ТУП, де цю організацію було перейменовано на Спільку українських автономістів-федералістів. О.Шульгина обрали членом її ЦК (у червні того ж року Спілька була перетворена на Українську партію соціалістів-федералістів).

6 (19) квітня 1917 р. О.Шульгин виступив перед делегатами Всеукраїнського Національного Конгресу зі своєю першою великою доповіддю (“Політична організація України і її відношення до Росії”), присвяченою “найжагучнішій проблемі політичного й національно-державного самовизначення України”.

Коли 21 квітня 1917 р. було створено Комітет (перший виконавчий орган) Центральної Ради, О.Шульгина було обрано до його складу (згодом цей Комітет став називатися Малою Радою).

25 квітня за дорученням Центральної Ради О.Шульгин у складі делегації виїхав до Петрограда для переговорів з Тимчасовим урядом про надання Україні автономії. Тут він, зокрема, заявив, що “якщо Україні не дадуть негайно автономії, вона змагатиметься до самостійності” [2].

І в подальшій діяльності він віддав усі свої сили й знання реалізації цих справедливих і законних вимог українського народу, урочисто проголошених Першим Універсалом Центральної Ради 23 червня 1917 р. – “однині самим творити своє життя”.

Коли слідом за цим (28 червня) було створено Генеральний Секретаріат – уряд Центральної Ради, Секретарем міжнаціональних справ було обрано

С.О.Єфремова, а його заступником – О.Я.Шульгина. Оскільки перший через 2 тижні вибув в складу уряду, О.Шульгин фактично виконував обов'язки Генерального Секретаря, а після переформування кабінету (27 липня) його було офіційно затверджено на цій посаді. А коли 3 вересня В. К. Винниченко сформував новий кабінет, О.Шульгин знов очолив Секретаріат міжнаціональних справ.

Чимало зусиль доклав він, зокрема, до організації З'їзду народів Росії, що відбувся 21-28 вересня 1917 р. у Києві. На ньому 92 делегати, представники українців, поляків, білорусів, молдован, євреїв, грузинів, литовців, латишів, естонців, татар та ін. націй, обговорювали питання про створення федерації народів колишньої Російської імперії [3].

Проголошення Третім Універсалом (20 листопада) Української Народної Республіки уможливило офіційні зв'язки Генерального Секретаріату з іноземними державами. Відтоді О.Шульгин поринув у міжнародні дипломатичні контакти. Відповідно й його посаду 26 грудня було перейменовано на Секретаря міжнародних справ, а після проголошення Четвертим Універсалом (22 січня 1918 р.) самостійності України – на міністра закордонних справ УНР.

У цей найдраматичніший для існування української державності період О.Шульгину вдалося досягти значних успіхів у дипломатичних зносинах з країнами Антанти – насамперед домогтися визнання УНР з боку Англії, Франції, які надіслали до незалежної України своїх повноважних представників, встановити добрі відносини з Чехо-Словаччиною, Швейцарією, Італією та іншими державами.

25 грудня 1917 р. він разом з В.К.Винниченком підписав і розіслав до всіх держав Європи ноту, в якій роз'яснювалась позиція УНР щодо переговорів у Бресті з Німеччиною і Австрією, заперечувалось право Раднаркому говорити там від імені усієї колишньої Росії [4].

Проте участь делегації Центральної Ради у цих переговорах фактично обірвала досягнення молодого дипломатії УНР у відносинах з державами Антанти. І коли переговори на умовах, продиктованих німецько-австрійською стороною, наближались до завершення, О.Шульгин, який особисто не погоджувався з (Тут і далі усі дати подано за новим календарним стилем. – Г.С.) новим напрямом української зовнішньої політики вирішив піти увідставку. З цих же міркувань відхилив він згодом і пропозицію очолити Міністерство закордонних справ у гетьманському уряді Ф.А.Лизогуба. Перед цим О.Шульгин разом з С.Єфремовим склав і підписав ноту протесту до керівника німецької адміністрації генерала В.Гренера, у якій піддав критиці грабіжницьку політику німецько-австрійських друзів в Україні, зокрема зрежисований ними гетьманський переворот.

Відмова О.Шульгина очолювати зумовлений важкими обставинами новий зовнішньополітичний курс України у цей період аж ніяк не означала його відходу від активної дипломатичної діяльності. Так він погодився взяти участь у мирних переговорах делегації гетьманської Української Держави з представниками Раднаркому Росії, що відбулися у Києві в травні 1918 р., а у червні того ж року ввійшов до складу Міністерства закордонних справ, керованого Д.І.Дорошенком.

Через місяць його було призначено послом Української Держави в Болгарії. Користуючись особливою прихильністю болгарського царя Фердинанда, а пізніше – Бориса, О.Шульгин, зокрема, домігся визволення і повернення на Батьківщину 15 тисяч громадян України, що затримувались у Болгарії як військовополонені.

Уряд Директорії підтвердив повноваження О.Я.Шульгіна як посла УНР в Болгарії, доручивши йому відновити дипломатичні контакти з політичними і військовими представниками країн Антанти у Софії.

У 1919 – на початку 1920 рр. Олександр Якович у складі української делегації брав участь у роботі Паризької мирної конференції, наполегливо домагаючись визнання провідними державами світу самостійності України. “Коли ми, – згадував він пізніше, – з’явилися у Парижі перед міжнародним форумом, чужі люди ставили під сумнів навіть саме існування української нації. Треба було пробивати мур байдужості, ігнорації, ворожнечі” [5].

Внаслідок подальших відомих політичних і військових подій, падіння уряду Директорії О.Шульгіну вже не судилося повернутися на Батьківщину. Упродовж багатьох років він був серед найактивніших політичних, громадських, наукових і культурних діячів української еміграції, однією з найпомітніших постатей державного центру УНР в екзилі.

Восени 1920 року О.Шульгин очолив делегацію УНР на першій асамблеї новоствореної Ліги Націй у Женеві. Відтоді він постійно репрезентував Україну перед різними органами цього найбільшого міжнародного форуму – аж до 1939 року, коли сама Ліга Націй перестала діяти. Тут, згадував О.Шульгин, йому і його співробітникам вдалося “невсипущою працею... до певної міри пробити шлях, поставити українське питання на порядок денний міжнародної політики” [6].

У 1923-1927 рр. Олександр Якович жив і працював у Празі: викладав історію Західної Європи, філософію історії, читав лекції з національного питання в Українському Вільному Університеті і Українському Високому Педагогічному інституті імені М. Драгоманова.

Тоді ж він тісно співпрацював з Головним отаманом Директорії, який на початку 1926 р. призначив його міністром закордонних справ уряду УНР в екзилі. Звістку про вбивство С.В.Петлюри О. Шульгин сприйняв як особисту і загальнонаціональну трагедію, взявши найдіяльнішу участь у мобілізації зусиль української політичної еміграції на захист честі загиблого. У низці гострополемічних публіцистичних праць і в палкій промові на судовому процесі у справі Шварцбарда О.Шульгин аргументовано спростував численні вигадки і необгрунтовані звинувачення на адресу С.В.Петлюри.

Важливим спрямуванням зовнішньополітичної діяльності екзильного уряду УНР була турбота про долю й майбутнє поневолених тоталітарним режимом народів СРСР, зокрема, заснування товариств приязні, видання книжок іноземними мовами про Україну тощо. Так, за ініціативою О.Шульгіна у травні 1934 р. утворено Комітет дружби народів Кавказу, Туркестану і України. Ставши першим головою цього Комітету, Олександр Якович розробив свою концепцію майбутнього державно-політичного упорядкування території СРСР. Вона передбачала тільки такі державні утворення, які мають певну національну традицію. Зокрема, актуально й нині звучить думка О.Шульгіна про те, що такі географічні одиниці, як Крим, повинні тримати нерозривний політичний та економічний зв'язок з Україною [7].

У 1936 р. через певні принципові розходження з керівництвом Варшавського центру УНР О. Шульгин покинув пост міністра закордонних справ. Але через три роки, коли більшість членів кабінету опинилася на окупованих німцями територіях, він за пропозицією прем'єр-міністра В.Прокоповича повернувся на цю посаду і

водночас очолив екзильний уряд УНР в Парижі. Цей новий уряд під його головуванням відкрито й однозначно заявив, що у воєнному конфлікті, який виник з вини фашистської Німеччини, він стоїть на боці Франції, Англії, Польщі й ін. країн антигітлерівського альянсу [8].

Тож не дивно, що під час окупації Франції О.Шульгина заарештували нацисти, і з 29 вересня 1940 р. до 18 квітня 1941 р. він перебував у паризькій тюрмі “Санте”...

Після закінчення війни президент УНР в екзилі А.М.Лівицький знову призначив О.Шульгина міністром закордонних справ. Але вже 1946 р. через незгоду з зовнішньополітичною лінією лідерів УНР в Німеччині він залишив цю посаду і відійшов від активної політичної діяльності.

Відтоді аж до смерті О.Я.Шульгин майже цілком присвятив себе зайняттям історією – про які мріяв з дитинства і які не полишав навіть у найбільш складні й напружені роки двох світових і громадянської воєн. Шульгин — громадянин невіддільний від Шульгина-історика. Ці дві іпостасі завжди гармонійно поєднувались в його особі. Фахові заняття історією були органічною частиною його громадсько-політичного, державного мислення.

Місце О.Я.Шульгина у вітчизняній науці та в організації наукових центрів української діаспори має стати окремою темою майбутніх історіографічних досліджень. Та вже зараз можна з певністю сказати, що його ім'я посяде гідне місце поруч із такими вченими – попередниками й сучасниками, як М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Дорошенко, В.Липинський, І.Крип'якевич, С.Томашівський, В.Янів, Н.Полонська-Василенко, В.Леонтович, В.Щербина, О.Лотоцький, В.Прокопович та ін.

Перу О.Шульгина належить чимало монографій, підручників, статей з історії і політології. Багато уваги він приділяв справі публікації документальних та ін. історичних джерел, популяризації історичних знань про Україну у зарубіжному світі.

О.Шульгин був активним членом низки закордонних громадсько-культурних закладів і наукових товариств. Зокрема, з 1946 р. і до самої смерті він був беззмінним головою Українського Академічного Товариства в Парижі. За ініціативою О.Я.Шульгина там же було засновано Міжнародну Вільну Академію Наук, яка об'єднувала близько 300 екзильних вчених з різних країн Європи. Від початку діяльності цієї установи у 1952 р. і до останнього свого подиху він був її віце-президентом.

Однією з перших праць О.Шульгина була книга “Політика. Державне будівництво України і міжнародні справи” (К., 1918). Вона містить його статті про національно-державне будівництво в Україні, промови на засіданнях Малої Ради і сесіях Центральної Ради, унікальні документи цього першого парламенту незалежної України, більшість з яких згодом були втрачені, що збільшує джерелознавче значення збірки.

Серед суто наукових досліджень О.Шульгина виділяється монографія про початок розвитку капіталізму в європейських країнах (Франції, Англії, Німеччині, Голандії тощо) [9].

Він є також автором одного з найзмістовніших підручників з історії, який нині читається з надзвичайним зацікавленням [10].

Такий же підручничково - узагальнений і водночас популярний характер

мають численні статті Олександра Яковича про Україну взагалі, про боротьбу за відновлення української державності в 1917-1920 рр., дипломатичну діяльність УНР, що побачили світ в “Українській Загальній Енциклопедії”, “Енциклопедії Українознавства”, “Словнику Міжнародної Дипломатичної Академії” та ін. подібних виданнях.

Важливим напрямом творчості О.Я.Шульгина було рецензування історичних досліджень колег по перу, створення історіографічних нарисів-персоналій. Звертають на себе увагу його обширні рецензії на праці професора Д. І. Дорошенка, польського історика Пашкевича, окремі статті і нариси про життя й діяльність таких постатей в українській історичній науці та суспільно-політичному русі, як М.С.Грушевський, В.К.Липинський, Є.Х.Чикаленко, В.М.Леонтович, О.Г.Лотоцький, А.Д.Марголін та ін. Чимало статей-персоналій О.Шульгина присвячено пам’яті С.В.Петлюри.

Але особливе місце у творчій спадщині О.Я.Шульгина займають праці, що створені на етиці жанрів, являють собою своєрідний синтез науково-історичної, політологічної, мемуарної і археографічної публікацій. До таких належить, крім уже названої вище “Політики...” (К., 1918), написана і видана французькою мовою книга “Україна проти Москви (1917)” (Париж, 1935). Вона є своєрідною “національною сповіддю” автора, що характеризує як сильні, так і слабкі сторони національно-визвольного руху в 1917 р.

До цього ж особливого жанру можна віднести й книгу “Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині” (Париж, 1934)

У ній О.Я.Шульгин детально проаналізував помилки й прорахунки діячів Директорії УНР, конкретні події та обставини 1918-1919 рр., що дали підставу тим, кого він називає “скептиками” і “ворогами України”, скласти глузливу приповідку:

“У вагоні Директорія, Під вагоном територія...” .

Внаслідок цих причин і обставин, щиро підсумовує О.Я.Шульгин, “Директорія втратила і ту територію, що була під колесами її вагона”. Гіркі роздуми автора з цього приводу і зумовили дещо незвичну назву книги.

Чільне місце у ній займає оповідь про моральні й правові підстави створення державного центру УНР в екзилі, про його ідеологію й політику, основні напрями і методи діяльності в 1920-1934 рр., спрямованої на відновлення волі й демократії в Україні. Нині, як ніколи, актуально звучать думки й міркування О.Я.Шульгина про різні можливі засади і шляхи майбутньої розбудови державності в Україні, про незгоди й розбіжності у позиціях різних партій і громадських організацій з цих питань тощо. Прикро, що подібні незгоди повторюються. Тому до деяких з порад автора — вченого і досвідченого державного діяча було б корисно прислухатися і нинішнім політикам України. Скажімо, до його роздумів щодо вирішення проблем Криму, власних Збройних Сил України, земельної справи, національних меншин у незалежній Українській державі, про можливі (розумні й “небажані”) темпи і масштаби приватизації (“денаціоналізації”) у “переходовий період” від тоталітарного режиму до демократичного правління, про оптимальне співвідношення національного і соціального у розв’язанні цих та ін. проблем тощо.

Книга густо персоніфікована, насичена іменами багатьох маловідомих й невідомих учасників національно - визвольних змагань в Україні, політичних діячів еміграції.

У “Прилогах”, що складають трохи більше загального обсягу книги, вміщено

заяви, декларації, меморандуми та ін. документи уряду УНР, тексти виступів і промов її провідних діячів та багато інших оригінальних, важливих джерел.

Восени 1959 р. на ювілейних зборах представників української і світової громадськості у Нью-Йорку з нагоди 70-річчя О.Я.Шульгина, він вимовив слова, що виявилися нині пророчими: “Українська Народна Республіка живе й житиме в серцях всієї України. І непереможною є воля сорокмільйонного українського народу до державності, незалежності, соборності. Ті чужі сили, що з цим не рахуються, рано чи пізно програють справу... Всесвітні держави, засновані на насильстві та поневоленні, завжди кінець-кінцем зникають. Зникне і СРСР. Це справа часу, це закон історії... Прийде час — буде в Києві наш справжній уряд і нова делегація в Нью-Йорку... І прийде час, коли ми святкуватимемо наші національні свята не на чужині, а на славному київському майдані під дзвони святої Софії” [11].

Через кілька місяців після цього ювілею, 4 березня 1960 р. О.Я.Шульгина не стало. Його поховано у спільній гробниці членів і співробітників НТШ у м.Сарселі. Час, про настання якого він говорив і прихід якого наближав своєю невтомною діяльністю, нарешті настав. Щоб він остаточно утвердився важливо знати й використовувати багатий творчий доробок таких видатних наших співвітчизників, як О.Я.Шульгин.

Література:

1. Грушевський М. Пам'яті Якова Шульгина // Записки НТШ. — Львів, 1912.- Т. CVII.- Кн. I.- С. 5.
2. Збірник на пошану Олександра Шульгина. — Париж- Мюнхен, 1969.- С. 21.
3. Там же.- С. 22.
4. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. -Відень, 1921.- Т.II.- С. 95-96.
5. Українська літературна газета.- Мюнхен, 1959.- Грудень.-Ч. 12 (54).
6. Там же.
7. Шульгин О. Я. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — Париж, 1934.- С. 102.
8. Ливицький М. А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. - Мюнхен-Філадельфія, 1984.- С. 64.
9. Шульгин О. Уваги до історії розвитку ранішнього капіталізму. - Львів, 1928. – 45с.
10. Шульгин О. Я. Нариси з нової історії Європи. - Прага, 1925. — 219с.
11. Українська літературна газета.- Мюнхен, 1959.- Грудень.-Ч. 12 (54).

Участь викладачів Ніжинської вищої школи у товаристві Нестора-літописця

В історії кожного народу час від часу виникають такі етапи, коли суспільство відчуває нагальну потребу до пізнання оточуючого світу, прожитих ним епох. Саме такий поступ до пізнання став приводом того, що в Києві 24 листопада 1872р. відбулося відкриття історичного товариства Нестора-літописця [1]. Цю справу київські вчені почали дещо пізніше, ніж їх московські колеги, оскільки в Москві вже існувало широко “відоме в Російській імперії та за її межами “Общество истории и древностей российских”. Київ навіть відставав у порівнянні з Одесою, де в 1841р. також було засноване подібне товариство. Пояснюється це, мабуть, тим, що в Москві та Одесі значно раніше відбулась консолідація наукового потенціалу на базі вищих навчальних закладів. Це в свою чергу сприяло утворенню наукових гуртків.

Проте думка про створення подібного осередку літала в науковому середовищі київських вчених ще з 1836р., майже з моменту відкриття університету св. Володимира. Вперше її офіційно висловив тодішній ректор М.Максимович [2]. Саме він разом з ректором Київської духовної академії Інокентієм (Борисовим) задумали у 1841р. заснувати “Київське товариство історії і старожитностей слов’янських”. Але в 40- х рр. задум М.Максимовича не зустрів офіційної підтримки, а тому й не був здійснений. Єдиним осередком у Києві, який займався вивченням історії Південно-Західного краю на основі джерел, що зберігалися в архівах, була тимчасова комісія для розбору давніх актів при Київському генерал-губернаторстві, створена у 1843р. Але не дивлячись на всі негаразди, що виникали при спробах створити товариство, М. Максимович в кін. 60-х поч. 70-х рр. продовжував наполегливо нагадувати уряду в письмовій формі про свій старий задум. Водночас він починає проводити серед своїх колег, київських вчених, підготовку ґрунту для створення задуманого ним товариства при університеті Св. Володимира. Тим часом серед інших вчених, щоправда до них приєдналися і колишні прихильники поглядів М.Максимовича, виник задум створити своє, незалежне від університету товариство. Головним ініціатором цієї ідеї був доцент І.Хрущов, що недавно прибув до Києва. Також засновниками товариства, названого іменем Нестора-літописця, були: помічник попечителя Київського учбового округу М.Тулов, професор університету св. Володимира В.Іконніков, доцент В.Антонович, професори Київської духовної академії Ф.Терновський та М.Петров. Доброчинну підтримку товариство отримало від київського, подільського і волинського генерал-губернатора князя О.Дондукова-Корсакова та від попечителя Київського учбового округу П. Антоновича [3].

Недивлячись на те, що в Києві вже існувало Історичне товариство Нестора-літописця, М.Максимович продовжував клопотання про заснування “Київського товариства історії старожитностей і літератури” при університеті. Рада університету на засіданні 15 грудня 1872р. ухвалила проект статуту і просила попечителя учбового округу сприяти якомога швидшому його затвердженню. Але оскільки в Києві вже існувало подібне товариство, то в заснуванні ще одного уряд

не бачив необхідності. З рештою така ситуація призвела до об'єднання затвердженого вже Товариства Нестора-літописця і передбачуваного Товариства історії, старожитностей і літератури. На засіданні Товариства Нестора-літописця від 23 грудня 1873р було вирішено повідомити раду університету про бажання об'єднатись з передбачуваним товариством при університеті, оскільки головна мета діяльності обох виявилася однаковою. Невдовзі, 9 березня 1874р., міністр народної освіти дав офіційну згоду на приєднання до університету св. Володимира Історичного товариства Нестора-літописця [4]. Відповідно було внесено і поправку до статуту, в якому тепер зазначалось, що дане товариство діє при університеті [5].

Згідно статуту перед товариством ставилось завдання сприяти розвитку руської історичної науки, політичної і церковної історії, історії літератури і права, археології, нумізматики..." [6]. Розробляти проблеми історичної науки на той час було б неможливо, як справедливо вважали члени товариства, без тісних зв'язків з провідними істориками країни. Тому до участі в товаристві залучались науковці з навчальних закладів не лише Києва, а й інших міст Російської імперії, таких як Москва, Санкт-Петербург, Казань, Новоросійськ, Харків, Варшава та ін. Найактивнішими і впливовими членами Товариства були В.Антонович, М.Грушевський, О.Лазаревський, В.Іконніков, О.Котляревський, І.Каманін, М.Василенко, М.Дашкевич, О.Левицький та інші. Їх наукові і суспільні ідеї значною мірою визначали характер діяльності товариства. Проте це яскраве сузір'я істориків було б неповним без представників Ніжинської вищої школи. 16 листопада 1876 р. реєстр дійсних членів товариства поповнив перший представник з Ніжина, протоієрей, магістр богослов'я, перший законовчитель історико-філологічного інституту князя Безбородька Андрій Федорович Хойнацький, який на той час отримав звання члена Московського товариства любителів "духовного просвещения" та члена церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Через два роки, 8 січня 1877р. до лав товариства влилося відразу три ніжинські науковці: перший директор інституту М.Лавровський, професор руської історії, перший інспектор історико-філологічного інституту князя Безбородька М.Арістов та ординарний професор русько-слов'янської філології А.Будилович. Пізніше списки дійсних членів поповнили викладач педагогіки, наставник студентів М.Лілеєв, екстраординарний професор руської словесності М.Соколов, професор руської історії М.Бережков та екстраординарний професор руської словесності М.Сперанський. На 1905 р. членство отримали О.Піскорський та К.Радченко [7]. Необхідно підкреслити, що викладачі Ніжинської вищої школи не лише формально брали участь у роботі товариства, але й своїми працями зробили цінний внесок у розвиток історичної науки.

Так, наприклад, серед когорти вчених, які представляли Ніжинську вищу школу в Товаристві, яскраво виділяється постать професора середньовічної російської історії, краєзнавця Михайла Бережкова, перу якого належить не один десяток наукових праць, що й до сьогодні не втратили наукової цінності й актуальності.

Вже в другому номері часопису "Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца" ("ЧИОНЛ") була надрукована його стаття "Святой Владимир – строитель городов" [8], в якій автор спробував на основі літописних даних простежити внутрішню та зовнішню політику князя Володимира Святославича. Михайло Бережков поділяв князювання Володимира на два періоди. Зокрема, у

перший період правління князь уславився чисельними походами і ввійшов в історію як завойовник. Зовсім іншим постає Володимир на сторінках літописів після прийняття християнства, де він виступає радше упорядником та захисником Землі Руської, ніж завойовником сусідів. Проте чи не найбільша заслуга князя, на думку М.Бережкова, полягає в укріпленні та захисті кордонів, побудові земляних та дерев'яних укріплень, “градів”, прокладенні перших культурних борозн.

Інше наукове спрямування, не характерне для наукових інтересів професора, має стаття “Крымские шерстные грамоты” [9], яка розкриває окремі аспекти московсько-кримських взаємовідносин XV-XVII ст. Як дослідив М.Бережков, слово “шерть” арабського походження і означає “умова, договір”, а за татарських часів трансформувалося до значення “клятви, присяги”; в російському варіанті – “правда”, “рота”, “кріпосна, ротна грамота”. Загалом же це – одностороннє зобов'язання кримських ханів перед московськими государями про дотримання умов миру за матеріальну винагороду з боку Москви. М.Бережков, намагаючись зрозуміти механізм отримання шерстних грамот із Криму і правильно оцінити їх реальне значення для обох сторін, доводить, що саме ці куплені зобов'язання забезпечили відносний спокій на рубежах Московської держави і частково утримали татар від набігів.

Надзвичайно цікавою в краєзнавчому плані є замітка М. Лілеєва “О летописной Нежатиной ниве” [10]. Коментуючи літописне свідчення 1078 р., де згадується бій на “Нежатиній ниві”, історик наголосив на окремих неточностях в описі подій. Перш за все його зацікавило місцезнаходження “ниви”. Із даних літописної розповіді не зрозуміло, де приблизно була Нежатиная нива, але достеменно відомо, що вона знаходилась десь поблизу судноплавної річки, можливо, Десни або Остра. Проте, залучивши документи Румянцевського опису Малоросії 1766 – 1767 рр., учений прийшов до висновку, що Нежатиная нива могла знаходитися на річці Вертіївка, що поблизу Бобрика, на південний захід від Ніжина.

Чільне місце у різнобічній діяльності Товариства належало читанню публічних платних лекцій за програмами для широкої громадськості. Початок публічним лекціям у 1895 р. поклав О.Лазаревський. Продовжувалися вони до 1904 р., доки царський уряд не заборонив їх. Численні лекції у вигляді систематичних курсів з історії, археології, літератури, філософії, економіки та психології читали провідні діячі ІТНЛ, серед яких були і представники Ніжинської вищої школи [11].

Історичне товариство Нестора-літописця зробило помітний вклад у вивчення багатьох важливих і малодосліджених на той час проблем історії. Це безпосередньо стосується і праць багатьох учених, які належали до Ніжинської вищої школи і приймали в ньому участь. Діяльність Товариства відіграла значну роль у формуванні передової наукової й суспільної думки XIX – поч. XX ст., а участь у його роботі вчених Історико-Філологічного інституту князя Безбородька лишила помітний слід у розвитку вітчизняної історичної науки.

Література :

1. Дашкевич Н. П. Общий очерк основания и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. –Кн.13.– Отд. 1– С.4.

2. Там же.- С.2.
3. Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца по январь 1898г. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн.13. – Отд. 1– с.22.
4. Сведения о заседании Исторического Общества Нестора-летописца 23-го декабря 1873г.// Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1879. – Кн.1. – Отд. 1 – С.272 .
5. Устав Исторического Общества Нестора-летописца// Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1894. –Кн.8. – Отд. 1 – С.17.
6. Там же.- С.17.
7. Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического Общества ... – С.39-48.
8. М. Н. Бережков Святой Владимир – строитель городов// Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. –Кн.2. – Отд. 2 – С.71-85.
9. М. Н. Бережков Крымские шертные грамоты // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. – Кн.8. – Отд. 2 – С.35-57.
10. Лилеев М. И. О летописной Нежатиной ниве // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн.13. – Отд. 1 – С.113-114.
11. Отчет о состоянии и деятельности Общества Нестора – летописца в 1900 г. –К.,1901.-Кн. 15.- Отд. 1. – С.13-14.

А.М.Острянко

Ніжинська історична школа в українській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст.

Ніжинська вища школа протягом своєї 180-річної історії була знана багатими традиціями наукової роботи. Останнім часом у поле зору фахівців потрапив вагомий доробок тамтешніх істориків. Узагальнення наявного фактичного матеріалу дозволяє запропонувати якісно нове бачення ніжинського осередку істориків в українській історіографії кінця XIX – першої третини XX ст.

Трактування поняття наукової школи на сьогодні не набуло остаточного вигляду. Все ж, накопичений останнім часом досвід наукознавчого та історіографічного студіювання цієї проблеми, дає підстави говорити про те, що наукова школа – це продукт тривалої співпраці колективу вчених, об'єднаних єдиною спрямованістю наукових студій, у рамках якої члени цього колективу розробляють певну дослідницьку програму, запропоновану його науковим “батьком”-засновником та під його керівництвом, або вироблену самостійно кожним членом наукового об'єднання. Це найвища форма колективної взаємодії, яка ґрунтується на спільних методологічних, методичних та духовних засадах, має оригінальну організаційну структуру, в рамках формально існуючого колективу науково-дослідної чи освітньої інституції, а також спосіб оприлюднення результатів студій. Обов'язковою умовою появи та існування наукової школи має бути передання напрацьованого досвіду наукової роботи учням та послідовникам і залучення їх до певної наукової традиції.

Проте знайти наукову школу, яка відповідала б усім вищезазначеним критеріям, дуже складно. Здебільшого, єдину спрямованість наукових студій колективу вчених, що є постійною і не обов'язково новою, але оригінальною протягом кількох “поколінь” його існування, слід вважати провідною ознакою наукової школи. Однак зауважимо, що розуміння спрямованості наукових студій може характеризуватись як принципова спільність інтересів до певного предмету досліджень (нова галузь науки, оригінальна концепція), так і заглибленням у певні аспекти конкретної наукової проблеми (спільні вузькофахові уподобання). Тому збереження сталого інтересу до певного кола проблем в усіх членів наукового об'єднання може говорити про єдину спрямованість досліджень цих вчених і бути підставою для конституювання наукової школи.

Друга половина XIX ст. була періодом становлення вітчизняної історичної науки. Саме тоді були зроблені перші серйозні спроби осмислення історичного минулого, з'явилися перші професійні історики. Складність завдань, що постали натоді перед науковцями, та неоднозначність підходів до їх вирішення штовхали дослідників до об'єднання їхніх зусиль для вирішення цих проблем. Так, на зламі століть при вищих навчальних закладах і громадських установах виникають осередки істориків та аматорів старовини, які з часом переросли у історичні школи. Серед них слід виокремити Київську школу В.Антоновича, Львівську школу М.Грушевського та Лівобережну школу О.Лазаревського, які стали першими об'єднаннями українських істориків. Поряд з цими широко відомими сьогодні школами кінця XIX – початку XX ст. є підстави говорити про периферійні школи вітчизняних істориків, зокрема про Ніжинську історичну школу.

Доба становлення Ніжинської історичної школи співпала із загальним піднесенням української історичної науки, і припала на кінець XIX – перше десятиліття XX ст. Формування наукової школи здійснювалось у двох основних напрямках – розгалуження інфраструктури осередку дослідників та залучення вчених і талановитої молоді до співпраці на ґрунті студіювання вітчизняної історії.

Інфраструктурна побудова Ніжинської історичної школи перш за все спиралась на структурні підрозділи Історико-філологічного інституту кн. Безбородька (далі – НІФІ), заснованого 1875 р. Кафедра російської історії, що діяла з часу заснування вузу, на деякий час стала місцем зосередження дослідників вітчизняної історії. Продовжувачами традиції студіювання вітчизняної історії, закладених одним з перших директорів Ніжинської гімназії вищих наук І.Орлаєм та викладачем Ніжинського юридичного ліцею І.Лашнюковим, стали викладач історії М.Аристов та викладач педагогіки М.Лілеєв – знаний фахівець з історії російського церковного розколу на теренах Північного Лівобережжя. Стимулом для притоку викладацьких кадрів, а разом з тим для поглиблення дослідницької роботи, стало відкриття 1882 р. історичного відділення в інституті [1, Арк. 126]. Викладання історії як фахової дисципліни актуалізувало наукові історичні студії. Цю роботу значно поживав М.Бережков, який до 1904 р. очолював кафедру історії інституту. Його дослідження з середньовічної історії Північного Лівобережжя та Криму стали вагомим внеском у тогочасні дослідження проблем регіональної історії. Особливе місце у доробку історика посідають археографічні розвідки, присвячені відомим дослідникам історії Чернігово-Сіверщини М.Маркову та О.Шафонському.

В ході розгортання історичних дослідів у НІФІ намітилось співіснування двох наукових осередків: істориків та філологів. Викладачі словесності, мови часто-густо звертались до проблем української історії, у свою чергу історики раз по раз залучали результати лінгвістичних дослідів до з'ясування суперечливих питань історії. Потреба у фаховому спілкуванні та координації наукових досліджень спричинила організацію при інституті історико-філологічного товариства (далі – НІФТ). Ініціатива створення наукового товариства у ніжинській вищій школі виникла ще в 20-х рр. XIX ст., проте повністю була реалізована лише 1894 р. [2, с. 46] До складу товариства входили головним чином викладачі інституту, а також вчені з інших міст. Так, дійсним членом НІФТ у 1896 р. було обрано М.Довнар-Запольського, а першим його почесним членом 1898 р. став В.Антонович. Товариство мало завданням поширення історико-філологічних знань в краї. Дієву організованість членів товариства продемонструвала, зокрема, кампанія по підготовці XII Археологічного з'їзду, що тривала на Чернігівщині під керівництвом спеціально утвореної при НІФТ у травні 1900 р. Археологічної комісії. І надалі НІФТ проводило масштабну наукову та громадську роботу. У роки першої світової війни НІФТ “збавило оберти”. У травні 1917 р. було здійснено спробу реанімації наукового товариства у Ніжинській вищій школі шляхом заснування “Общества изучения России” та “Общества изучения Украины”, статuti яких значною мірою базувались на головному документі НІФТ, але вона виявилась невдалою [3].

Значно похвалилась дослідницька робота ніжинського осередку науковців з приходом до інституту Г.Максимовича та В.Ляскоронського, званого натоді археолога, учня В.Антоновича. Ніжинський період в їх науковому житті виявився найбільш плідним. Багато в чому клопотанням Г.Максимовича 1918 р. в інституті було створено кафедру історії України [4, Арк. 9-11]. Заснований ним при цій кафедрі спецсеминар з історії України став лабораторією залучення талановитої молоді до наукової роботи. Сам вчений одним з перших у вітчизняній історичній науці здійснив ґрунтовне дослідження Румянцевського опису Лівобережної України. У свою чергу В.Ляскоронський створив низку досліджень, присвячених добі середньовіччя на Київщині та Північному Лівобережжі, а також продовжив студії з археології.

Дослідницька діяльність ніжинського дослідницького осередку забезпечувалась, з одного боку, наявною у Ніжинській вищій школі фундаментальною бібліотекою, що була започаткована 1820 р. і наприкінці XIX ст. стала однією з найбільших книгозбірень України, а з іншого – налагодженою видавничою діяльністю. Сприяла розгортанню наукової роботи і власна видавнича база. У 1877 р. було започатковано видання “Известий Историко-филологического Института Князя Безбородко в Нежине.” Світ побачили 33 томи цього часопису. Крім офіційних даних про діяльність інституту в “Известиях” публікувались і наукові розвідки викладачів. 1896 р. почало друкувати своє видання й НІФТ. “Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко” за своєю структурою був подібний до “Известий” – офіційна інформація про діяльність товариства та наукові праці його членів. Широкі наукові зв'язки ніжинських істориків, зокрема їх співробітництво з університетами і науковими товариствами Києва, Харкова, Москви та інших міст, сприяли обміну науковою інформацією.

Таким чином, протягом 1875-1920 рр. тривало становлення Ніжинської історичної школи. За цей час склалась інфраструктура цього наукового об'єднання і визначились провідні напрямки наукових студій. Структура Ніжинської історичної школи відповідала класичному типу наукової школи, що виникла у вищому навчальному закладі на зламі століть, з особливостями, пов'язаними з її провінційним статусом. Відкриття у 1882 р. історичного відділення у НІФІ дало можливість, по-перше, підвищити рівень вкладання історії як фахової дисципліни, а по-друге, більш активно залучати студентів до історичних досліджень, тим самим готуючи найбільш здібних з них до наукової роботи. Розгортання фундаментальних історичних студій в інституті та утворення НІФТ зумовило залучення більш широкого кола тамтешніх науковців, студентів та аматорів історії до фахової співпраці.

Серед викладачів НІФІ окреслилась група вчених, котрі цілеспрямовано досліджували вітчизняну історію, перетворивши її у окремий напрямок наукових досліджень. М.Аристов, М.Бережков, М.Лілеєв, В.Ляскоронський, Г.Максимович та В.Савва створили низку робіт, які охопили широке коло проблем історії України. Співпрацюючи між собою та передаючи власний досвід своїм учням з числа студентів інституту, зокрема, М.Петровському, В.Дубровському, А.Єршову, В.Євфимовському, вони заклали міцні підвалини для подальшого розвитку Ніжинської наукової школи в галузі історії України.

У 1920 р. ніжинська вища школа вступила у новий етап розвитку – НІФІ був перетворений у Науково-педагогічний інститут, а ще за рік – у Ніжинський інститут народної освіти (далі – НІНО). Проте ці реформи не вплинули істотно на діяльність Ніжинської історичної школи – інфраструктурні підрозділи школи, не змінюючи своїх функцій, були номінально оновлені.

Продовжувала свою роботу кафедра історії. Основне її завдання в 20-х рр., як і раніше, зводилось до роботи зі студентською молоддю в процесі викладання історії, залучення до наукового пошуку і відбір найбільш здібних до дослідницької діяльності. Роль координаційного центру наукової роботи в 20-х рр. виконувала Науково-дослідна кафедра історії культури та мови (далі – НДК), створена 1922 р. [5, Арк. 7], а секція української та російської історії стала форпостом Ніжинської історичної школи. Від початку до складу цієї секції входили М.Бережков, В.Ляскоронський, Г.Максимович – власне творці школи. Проте вже за два-три роки відбулась зміна поколінь. М.Петровський, А.Єршов, В.Євфимовський, В.Дубровський, В.Фесенко перейняли від своїх учителів ази наукової роботи і долучились до дослідницької діяльності під час навчання в інституті та аспірантурі при НДК, і брали активну участь у її роботі. Виступи молодих науковців та досвідчених вчених на засіданнях НДК, обмін думками давали можливість, з одного боку, координувати напрямки та розробку найбільш актуальних та маловивчених проблем, а з іншого, полегшували спілкування і творчу співпрацю дослідників, що створювало особливу атмосферу школи, її сприятливий мікроклімат.

Енергія молодих вчених дозволила значно розширити інфраструктуру Ніжинської історичної школи. В.Дубровський, В.Євфимовський та В.Фесенко брали участь у створенні архівних установ у краї. Облаштування архівосховищ та впорядкування архівів, залучення студентської молоді до архівної справи мав на

меті архівний гурток, створений 1924 р. за ініціативою В.Дубровського при НІНО [6, Арк. 3]. Роботу гуртка очолював А.Єршов.

Робота в місцевих архівах поживила інтерес до місцевої історії і поставила на порядок денний питання про організацію музею, експозиція якого демонструвала б здобутки у справі вивчення краю. Багато в чому зусиллями І.Спаського, згодом відомого нумізмата, при НІНО було організовано краєзнавчий музей. Навколо музею гуртувались студенти, науковці та аматори місцевої старовини.

Власне дослідницька краєзнавча робота координувалась Ніжинським науковим товариством краєзнавства при Всеукраїнській академії наук (далі – ННТК), створеним 1925 р. [7, Арк. 10], головним завданням якого було всебічне вивчення минулого краю та його сьогодення. Провідну роль у роботі ННТК відігравали представники Ніжинської історичної школи М.Бережков, М.Петровський, А.Єршов та В.Фесенко. Зокрема, в рамках планової роботи ННТК А.Єршов і М.Петровський взяли участь у підготовці збірника “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали”, редагованого М.Грушевським. Поєднуючи наукові та громадські цілі у своїй діяльності ННТК стало фактичним “правонаступником” НІФТ як однієї з центральних складових інфраструктури Ніжинської історичної школи. До його складу увійшли представники як “старої”, так і “нової” генерації школи, тим не менше проблематика краєзнавчих студій була не тільки збережена, але й розвинена з урахуванням особистих наукових уподобань молодих дослідників.

Як і на етапі становлення, дослідницька діяльність представників Ніжинської історичної школи спиралась на багату бібліотеку НІНО, яка постійно збагачувалась новими надходженнями. Було збережено й видавничу традицію – “Записки Ніжинського Інституту народної освіти” стали друкованим органом не тільки НІНО, але й історичної школи, перебравши своєрідну естафету від “Известий Историко-филологического Института кн. Безбородко в Нежине”. Чимало наукових студій представників Ніжинської історичної школи доби її розквіту було оприлюднено на шпальтах цього часопису.

Дослідження представників школи за доби розквіту набули чіткого тематичного спрямування – основним предметом розвідок ніжинських істориків стає доба Гетьманщини в українській історії. Так, А.Єршов присвятив свої роботи історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII ст. та окремим проблемам грошового обігу у той час. В.Євфимовський вивчав соціально-економічні відносини на Україні у Литовсько-Польську добу аж до кінця XVIII ст., і зокрема студіював шляхетське землеволодіння на Лівобережній Україні. В.Дубровський започаткував в Ніжині студії з історії української селянства. В.Фесенко працював над історією сотенної і полкової управи Гетьманщини. Та найбільший внесок у розробку проблем історії Гетьманщини з-поміж представників Ніжинської історичної школи належить М.Петровському. Низка його робіт, присвячених суспільно-політичній історії Гетьманщини та видатним її діячам, була узагальнена 1930 р. у монографії “Нариси історії України XVII-початку XVIII ст. (Досліди над літописом Самовидця)”.

У 20-х рр. в окремий напрямок досліджень представників школи виділились археографічні та історіографічні студії. Так, А.Єршов створив низку робіт про О.Шафонського, С.Лукомського, О.Рігельмана, В.Рубана, “Історію Русів”.

М.Петровський займався активним вивченням та публікацією документів доби Гетьманщини. В.Фесенко присвятив окрему розвідку новітній історіографії історії Ніжинщини.

Окремо слід зазначити, що усі без виключення представники Ніжинської історичної школи активно займались збиранням та оприлюдненням матеріалів з історії Північного Лівобережжя і приділяли значну увагу історії краю у своїх розвідках.

Значна частина наукових студій співробітників НДК та аспірантів пройшла апробацію на засіданнях НДК та наукових конференціях. У цьому відношенні корисною була співпраця ніжинських науковців з академічними установами Києва, науково-дослідними кафедрами інших вищих навчальних закладів України.

Отже, 20-і рр. можна вважати часом найвищого піднесення Ніжинської історичної школи – добою її розквіту. У зазначений період з'явилося молоде покоління представників школи, паростки якого вимальовувались ще під час становлення цього наукового осередку. Протягом якихось п'яти-семи років молоді дослідники перебрали від своїх старших колег не тільки знання, необхідні для професійних занять історією, а й навички організаційної роботи, що стали в нагоді після “відходу від справ” старшого покоління представників школи.

Розвиток інфраструктури школи, спадковість поколінь та наявні власні наукові досягнення відкривали перед Ніжинською історичною школою широкі перспективи. Однак суворі історичні реалії стали на заваді її поступу.

Фатальну роль відіграло розпорядження Сектору науки Народного комісаріату освіти про розформування Ніжинської НДК, що було видано у вересні 1930 р. [8, Арк. 187] Це рішення унеможливило подальшу конструктивну діяльність Ніжинської історичної школи, оскільки ця постанова знекровила Ніжинську вищу школу як науковий осередок. То був лише епізод у широкомасштабному наступі тоталітарної держави на наукове життя в Україні на зламі 20-30-х рр. Примарна надія на відродження наукового осередку українських істориків у Ніжині з'явилась з переведенням восени 1933 р. на роботу до Ніжинського інституту соціального виховання знаного натоді історика українського права Л.Окіншевича. Однак вже у грудні 1933 р. його та “останнього з могокан” Ніжинської історичної школи М.Петровського було звільнено з роботи за “протаскування буржуазно-націоналістичних ідей”. Це означало остаточний розгром Ніжинської історичної школи.

Ніжинська історична школа як самостійна одиниця в історії української історичної науки впевнено посідає своє місце у багатомірній мережі наукових шкіл. Передусім її слід розглядати як школу “комунікативного” типу, в якій група вчених, завдяки спільності поглядів, напрацьовує єдині предметно-логічні засади своєї наукової творчості, методології, методики та проблематики досліджень [9, с. 175]. До цієї школи належали вчені, приблизно однакові за статусом, досвідом наукової роботи та творчим потенціалом. За таких умов про лідера можна говорити досить умовно: ординарний професор, голова наукового товариства, завідуючий кафедрою були лише “першими серед рівних”. Не маючи претензій на лідерство у справі організації наукової діяльності колег та учнів, вони працювали у спільному напрямку досліджень, який поєднував їхні особисті наукові зацікавлення із загальним напрямком студій усієї школи, що робило можливим дослідження широкого кола проблем вітчизняної історії. За ступенем новизни наукових

досліджень Ніжинська історична школа має бути віднесена до “автаркійного” типу шкіл, що працюють у руслі загально визнаної концепції досліджень, розвиваючи її у різних напрямках, та задовольняються своїм привілейованим становищем у регіоні [10, с. 134]. Дійсно, Ніжинська історична школа являє у цьому відношенні цікавий феномен: то була провінційна школа істориків. Відтак, цей факт певним чином знаходив свій відбиток у методологічних засадах наукових пошуків представників школи. Крім того, це значною мірою впливало на тематику історичних студій. Водночас, слід зазначити, школа ніжинських істориків була “класичною” за способом утворення і існування, як така, що сформувалась на базі вищого навчального закладу [11, с. 269-270].

У методологічному відношенні Ніжинська історична школа відрізнялась неоднозначністю позицій, відбиваючи таким чином ситуацію, що склалась в українській історіографії на початку ХХ ст. Серед вчених домінували ідеї неонародницької та державницької концепцій з певним нашаруванням, в середині 20-х рр., ідей марксистської історіографії. Перші дві концепції визначили спрямованість та характер дослідів ніжинських вчених-істориків. Марксистська методологія виконувала роль захисного щита, який дозволяв певний час уникати утисків з боку офіційних історіографів. Симбіоз методологій у 20-х роках утворився природно, оскільки нове покоління Ніжинської історичної школи успадкувало схему вивчення історії від своїх попередників, які у свою чергу перебрали від В. Антоновича документалізм як стрижневу частину наукової методології, а від О. Лазаревського – тематичну спрямованість своїх студій. Успадкування методологічних та тематичних установок цих двох шкіл першим поколінням вчених визначило місце Ніжинської історичної школи на “вододілі” між ними. Фактично, Ніжинська історична школа залишалась на цій позиції протягом усього часу свого існування, незважаючи на зміну поколінь та поступове встановлення “методологічного диктату” на зламі 20-30-х рр.

Отже, є усі підстави твердити про існування школи істориків-дослідників вітчизняної історії у Ніжині. Ця школа була одним з центрів наукових досліджень української історії останньої чверті ХІХ – першої третини ХХ ст. поряд з науковими школами Києва, Львова, Харкова.

Література:

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі – НВ ДАЧО).- Ф. 1105.- Оп. 1.- Спр. 215.
2. Отчёт об основании Историко-филологического Общества при Институте Кн. Безбородко и об его состоянии и деятельности за время от 3 апреля 1894 года до 14 сентября 1895 года // Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине.- Киев, 1896.- Том I.
3. Див.: НВ ДАЧО.- Ф. 1105.- Оп. 1.- Спр. 2108а.
4. НВ ДАЧО.- Ф. 1105.- Оп. 1.- Спр. 2110.
5. НВ ДАЧО.- Ф. Р-6121.- Оп. 1.- Спр. 281.
6. НВ ДАЧО.- Ф. Р-5301.- Оп. 1.- Спр. 12.
7. НВ ДАЧО.- Ф. Р-6108.- Оп. 1.- Спр. 1.
8. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України.- Ф. 166.- Оп. 6.- Спр. 4647.- Арк. 187.

9. Мягков Г.П. "Русская историческая школа". Методологические и идейно-политические позиции.- Казань, 1988.- 198 с.

10. Гасилов В.Б. Научная школа – феномен и исследовательская программа науковедения // Школы в науке.- М., 1977.- С. 119-153.

11. Ланге К.А. "Классические" и современные научные школы и научно-исследовательские объединения // Школы в науке.- М., 1977.- С.265-275.

С.Ю. Зозуля

Роль провінціалізму у долі професора І.Г.Турцевича

Цього року минуло 155 років з дня народження Івана Григоровича Турцевича. Людини неординарної, знаної свого часу і, в той же час, насьогодні цілком невідомої. Зважаючи на часті святкування або вшанування "напівкруглих" ювілеїв: 45-, 75-, 135-річчя певної історичної події, дата народження визначного науковця пройшла повз вітчизняні та зарубіжні наукові кола, залишаючи тим самим сучасному досліднику *persona incognita*, як ґрунт до роздумів, до аналізу та до певних висновків.

Не зважаючи на те, що професор більшу частину свого життя провів у Ніжині, навчаючись, потім викладаючи в місцевому інституті, лише кілька дослідників-краєзнавців можуть дати біль-менш осяжну за загальні фрази характеристику цієї людини, не кажучи вже про скільки-небудь детальний аналіз його наукової спадщини. Сучасна історіографія акумулює у собі тільки кілька епізодичних згадок про І.Г.Турцевича: у розвідці С.Кіржаєва і В.Ульяновського [1], матеріалах перших випусків "Літератури та культури Полісся", присвячених історії Ніжинської Вищої Школи (далі – НВШ)[2] та статтях Є.Страшко [3], А.Острянка [4], С.Зозулі [5] у ювілейному номері "Сіверянського літопису", присвяченого 195-річчю від заснування НВШ. Варто також згадати кілька праць до історії Ніжинського вищого навчального закладу Г.В.Самойленка та О.Г.Самойленка [6]. Це з матеріалів, котрі з'явилися друком за останні 11 років – коли було знято червоне світло з багатьох заборонених до розголосу за советської доби архівних фондів. Друкування матеріалів про І.Г.Турцевича до 1990 року було зовсім неможливою справою, з причин, означених далі. Відтак, цілком зрозуміло, що прізвище Ніжинського професора відсутнє в енциклопедіях і довідниках персоналій вітчизняних науковців.

По суті єдиним джерелом до вивчення персоналії І.Г.Турцевича, його життєвого та педагогічного шляху і наукової спадщини є архівні матеріали. Певні, досить формальні біографічні відомості, загальні характеристики наукової роботи вченого містяться у піврічних і річних звітах про діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти (далі – ННДК), планах її роботи, що знаходяться в т. зв. Фонді Укрнауки Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) [7]. Там же знаходяться документи, що засвідчують службові пересування членів ННДК, в тому числі і І.Г.Турцевича. Однак матеріали ЦДАВО України дають відомості позбавлені індивідуального персоністичного забарвлення,

вони сухі, фактологічні, констатуючі і можуть лише допомогти у вималюванні персоналії, не даючи цілісного її розуміння.

Більш цікавий і більш яскравий, різноплановий матеріал містять фонди Ніжинського інституту народної освіти (далі – НІНО) [8], Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородько (далі – НІФІ) [9] та особового фонду І.Г.Турцевича [10], що зберігаються у Відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). Саме на основі останніх матеріалів, котрі вбирають у себе як службові документи: звіти, циркуляри, послужні списки тощо, так і особові характеристики професора, інформацію про його громадську і наукову діяльність, господарчі справи, особисті відносини, і буде будуватись дана розвідка.

Народився “могиканин античного класицизму”, як його назвав в одному зі своїх листів академік Д.І.Багалій [11], 4 квітня 1856 р. у с. Суховичи Речицького повіту Мінської губернії у сім'ї псаломщика місцевої приходської церкви Григорія Мартиновича Турцевича – людини з досить скромними можливостями, в першу чергу матеріальними; котрий, у свою чергу, також походив із сільського духовенства [12]. Через 3 роки у сім'ї Турцевичів народився третя дитина – молодший брат Івана Григоровича Осип [дату народження старшого брата Олександра не встановлено] [13], з котрим потім майбутній вчений підтримував особливо близькі стосунки. Для тогочасної сільської сім'ї мати трьох дітей було досить скромно, але, зважаючи що всі вони дожили до зрілого віку, здобули непогану освіту [Олександр і Осип стали вчителями, Іван – викладачем], батьки мали докласти чимало зусиль аби вивести своїх дітей “у люди”.

Характеристика стартових можливостей вченого важлива для розуміння розвитку особистості І.Г.Турцевича, підвалин його світогляду, майбутньої життєвої позиції і принципів, просування по службовим щаблям. Початок кар'єри майбутнього професора був типовим для провінційної людини з гарними інтелектуальними можливостями в Російській імперії II пол. XIX ст.: домашня або приходська початкова освіта, навчання в повітовому училищі (семінарії) чи прогімназії, далі – гімназія, як правило в пансіоні (тобто за межами рідної місцевості, що вчилу самостійності, відповідальності, спілкування з оточенням) і потім вступ до навчального закладу підвищеного типу (вчительських, інженерних курсів тощо) в одному з губернських центрів імперії, по закінченню котрого людина працювала за обраною спеціальністю. Іншим варіантом, також типовим для Російської імперії вказаного часу, але для більш обдарованих осіб, був вступ до університету одного з губернських міст (в кращому випадку – в Москві) і потім займатися державною службою або викладати тут же з перспективою перебраться до столиці. Відтак, подібне сходження формувало у людини світогляд доцентровості, коли людина прагне до чогось нового, наступного, змінюючи зовнішні умови; чогось більшого, починаючи з малого, другорядного, психологічно (не завжди географічно) концентрично віддаляючись від батьківщини. Типова імперська схема виховання психології поступовості і загального підпорядкування. І швидке службове зростання І.Г.Турцевича чітко відображає дієвість цієї формули: поетапність, поступовість помножена на високі інтелектуальні здібності [14].

Отримавши вищу освіту в Ніжині і зарекомендувавши себе як наполеглива і лойяльна людина, як один із кращих студентів першого випуску НІФІ і цілком природньо, що помітивши його непогані професійні здібності, І.Г.Турцевича було

запрошено викладати до Києва. І хоч тодішній Київ був далеко не першорядним містом в державі, і ажніак не кращим серед інших губернських міст, все ж стоячи у II ешелоні міст, після столиці та Москви, давав непогані шанси для подальшого просування. За 13 років викладання у Києві майбутній професор досяг чимало: двічі в 1879-1880 рр. та 1889-1890 рр. був у річних закордонних відрядженнях (перше з них відбулось відразу ж після зарахування до штату I Київської чоловічої гімназії влітку 1879 р.; саме воно поклато початок науковій діяльності І.Г.Турцевича, зокрема його зацікавленості римськими старожитностями і археологією [15]), мав максамально можливе жалування і подяки керівництва Київського Учбового округу за службову дисципліну [16]; дослужився до рангу Колезького радника (а це в першій “десятці” державного Табелю про ранги) [17], отримав дві урядові нагороди: ордени Св.Анни та Св.Станіслава III ступеню [18]. З 1881 р. молодий вчений активно вливається в наукове життя, ставши дійсним членом Товариства класичної філології та педагогіки, а з 1890 р. – дійсним членом Імператорського Історичного Товариства Нестора-Літописця, маючи на 1892 р. повноцінну монографію та кілька статей з класичної історії та філології [19], котрі досить високо були оцінені в сучасних вченому наукових колах.

Рік 1892 є переломним у подальшій долі І.Г.Турцевича, коли після відставки професора Р.А.Фохта, за рекомендацією одного з колишніх учителів – професора О.М.Фогеля, викладача давніх мов I Київської чоловічої гімназії запрошують на посаду екстраординарного (позаштатного) професора НІФІ. З одного боку – це звичайно неабияке службове просування: професорська посада в 36 років! З іншого – повернення до провінції. Насьогодні в науковій – географічній, психологічній, історичній [20] – літературі є різні тлумачення змісту цього поняття. Географічна провінція визначається доволі просто, по віддаленості від центру за певними критеріями. Набагато складніше визначити провінцію з точки зору психології, як психічний стан або психічне явище. Ще складніше відслідкувати його історичну трансформацію, а відтак і його вплив на формування й існування особистості в конкретній історичній час. У принципі можна прийти до думки, що головними визначальними поняття “провінція” (або “провінціалізму” як явища) є своєрідна розміреність, консерватизм у сприйнятті навколишнього світу, монотонність, навіть, рутинність життя і, обов’язково, усвідомлення себе як антипода до імпульсивного [столичного, наприклад] життя (бурхливого, небезпечного, виснажливого тощо). Виходячи з цього, провінцією можна вважати навіть віддалені або околичні райони сучасного міста (чи пригород столиці).

І.Г.Турцевич не роздумуючи згоджується на пропозицію викладати в Ніжині. І для розуміння такого рішення потрібно знати, по-перше, законодавство Російської імперії, по-друге, ставлення з боку держави і суспільства до науково-викладацької інтелегенції як соціальної групи.

Імперське законодавство визнавало професуру вищих навчальних закладів однією з найбільш привілейованих груп населення в державі, прирівнявши її у розмірі жалування до вищих державних чиновників. Так в 1893 р., незабаром після затвердження на посаді професора, І.Г.Турцевич отримав ранг Статського радника [VI ранг] і грошове утримання в 2400 рублів щорічно [21], а з виходом у відставку в 1910 р. – ранг Дійсного Статського радника [V ранг], з пенсією в 3000 рублів на рік [22]. Окрім матеріальної сторони, що, звичайно, грало чи не найпершу роль, професорський статус займав досить поважне місце в суспільній оцінці і, за умови

цілковитої лояльності до діючого політичного режиму, останній усіма силами сприяв зростанню громадського авторитету та пошани як до окремо взятого професора, так і до професури взагалі. З огляду на це, повністю адекватним кроком є розписка професора І.Г.Турцевича, подібно до інших професорів НІФІ, навіть що співчували революції, про зобов'язання не брати участь у політичних партіях і товариствах під час революції 1905-1907 рр. в Росії [23]. Цікавим, між іншим, і цілком закономірним є ставлення ніжинської професури до подальших соціальних потрясінь – від хворобливо роздратованого, приховано негативного до байдужого.

Також важливим є факт існування чи не єдиного в імперії повітового міста з навчальним закладом університетського рівня, котрий міг розташовуватись *ad minimum* у губернському центрі; до того ж одного з двох подібних в імперії. В інтелектуальному та професійному, викладацькому плані з працевлаштуванням в НІФІ викладач виходив на рівень першорядного після столиці освітнього центру в імперії. Це ще більше посилює мотивацію згоди І.Г.Турцевича.

Таким чином, підвищення статусу, очікуваний зріст громадського і державного визнання та суттєва (в гімназії І.Г.Турцевич отримував до 1400 рублів на рік) добавка до жалування, – знову струнко вписується в схему доцентровості, де наступним шаблем мав стати Санкт-Петербург [з можливою проміжною тимчасовою зупинкою в Москві].

Але від цього часу професор І.Г.Турцевич стикається зі специфічним масовим психічним явищем – провінціалізмом, яке можна для більшої ілюстративності вкласти у фразу одного з викладачів Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька (найпершої попередниці НІФІ) І.Г.Кулжинського: “Нежин – это большое село, посреди которого стоит институт” [24], і найгірше, що міг зробити провінціалізм з яскравою індивідуальністю – це поставити її перед дилемою безперспективності, марності будь-яких зусиль, звести її до рівня освіченого обивателя. У даній ситуації кожна особистість найперше починає шукати життєву перспективу аби не розчинитися в якісь періодично повторюваній дії під тиском консервативного місцевого оточення. Професори, що не витримували такого тиску сірої буденності покидали НІФІ і від'їжджали з Ніжина. М.Н.Сперанський, І.І.Іванов, В.Г.Ляскоронський – це лише декотрі з них. Іван Григорович зумів знайти власну протидію рутинності: він присвятив увесь вільний час науковим студіям, відмовившись від життєвих розваг, сімейного стану, віддавши науці своє здоров'я.

Від самого початку своєї науковій роботі, ще в Києві, він заявив про себе, як дослідник з надзвичайно критичним і скрупульозним підходом до предмету дослідження. Крім того, завжди обирав новий шлях або розглядав нові, до цього не помітні, сторони історичної події чи явища, керуючись життєвим принципом прагматизму: не має сенсу робити те, що хтось уже зробив до тебе [25]. Його надзвичайна працьовитість постійно конфліктувала з такою раціональністю. Уже після виходу у відставку, а ще сильніше з часу обрання професора дійсним членом ННДК у 1922 р., І.Г.Турцевич відчуває наступ провінційної безперспективності – відразу до роботи “в стіл” [26] надзвичайно пригноблювала, підсилювана загостренням хвороби легень, літнім віком і, особливо відчутно, матеріальним становищем і побутовими проблемами.

Наукові досліді, особливо робота з книгами, для професора були рівноцінні сенсу життя. У прошенні до керівництва НІФІ про дозвіл користуватися фондами

Фундаментальної Бібліотеки інституту перебуваючи у відставці, І.Г.Турцевич зазначає: "... для меня *vita sine litteris mors est* и дальнейшее пребывание в Нежине без доступа в Библиотеку Института почти не имеет *ration d'être*" [27]. І наступний, дуже важливий для розуміння проблеми даного дослідження, крок – придбання помешкання неподалік від будівлі інституту професор також пояснює прагненням за хворобливістю та похилим віком перебувати неподалік від книгосховища, інакше для нього ліпше було б купити садибу у менш вологій місцевості або взагалі виїхати з Ніжина [28].

Загалом, І.Г.Турцевич, перебуваючи у Ніжині з 1892 по 1917 р. стовідсотково реалізував свої соціальні потенції, які тільки можливо було задовольнити в повітовому місті. Досягши максимуму як у викладацькій роботі, так і в громадському житті (додаток №1), він завоював величезний авторитет і в інституті, і в місті [29].

Придбавши у приватну власність садибу, професор вирішив остаточно пов'язати своє життя з Ніжином, цілком занурившись у наукову роботу, малюючи собі тиху, спокійну, забезпечену 45-річною вислугою років, старість за письмовим столом у власному будинку з серед книг і рукописів. Але відтепер І.Г.Турцевич стикнувся з багатьма проблемами, котрі були невідомі за проживання у "казенній" квартирі будівлі НІФІ. Перше – з матеріальними побутовими і комунальними витратами, витратами на облаштування запущеної садиби, податками та, найголовніше – більш тісно контактувати з реальним міським провінційним життям.

За великого рахунку, життя особистості складається з людей, що її оточують; ці люди разом приймають важливу, і далеко не другорядну, участь у формуванні її світогляду, світовідчуття та світобачення – вони є носіями певних стереотипів у мисленні та поведінці, виражають відбиток якихось більш загальних ментальних настроїв чи явищ. У нашому випадку – провінціалізму, явища феноменального, що, будучи надзвичайно в естві своєму глибоко концервативним, водночас, зовнішньо активно видозмінюється, залежно від внутрішнього наповнення і зовнішніх обставин. У час, коли звичні зовнішні умови радикально змінюються, трансформуються соціальні цінності і доміанти в суспільстві, найстрашнішим є вивільнення певних потаємних (швидше – фрейдівського підсвідомого) *negative forces*, що, зазвичай, спричиняється втратою контролю над ними, в першу чергу, зовнішнього, суспільного. Провінциалізм дореволюційного суспільства носив пасивний, стриманий характер, де найгострішим його проявом можна вважати пересуди або заздрісні обмовляння. Після низки соціальних потрясінь 1917-1919 рр., разом з дурманним відчуттям свободи і духу вільнодумства, широкими масами населення заволодів дух (соціальний настрій) "вільнодійства" – що фактично доходив до анархії й самоуправства. Відтепер провінциалізм, що акумулював у собі настрої, прагнення, психологію нижчих верств соціуму, набрав агресивного і, головне, активного, дієвого характеру.

1917-1920 рр. принесли докорінний злам життєвих цінностей і соціальних уявлень професора І.Г.Турцевича. Нівелювання інтелектуальної праці, відверте хамство і цинізм з боку влади, особливо советської, привели до цілковитого матеріального зуборжіння вченого і, в психологічному відношенні, до втрати хиткого відчуття життєвої перспективи. Упродовж наступних 20 років життя садиба І.Г.Турцевича постійно обкрадалася; найвідчутніше восени 1919 р., коли під

виглядом обшуку солдати Добровольчої Армії генерала А.І.Денікіна реквізували навіть ті речі професора, котрими погербували злодії “під шумок” пожежі в будинку НІФІ влітку 1918 р. [30]. Після цього вчений так і не зміг оговтатись, постійно відчуваючи нестачу найелементарніших речей – спідньої білизни, теплою одягу, харчування [31]. У 1918 р., за першого приходу до Ніжина советських військ, І.Г.Турцевича ревкомом було позбавлено права на пенсію, як домовласника (“експлуататора”) і накладено контрибуцію у 3 млн. рублів [32]. І хоч професор зміг довести безпідставність таких дій і контрибуцію було знято, поки йшов розгляд справи, І.Г.Турцевича змусили заплатити частину цієї суми. Після цих пограбувань (а дії советської влади тут інакше не назвеш) починаються житлові поневіряння професора у власному будинку. З остаточним закріпленням Рад в Україні, місцева влада без кінця на власний розсуд розпоряджалась кімнатами в його будинку, підселяючи квартирантів, котрі своїм невіглаством і безвідповідальністю фактично довели помешкання до розрухи. Або ігнорувались заяви І.Г.Турцевича щодо хамських вчинків квартирантів, котрих брав на проживання сам професор, як правило – за доволі символічну плату і харчування. Загалом, професор І.Г.Турцевич цього часу дуже нагадує булгаківського професора Преображенського. Але літературний герой із “Собачого серця” зміг знайти хоч якісь важелі впливу аби захистити своє помешкання, а у ніжинського професора, з огляду на той-таки провінціалізм, таких можливостей на було. І.Г.Турцевич до кінця свого життя сподівався на відновлення елементарної справедливості, здорового глузду в житті соціуму, вірив, що будь-яка держава повинна мати соціальну обумовленість свого існування [33], намагався відновити хоч би частину цієї справедливості. Чотири роки поспіль він через суд намагався звільнити собі для наукової роботи бодай одну додаткову кімнату у власному ж будинку від чисельних (а їх у будинку та флігелі помешкання інколи проживало до 15 осіб) квартирантів [34], остання з котрих – А.С.Бондаренко – спочатку в 1923 р. змусила молодшого брата Івана Григоровича Осипа від’їхати з Ніжина на батьківщину у Мінську губернію, де він невдовзі помер від паралічу. Ця ж квартирантка після 13 років проживання в помешканні професора, намагалася оформити фіктивний шлюб з 82-річним І.Г.Турцевичем, щоб при відсутності законних спадкоємців [35], заволодіти майном і будинком.

Відчутного удару – і морального, і матеріального – нова влада завдала І.Г.Турцевичу в 1922 р., коли після розформування факультету професійної освіти НІНО, його було звільнено з посади професора [36]. Щоправда того ж року вченого було затверджено дійсним членом новоствореної ННДК, а з 1924 р. – І.Г.Турцевич став керівником секції історії античної культури цієї кафедри [37], але і як співробітника ННДК, і після виходу на пенсію в 1926 р. [38] до самої смерті професора восени 1938 р., продовжувалося завуальоване, цілеспрямоване приниження його як особистості і нівелювання як вченого. Уже зазначено вище у цій розвідці, що І.Г.Турцевич з 1919 р. не зміг опублікувати жодної зі своїх праць. А статей, нарисів, рецензій, судячи зі звітів, готових до друку щоразу за підзвітний період було до десяти. В останньому подібному документі – листі до Всеукраїнського комітету сприяння вченим (далі – ВУКСУ), орієнтовно за 1935 р. – він називає серед готових до друку 12 рукописів, 6 не закінчених рорбіт і найпершу свою працю про водопостачання давнього Риму, що з 1931 р. чекала на перевидання згідно плану ВУАН [39]. Кожного разу, коли справа доходила до

друку, постійною відмовою слугувала теза про неактуальність студій професора з точки зору утилітарності пролетарської культури [40]. Однак написавши явного “паровоза” в 1924 р. на тлі тодішньої політики коренизації (українізації) – розвідку “Овідій та Шевченко на засланні”, теми самої по собі уже цікавої, усе одно її теж не випустили з-під друкарського верстата.

У 1926 р. професор І.Г.Турцевич відмовляється від будь-якої роботи з аспірантами [41]. Сповідуючи дослідницький максималізм вчений бачив, що студентська молодь з лав пролетарської маси йшла в науку, як на комуністичний суботник, на заклик партії, а не за покликанням. А з іншого боку, ті обдаровані особистості, що все ж траплялися і прагнули реалізувати свої наукові здібності, могли це собі дозволити лише частково, викроюючи час зі своєї основної роботи, часто зовсім не пов'язаної з науковою діяльністю. Не бажаючи зрадити своїм науково-педагогічним принципам, коли неможливість передати ефективно і ґрунтовно знання неодмінно позначаться на науковому рівні аспіранта і потягнуть за собою випуск “усередненого” спеціаліста, професор свідомо полишає себе шляху передачі свого колосального досвіду і унікальних знань. А обставини провінційного існування, коли наукова і викладацька діяльність для вченого була фактично ототожненням власного існування, взагалі обертають цей крок на особисту трагедію. Науковий вишкіл І.Г.Турцевича по секції історії античної культури ННДК до 1926 р. пройшли такі аспіранти, як К.Т.Штеппа, Т.П.Алексєєв, В.К.Пухтинський, що згодом стали знаними науковцями.

У той же час Науковий комітет Головного управління професійної освіти Народного Комісаріату освіти УСРР (далі – Укрнаука) майже 1,5 роки відкладала питання про підвищення кваліфікації і посадового окладу професора І.Г.Турцевича, котрому рішенням ННДК, де знали про його матеріальну скруту, на свій страх і ризик призначили максимально можливу по кафедрі зарплатню – оклад аспіранта, що не поєднує навчання з іншою роботою: 6-кратний аспірантський мінімум (59 рублів) [42]. Заробітна плата була настільки жалюгідною, що вченому доводилось жити в неопалюваній кімнаті, без достатнього харчування. До цього також слід врахувати потребу постійно поповнювати свою бібліотеку сучасною науковою літературою і чималі суми обов'язкових витрат (податки), котрі, варто сказати, ніжинський професор, через свою чесність і порядність платив завжди вчасно і, наскільки це було можливо, сповна, часто залазячи задля цього у борги [43], щоб не втратити єдине, що у нього залишилося – дах над головою. Суттєво не допомогло і клопотання Комісії ВУАН по вивченню Близького Сходу і Візантії, керівником Ніжинського осередку якої з 1930 р. він був [44]. Дякуючи фактичному керівникові цієї установи ВУАН К.Т.Штеппі, вчений отримав невелике підвищення пенсії, але на тлі різкого зросту цін під час колективізації і голодомору в 1932-1933 рр., І.Г.Турцевичу це мало допомогло. Під завісу свого життя професор, для забезпечення проживання, змушений був почати продавати книги зі своєї бібліотеки і, навіть, вів переговори з ВУАН про її повний продаж [45].

У цілому можна сказати, що влада знайшла більш простий і ефективний спосіб цькування вченого. Через матеріальний тиск – низьку платню, відмову зменшити податки та надати академічну допомогу, як іншим вченим; накладання різноманітних комунальних поборів і штрафів та позбавлення сенсу займатися єдиним можливим заняттям для І.Г.Турцевича – наукою, влада досягла значно більшого, ніж публічні ідеологічні викриття чи фізичний примус, – вона змусила

людину кожного дня, кожної хвилини конфліктувати з оточенням, набуваючи репутації людини дріб'язкової, прискіпливої, привередливої; конфліктувати з власними переконаннями. Влада демонструвала цій людині тим самим безглуздість будь-якої спроби боротьби з громіздкою державною машиною, де провінціалізм виконував роль побутового репресивного апарату, що бездоганно діяв на психіку людини.

З огляду на усе вище згадане, загалом, можемо зробити певні висновки. Провінціалізм, як суспільно-масове психічне явище, дійсно-таки виконував роль негласного механізму контролю і тиску на особистість, являючись, по-суті, інструментом підкорення цієї особистості імперській державній машині, без різниці – чи то загальноросійській, чи то советській. Людина, що не підкорювалась, що намагалась залишитися собою, вичавлювалася з соціуму, нівелювалася як особистість. Професор І.Г.Турцевич, як ніхто інший відчув на собі його дію. Роль провінціалізму протягом життя вченого не рівнозначна. Провінціалізм Російської імперії був для нього більше консолідуєчим фактором, сприяючи мобілізації сил, вибору пріоритетів, а за великого рахунку – сенсу подальшого життя. Він, у більшості своїй, адаптуючий і не настільки дієвий, щоб сильна особистість не могла йому протистояти. Хоч не варто скидати з рахунку і певну морально-руйнівну його дію, ефективність котрої, до речі, залежала від моральної стійкості самої особистості. Провінціалізм советської доби агресивний і імпульсивний, більше руйнівний, ніж стимулюючий. Він діяв не через моральність, а через фізіологічний примус. Людина не могла стояти осторонь, – вона або ставала його частиною, або викидалася за межі суспільства. І.Г.Турцевич змушений був приймати речі, що суперечили його совісті; в обмін на відмову порушити принципи порядності, моральності, чесності, вчений отримав повне матеріальне зборжіння, активне нівелювання його як вченого; постійний страх опинитись на вулиці без даху над головою. Єдине, що рятувало його від розчинення в провінційній масі – це невід'ємна жага до роботи, до книги, до науки, котра стала і сенсом, і метою його життя.

Дана розвідка не претендує на якусь довершеність – вона є лише першою спробою осягнути деякі сторони життя визначного вченого. Висвітлення ж інших аспектів, особливо наукової спадщини доктора класичної словесності, професора Івана Григоровича Турцевича є предметом ще не одного дослідження.

Додаток №1

Науковий і викладацький шлях професора Івана Григоровича Турцевича (1856 – 1938)

- 1856** – народився у с.Суховичи Речицького повіту Мінської губернії
- 1866-1870** – учень Мозирської міської прогімназії
- 1870-1874** – учень Шавільської чоловічої гімназії
- 1874-1875** – студент Імператорського Санкт-Петербурзького ІФІ
- 1875-1879** – студент Ніжинського ІФІ князя Безбородько
- 1879-1892** – вчитель давніх мов, вчитель німецької мови І Київської чоловічої гімназії:
- у 1979 р.** – отримав ранг Колезького радника;
- з 1881 р.** – дійсний член Товариства класичної філології та педагогіки;

з 1886 р. – кавалер ордену Св.Станіслава III ступеню;
у 1888 р. – отримав ранг Надвірного радника;
з 1890 р. – дійсний член Імператорського Історичного Товариства Нестора-Літописця;
з 1891 р. – кавалер ордену Св.Анни III ступеню
1892-1903 – екстраординарний професор по кафедрі римської словесності Ніжинського ІФІ князя Безбородько:
у 1893 р. – отримав ранг Статського радника;
з 1894 р. – дійсний член Ніжинського історико-філологічного товариства;
з 1896 р. – кавалер ордену Св.Станіслава II ступеню; нагороджено срібною медаллю на Олександрівській стрічці; обрано братчиком Ніжинського братства “Божої матері усіх скорботних радість”;
з 1902 р. – кавалер ордену Св.Анни II ступеню
1903-1909 ординарний професор по кафедрі римської словесності Ніжинського ІФІ князя Безбородько:
у 1903-1904 рр. – член Правління НІФІ;
з 1907 р. – кавалер ордену Св.Володимира IV ступеню;
у 1907-1909 рр. – голова Ніжинського історико-філологічного товариства у відставці за вислугою років:
з 1909 р. – член Попечительської ради Ніжинської жіночої прогімназії А.Ф.Крестинської;
у 1909-1914 рр. – гласний Ніжинської міської Думи;
у 1910 р. – отримав ранг Дійсного Статського радника;
у 1913-1917 рр. – попечитель I Ніжинського земського міського народного училища
1917-1922 – екстраординарний професор по кафедрі грецької словесності Ніжинського ІФІ князя Безбородько /Ніжинського НПІ, Ніжинського ІНО/
1922-1924 – дійсний член секції історії античної культури Ніжинської НДК при Ніжинському ІНО:
з 1922 р. – член Всеукраїнського комітету сприяння вченим
1925-1926 – керівник секції історії античної культури Ніжинської НДК при Ніжинському ІНО:
у 1925 р. – обрано делегатом на Всеукраїнський Археологічний з’їзд
1926-1930 – дійсний позаштатний член секції історії античної культури Ніжинської НДК при Ніжинському ІНО
1930-1934 – безоплатний співробітник ВУАН, керівник Ніжинського осередку Комісії ВУАН для дослідів з Близького Сходу та Візантії
1934-1938 – на академічній пенсії:
у 1936 р. – запрошено на Міжнародний науковий конгрес у м.Рим
1938 – помер у м.Ніжині Чернігівської області

Література:

1. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1929-1930-х років: незнаний збірник “Україна і Схід” // Україна в минулому. Вип.IV. – Київ-Львів,1993. – С.79.

2. Бойко О.Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови в історичному контексті 20-30-х рр. // Література та культура Полісся. Вип.4. – Ніжин,1994. – С.41; Ткаченко О. Краєзнавча робота членів Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови // Література та культура Полісся. Вип.1. – Ніжин, 1990. – С.48.
3. Страшко Є. Гоголівський інститут у 20-30-х рр. // Сіверянський літопис. – 2000. - №5. – С.26.
4. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. - №5. - С.33.
5. Зозуля С. Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2000. - №5. – С.98.
6. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. – Нежин,1993; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинський державний педагогічний університет. – Ніжин,2000.
8. ЦДАВО України, ф.166, оп.3-4, 7,9,12.
9. ВДАЧОН, ф.6121, оп.1, спр.1-5, 352-360; оп.2, спр.3260.
10. Там же, ф.1105, оп.1, спр.510.
11. Там же, ф.6112, оп.1, спр.1-487.
12. Там же, ф.6112, оп.1, спр.258, арк.8.
13. Там же, ф.6112, оп.1, спр.1, арк.20.
14. Там же, ф.6112, оп.1, спр.1, арк.20.
15. З додатку №1 цілком логічним є запитання: а перехід від Шавільської гімназії до столичного інституту з подальшим поверненням до провінційного Ніжина – це не порушує приведену схему? Аж ніяк. По-перше, перехід хоч і до провінційного, але університету (СПБІФІ та НІФІ мали рівень університету). По-друге, з подальшим переїздом до губернського центру. По-третє, вибір СПБІФІ виправдовується тим, що І.Г.Турцевич закінчив гімназію в 1874 р., а НІФІ відкрито було тільки в 1875 р. То ж все логічно вірно.
16. ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.1, арк.21.
17. Там же, ф.1105, оп.1, спр.510, арк.13.
18. Там же, ф.1105, оп.1, спр.510, арк.12.
19. Там же, ф.1105, оп.1, спр.510, арк.13.
20. Турцевич И.Г. Водоснабжение древнего Рима // Сборник статей по классической древности. Вып.2. – К.,1884. – С.183-289; Турцевич И.Г. Культ Весты в древнем Риме. Вып.1. – К.,1887 [подано за: ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.281, арк.94]; Турцевич И.Г. О субстракциях Капитолия и об aedes (templum) Vestae. Критика и объяснение замечаний к оде Горация 1,2 [по поводу сочинения Г.Зенгера “Критический комментарий к истории спорных текстов Горация [Варшава, 1895] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1887. – №3. – С.74-90; Турцевич И.Г. Новый перевод сочинений Тацита // Журнал Министерства народного просвещения. – 1889. – №2. – С.45-116 (подано за: Викладачі Ніжинської Вищої Школи. Бібліографічний покажчик. Ч.1. 1820-1920. – Ніжин, 1998. С.47).
21. Звичайно, мається на увазі не провінція, як одиниця адміністративно-територіального устрою.
22. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.510, арк.15. Для порівняння: ділянка землі площею в 0,5 га в провінційному місті типу Ніжина коштувала в 1895-1905 рр. Від 300 до 600 рублів. А щодо рангів, то управляючі департаментами в міністерстві

мали XII-IX ранг, навіть імператор Микола II, як не дивно, перебуваючи на державній службі [за котру він отримував жалування, що витрачав на власні потреби] мав VIII ранг, щоправда військовий, еквівалентний цивільному Дійсному Колезькому радникові.

23. Там же, ф.1105, оп.1, спр.510, арк.70.

24. Там же, ф.1105, оп.1, спр.510, арк.56.

25. Кулжинский И.Г. Малороссийская деревня. – Нежин, 1827 (подано за: Жаркевич Н.М. Н.В.Гоголь и И.Г.Кулжинский (к вопросу о становлении исторических взглядов // Литература та культура Полісся. Вип.3. – Ніжин, 1992. – С.25-30).

26. ВДАЧОН, ф.6121, оп.1, спр.281, арк.81.

27. ВДАЧОН, ф.6121, оп.1, спр.281, арк.81. Остання друкована робота в Україні (на теренах колишньої імперії взагалі) вийшла в 1919 р. Після, як зазначив сам професор у листі до ВУКСУ, він надрукував ще 2 великі статті та 2 рецензії в німецьких журналах у 1934 р., не зазначивши, на жаль, назв цих робіт – тільки назви видань (ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.359, арк.2).

28. ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.360, арк.6.

29. Там же, арк.10.

30. Там же, спр.5, арк.2; ф.1105, оп.1, спр.510, арк.58, 70зв.

31. Там же, ф.6112, оп.1, спр.2, арк.85зв.

32. Там же, арк.87.

33. Там же, спр.359, арк.2. Визначити еквівалент контрибуції у скільки-небудь стабільній валюті дуже складно, оскільки рівень інфляції за 1918-1921 рр. інколи за тиждень-два подвоювався, а то й потроювався.

34. Там же, спр.3, арк.21зв.

35. Там же, спр.1, арк.15.

36. Як уже зазначено – молодший брат помер у 1923 р. і теж не залишивши спадкоємців. Він перебрався з Вороніжу до Ніжина в 1921 р. і був, за словами І.Г.Турцевича “класным художником Академии”(мається на увазі мистецтв) Старший брат Олександр ймовірно також помер до 1930-х рр. У крайньому разі Іван Григорович з ним стосунків у 1920-1930-х рр. не підтримував. Натомість часто спілкувався з його донькою, що проживала вірогідно в Чорнобилі. З цього і можна допустити, що Олександр Григорович Турцевич до 1938 р. не дожив. Але в 1935-1937 рр. зв'язок ніжинського професора обірвався і з племінницею, – через ізолювання квартиранткою А.С.Бондаренко листування між ними.

37. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.510, арк.78зв.

38. Там же, ф.6121, оп.1, спр.281, арк.6.

39. Там же, ф.6112, оп.1, спр.1, арк.113.

40. Там же, спр.258, арк.3-4.

41. Там же, спр.258, арк.81.

42. Там же, ф.6121, оп.1, спр.106, арк.14.

43. Там же, ф.6121, оп.1, спр.92, арк.21. Ставку було підвищено згодом з 25 до 75 рублів, що все одно не покривало потрібних виплат І.Г.Турцевича. Тільки податків, як домовласник, він платив більше 600 рублів на рік, не рахуючи інших виплат: комунальних, обов'язкових грошових державних позик тощо.

44. ВДАЧОН, ф.6112, оп.1, спр.3, арк.78.

45. Там же, спр.2, арк.6.

46. Там же, спр.4, арк.11.

Дослідження А.Г.Єршова з історії Лівобережної України

Серед дослідників історії України, які розпочали наукову діяльність на початку 20-х років, помітне місце займає Анатолій Григорович Єршов.

Народився майбутній історик 8 червня 1897 року в с. Томарівка Львовського повіту Курської губернії в сім'ї священика [1]. Після смерті батька Анатолій з матір'ю в 1905 році переїздить до слободи Томаківки Білгородського повіту, де в 1906 р. розпочав навчання в місцевому початковому училищі. Подальшу освіту він продовжив в Білгородській та Курській духовних семінаріях [2].

В 1917 році він став студентом історичного відділення історико-філологічного інституту, яке закінчив в 1922 році, успішно захистивши кандидатську працю на тему “Міста і містечка Лівобережної України наприкінці XVIII ст. (по “Топографічному опису Чернігівського намісництва” О.Шафонського)” [3].

В 1922 році А.Г.Єршов вступив до аспірантури науково-дослідної кафедри історії, культури і мови при Ніжинському інституті народної освіти по секції української і російської історії, де під керівництвом професорів Г.А.Максимовича і М.М.Бережкова розпочалася його робота по вивченню історії цехів Лівобережної України XVII-XVIII ст.

В Ніжині молодий науковець опрацьовував документальні матеріали грецького магістрату, окружного суду, міської управи, повітового земства, двох монастирів, а також збірного архіву, що знаходився в ІНО. В 1924 році він отримав відрядження для дослідницької роботи в Харків, де працював в центральному історичному архіві та бібліотеці колишнього університету [4].

2-5 жовтня 1925 року на надзвичайному прилюдному засіданні науково-дослідницької кафедри історії, культури і мови при Ніжинському ІНО А.Г.Єршов захистив тези праці “До історії цехів Лівобережної України XVII-XVIII ст.” [5]. Тоді ж його обрали науковим співробітником кафедри, а з 1 вересня 1926 року також призначили викладачем історії класової боротьби на робітфаци Ніжинського ІНО [6].

Головне місце в науковому доробку вченого займають дослідження з історії цехів Лівобережної України XVII-XVIII ст. Широке використання ним джерел та літератури на польській, німецькій, французькій та давніх мовах надало важливе значення його роботі [7].

Аналізуючи обставини виникнення цехів, А.Г.Єршов вказував, що “...акти на затвердження цехів видавалися іноді польським королем, частіше магнатами чи їх управниками; після Хмельниччини їх стали видавати гетьмани, частіше полковники, іноді навіть сотники; видавалися подібні акти й приватними власниками. Мали право утворювати цехи й магдебургії.

Випадків видавання московським урядом актів на утвердження цехів здається, не було...” [8].

Члени цехів виконували різноманітні повинності, як на користь магістрату, так і на користь власника міста чи містечка. Вони повинні були щорічно сплачувати певну суму магістрату, а також обороняти місто, ремонтувати його укріплення, гасити пожежі. За польського панування ці повинності зводилися

головним чином до виконання значної кількості робіт на потребу приватних власників. Після ліквідації влади Речі Посполитої в Україні цехи продовжували зазнавати утисків уже з боку полкової та сотенної старшини [9].

На думку автора, безправне становище цехів обумовлював ряд причин:

“1) Слабкий розвиток міст і міського самоврядування на Лівобережжі взагалі; 2) Придушення, часто фактичне знищення міського самоврядування, під відомом якого знаходилися і цехи, владою пануючого класу; 3) Відсутність певних норм обов'язків цехів так відносно козацької адміністрації як до міських урядів” [10].

В XVII-XVIII ст. Ніжин був одним з найбільших ремісничих центрів Лівобережжя. А.Г. Єршов вважав, що цеховий устрій в місті виник в 1625 році разом з наданням йому магдебурзького права та стверджував, що в 1634 році в Ніжині були ковальський та ткацький цехи [11].

Серед причин занепаду цехів Лівобережної України у XVIII ст. він вказував на “Знищення фактичне цехових привілеїв, пригноблення цехових до загального становища міщан, а то навіть і посполитих, у зв'язку із збільшенням по цехах усіляких повинностей, конкуренція з боку російських та грецьких купців та ремісників, шляхти й монастирів, збільшення позацехового ремесла, виникнення та розвиток плану мануфактурної промисловості, нарешті процес внутрішнього розпаду цехового життя в XVIII ст.” [12].

В працях вченого розглядається також питання джерелознавства та історіографії історії України. Так, в розвідці “До питання про час написання “Истории Русовъ”, а почасти про автора її” А.Г.Єршов дотримувався думки тих істориків, які вважали, що праця мала двох авторів батька та сина Полетик. Він пише, що “... Полетик – син не був лише “несміливим редактором” праці свого батька, а був значною мірою й автором цього твору” [13]. Аналізуючи текст “Історії Русів”, дослідник вказує на використанні її автором “Краткой летописи Малой России” В.Рубана. Він доводить, що “Історію Русів” було написано або редаговано на початку XIX ст.[14].

В розвідці “Сторінка з українського джерелознавства (До питання про літописні джерела праці О.Ригельмана “Летописное Повествование о Малой России” etc.) А.Г.Єршов приходять до висновку, що її автор досить широко використовував в своїй роботі “Краткую летопись Малой России” В.Рубана та “Краткое описание о казацком малороссийском народе” П.Симоновського [15].

В статті “Про літописні джерела історичних праць С.Лукомського” він вважає, що “певний руський літопис”, на який посилався С.Лукомський, це умовна назва анонімних стародавніх літописів [16].

Аналізуючи факт поширення на Україні грошової одиниці левів (левків), під якими на його думку розуміли турецькі піастри, дослідник стверджує, що “1. Лівобережжя, Слобожанщина, особливо Запоріжжя, були зв'язані в економічному відношенні (торгівля) з Кримом тісніше від Правобережжя, зокрема Галичини, які тісніше були зв'язані з західними країнами. 2. Торгівельний зв'язок України зі Сходом був більший у XVII в., коли навіть Правобережжя з Україною Західною мали зносини зі Сходом; цей зв'язок поменшав у XVIII в., коли лише Запоріжжя та Гетьманщина, зокрема південні полки, мали торговельні зносини з Кримом та Туреччиною” [17].

Складовою частиною творчої спадщини А.Г.Єршова є аналіз сучасних йому досліджень з історії України. Цей темі він присвятив виступ на загальних зборах

науково-дослідної кафедри історії, культури і мови при ІНО 29 квітня 1925 р. [18] та рецензії, опубліковані в часописі “Україна”.

В рецензії на працю В.І.Пічети “Введение в русскую историю (источники и историография)” він вказує на її недоліки. Зокрема, автор книги обходить мовчанкою той факт, що частина Рум’янцевського архіву знаходились в Харкові та Полтаві. В праці стверджувалось, що архів Генеральної, військової канцелярії зберігався в Рум’янцевському музеї в Москві та Археографічній комісії у Ленінграді, тоді як насправді більша його частина знаходилася в Харкові. Певні неточності були допущені В.І.Пичетою як при характеристиці українських літописів, так і при таких документальних видань як “Архив Юго-Западной России” та “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси”. Початок української історіографії автор праці відраховує від М.Костомарова, хоча вказує, що раніше від нього працювали Д.Бантиш-Каменецький та М.Маркевич. Він зовсім не згадує про спадщину українських істориків І.Каманіна, Ф.Левицького, І.Лучинського, В.Модзалевського та інших. Розглядаючи хиби та огріхи рецензованої праці, А.Г.Єршов стверджує, що вона певну наукову цінність, бо “... це бо єдина праця, що викінчена та що охоплює предмет, хоч і поверхово та конспективно, але все-таки в повному його обсягу...” [19].

Дослідник також охарактеризував новітню літературу (праці В.Романовського, М.Петровського, О.Оглоблина, М.Андрусяка), присвячену Літопису Самовидця. Він відмітив політичний внесок у вивчення даної проблеми М.Петровського, який не обмежився порівнянням біографічних даних із літопису та життєпису його автора Р.Ракушки-Романовського, та розглянув історичні помилки, допущені останнім на сторінках літопису та ставлення до сучасних йому подій (Хмельниччини, Чорної ради) та політичних діячів (Б.Хмельницького, Я.Сомка, І.Брюховецького та інших до І.Мазепи включно) [20].

Однак наукова праця А.Г.Єршова була припинена в березні 1931 року в зв’язку з арештом за сфабрикованими звинуваченнями [21].

В розквіті творчих сил був знищений талановитий вчений, дослідник історії України.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф.166, оп.2, спр.464, арк.116.
2. Там же, арк.116.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (Відділ ДАЧО в м. Ніжині), ф.6121, оп.2, спр.3242, арк.75.
4. Там же, арк. 45зв.
5. Там же, арк. 19.
6. Там же, арк. 75.
7. Там же, арк. 122.
8. Єршов Анатолій. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту Народної освіти.- Ніжин,1926.- Кн.VI .-С.83.
9. Там же.- С.104.
10. Там же.- С.120.

11. Єршов Анатолій. Ніжинські цехи в першій половині XVII в. //Чернігів і Північне Лівобережжя.-Київ,1928.-С.315-316.
12. Єршов Анатолій. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту Народної освіти та Науково-Дослідчої кафедри історії, культури і мови.-Ніжин,1929.-Кн.IX.-С.123.
13. Єршов Анатолій. До питання про написання “Истории Русовъ”, а почасти і про автора її.-Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського.- Київ,1928.- Т.I.-С.287.
14. Там же.-С.290.
15. Єршов Анатолій. Сторінка з українського джерелознавства /До питання про літописні джерела праці О.Рігельмана “Летописное повествование о Малой России” etc//Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності.-Київ,1927.-С.842,848.
16. Єршов Анатолій. Про літописні джерела історичних праць С.Лукомського //Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та Науково-дослідної кафедри історії, культури та мови при Інституті.-Ніжин,1928.-Кн. VIII.- С.105-116.
17. Єршов Анатолій. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні XVII-XVIвв. // Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції Української Академії Наук раніш Українського Наукового Товариства в Києві.- К.,1929.- Т.XXXII.-С.114.
18. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф. 6121, оп.2, спр.71, арк.18-18зв.
19. Україна.-1926.-Кн. 2-3.-С.200-204.
20. Україна.-1929.-Грудень.-С.143-144.
21. Відділ ДАЧО в м. Ніжині, ф.6121, оп.2, спр.3242, арк.136зв.; Коваленко А.Б., Ткаченко В.В. Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки).-Київ, 1991.-С.34.

Є.М.Луняк

**Робота Є.А.Рихлика “Слов’янофільство Кирило – Методіївців.
(З ідеології Кирило – Методіївського братства)” в контексті
радянської історіографії Кирило – Мефодіївського товариства
20-х років XX ст.**

Історіографія Кирило – Мефодіївського товариства існує вже майже півтора століття. Погляди на Кирило – Мефодіївське товариство, що висувалися в історичній літературі, неодноразово змінювалися. Його вважали і організацією українських сепаратистів, і культурно-просвітницьким гуртком, і релігійно-містичним братством, і революційним осередком, і змовницькою організацією. А для декого таке товариство не існувало взагалі. Великий масив літератури про кирило – мефодіївців можна розподілити на вітчизняну й зарубіжну історіографію Кирило – Мефодіївського товариства. У вітчизняній історіографії хронологічно можна умовно виділити три періоди: 1) дорадянський, 2) радянський і 3) пострадянський (сучасний). Незважаючи на деякі відмінності, кожний з цих

періодів розвитку історіографії Кирило – Мефодіївського товариства має особливі риси. Особливо цікавими є моменти впровадження нових методологій, зламу усталених історіографічних традицій, що відбувалися на перетині вищезначених періодів. Саме тому, в історіографії Кирило – Мефодіївського товариства великий інтерес викликає період 20-х рр. ХХ ст., коли відбувалася ломка старих методологічних підходів і введення нових, тісно зв'язаних з радянськими ідеологічними концепціями. В 20-х рр. йде активний процес формування нової радянської історіографії. Проте в 20-ті рр. марксистський підхід до історії ще не набув рис визначального і єдино вірного, він переживав становлення, а, отже, разом з марксистським підходом міг існувати і немарксистський. До представників останнього треба зарахувати істориків так званої “школи Грушевського”. Не всі науковці, яких пізніше зарахувала до цього гурту радянська історіографія, були дійсно учнями чи співробітниками “батька української історії”, деякі, навіть, критично ставились до його поглядів і не завжди мали з Грушевським приязні стосунки. Але всіх їх об'єднувало прагнення працювати у руслі української національної історіографії, не підпорядковуючись ідеологічному тиску більшовицької влади. Звичайно, це у свою чергу не могло не викликати конфлікту з тоталітарною владою більшовиків. Зміцнення більшовицької влади зробило можливим встановлення повного контролю над суспільною і науковою думкою країни. Ті, хто не погоджувалися грати за встановленими правилами і бажали зберегти свою незалежність, ті, хто за тими чи іншими причинами не влаштували владу, мусили зникнути. Період 20-30-х рр. для української історичної науки у повній мірі можна назвати періодом “розстріляного відродження”. Радянський історик опинився під повним контролем держави.

Це було згодом, але на початку 20-х рр. влада ще почувала себе невпевнено і охоче заgravала з українською інтелігенцією. Початок українізації, лібералізація суспільного життя, запровадження нової економічної політики – все це сприяло піднесенню наукової активності. Вивчення діяльності Кирило – Мефодіївського товариства здебільшого проходило у рамках дослідження біографії Шевченка, який все більше набував ознак “невтомного революціонера”, “борця проти самодержавства за світле майбутнє братніх російського і українського народів” [1]. Деяке пожвавлення немарксистської історичної наукової думки на Україні відбувається з поверненням М.С.Грушевського у 1924р. Намагаючись довести всьому світу свою ліберальність і можливість співпраці навіть з колишніми ворогами, радянська влада поки що не заважала науковій діяльності М.С.Грушевського, і, навіть, надавала підтримку його українознавчим студіям. Прихильників М.С.Грушевського можна віднести до національного українського напрямку радянської історіографії 20-х рр.

За таких умов у 1926р. з'являється стаття професора Ніжинського інституту народної освіти Є.А.Рихлика [Рихліка] “Слов'янофільство Кирило-Методіївців. (З ідеології Кирило – Методіївського братства.)” [2].

Радянські дослідження історіографії Кирило – Мефодіївського товариства чомусь залишали цю роботу поза увагою. Зокрема, вона не згадується в ґрунтовній праці Г.Я.Сергієнка “Історіографія Кирило – Мефодіївського товариства” (1971) [3]. В історіографічній праці Г.Д.Казьмирчука “Кирило – Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918-1934)” (1978) стаття Є.А.Рихлика названа “досить невдалою”. Г.Д.Казьмирчук закидає Є.А.Рихлику, що той “звувив джерела”

формування ідеології кирило – мефодіївців, “не побачив ідеологічної боротьби в товаристві, розглядаючи діяльність його членів у плані єдиного потоку за “слов`янське відродження”, в якому почесне місце посідає Україна” [4].

Причину мовчанки радянських істориків стосовно Є.А.Рихлика зрозуміти просто. Як і багато інших українських істориків доби сталінізму, він отримав тавро “ворога народу”. Під час новорічних свят 1931р. ДПУ “запросило його до себе в гості”. У зв`язку з процесом так званої “чеської шпигунської організації” [сам Є.А.Рихлик за національністю був чехом, хоча й народився на Україні] він був засуджений на 10 років північних таборів ГУЛАГу, з яких уже ніколи не повернувся [5].

Робота Є.А.Рихлика “Слов`янофільство Кирило – Методіївців. (З ідеології Кирило – Методіївського братства)” 1926р. є знаменною подією у формуванні нового образу Кирило – Методіївського товариства, який пізніше вкорінився в радянській історіографії. В цій статті можна знайти віддзеркалення поглядів притаманних як марксистській, так і немарксистській національній українській історіографії 20-х рр. Ця робота належить до перехідного етапу радянської історіографії, коли ідеологічний тиск комуністичної системи уже почався, але не став ще домінуючим.

З перших же рядків своєї статті Є.А.Рихлик схвально відгукується про книги А.Річицького “Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка)” (1923р.) та Д.І.Багалія “Т.Г.Шевченко і Кирило – Методіївці. Історично-літературна розвідка” (1925р.). Слід зазначити, що А.Річицький був більшовиком, а Д.І.Багалій в цей період намагався всіляко підкреслити свою лояльність до радянської влади. Визначально також, що саме ці роботи, особливо книгу А.Річицького, було піддано нищівній критиці з боку представників так званої “школи Грушевського”[6]. Отже, орієнтир Є.А.Рихлика вже більш-менш визначений. Він, ще не зовсім чітко, схиляється в підході до кирило – мефодіївців у бік істориків-марксистів.

Загалом, Є.А.Рихлик відмічає, що “слов`янська ідея” братчиків – це “особливий варіант слов`янофільства”, який услід за графом О.Ф.Орловим Є.А.Рихлик іменує “українофільством”. В роботі Є.А.Рихлика уже чітко вирізняється протиставлення “кріпак Шевченко – “аристократ” Куліш”[7]. Протиставлення Куліша Шевченкові і поділ Кирило – Методіївського товариства на дві течії – буржуазно-ліберальну та революційно-демократичну, які вони відповідно очолювали, згодом стане домінуючою концепцією в радянській історіографії. Проте розколу товариства в роботі Є.А.Рихлика ще не видно, оскільки він зазначає, що всіх братчиків об`єднувало “прагнення до національного визволення України”[8]. Є.А.Рихлик проводить цікавий розподіл братчиків на “справжніх і дійсних слов`янофілів” (Костомаров, Білозерський, Куліш та Гулак), які походили переважно з українського поміщництва та “цілком байдужих до слов`янства” (Маркович, Посяда, Андрузький і Навроцький), які представляли більш молоде покоління й були ще студентами. Спираючись на твердження Костомарова, до категорії “байдужих до слов`янства” Є.А.Рихлик відносив і Шевченка, зазначаючи, що “Шевченко... не був дуже палким слов`янофілом”. “Мужицький поет” Шевченко визнавав слов`янофільство – цю загалом кажучи - “панську” ідею на Україні, лише випадково. Цитуючи А.Річицького, Є.А.Рихлик відзначав, що, прямуючи до ідеології пролетаріату, Великий Кобзар “перехоплював по дорозі й деякі елементи свідомості поступової для свого часу буржуазії” [9].

Отже, в Кирило – Мефодіївському товаристві, за Є.А.Рихликом, переважали “буржуазні” елементи. Мрії кирило – мефодіївців Є.А.Рихлик називає “творчою утопією”. Загалом же, виникнення Кирило – Мефодіївського товариства в умовах розповсюдження панславізму, на його думку, було закономірним явищем [10].

Таким чином, у роботі Є.А.Рихлика можна виділити риси, які зближують його погляди на кирило – мефодіївців з подальшою радянською (марксистською) історіографією: Кирило – Мефодіївське товариство постає як прогресивна ліберальна організація, де переважають “буржуазні” елементи, причому на лівому її фланзі “кріпак Шевченко”, а на правому “аристократ Куліш”. Участь Шевченка у товаристві випадкова, і є лише епізодом у становленні його революційного світогляду. Наслідуванням марксистської методології є і намагання Є.А.Рихлика розглядати історію з класових позицій.

Разом з тим, є деякі риси, які зближують дослідження Є.А.Рихлика з немарксистською радянською історіографією 20-х рр. українського національного напрямку. Відзначаючи, що всіх братчиків об’єднувало “прагнення до національного визволення України”, в іншому місці Є.А.Рихлик відмічає, що братчики (окрім Шевченка) “дійсно аж ніяк... від російського патріотизму відмовитися не могли” [11].

Робота Є.А.Рихлика в науковому обігу другої половини 20-х рр. залишилася майже непоміченою. В цей період домінуючі позиції в українській історіографії продовжували займати представники так званої “школи Грушевського”. Серед дослідників Кирило – Мефодіївського товариства виділялися С.О.Єфремов, В.В.Міяковський, М.Є.Слабченко, О.Ю.Гермайзе, І.П.Житецький, М.М.Новицький, З.Гуревич та ін. Практично всі вони були репресовані у 30-х рр., багато з них загинули. Не минула доля ця і Є.А.Рихлика. На початку 30-х рр. наукова історична думка на Україні немовби завмирає. Найкращих представників її було знищено.

В 1930р. вийшла в світ невеличка книжечка “Методичні розробки з українознавства. Вип.4. Виникнення промислового капіталізму на Україні та громадські рухи в першій половині XIX ст.”. Вона мала великий розділ, присвячений кирило – мефодіївцям. “Методичні розробки з українознавства” 1930р. заклали в радянській історіографії нову концепцію Кирило – Мефодіївського товариства – це “організація молоді української буржуазії та інтелігенції... “Братство” ж залишило нам і першу закінчену на той час програму українського націоналізму...

Братство об’єднувало представників різних прошарків дрібної буржуазії та дрібномаєткового панства... Особливо гострі розходження бачимо в питаннях тактики. Серед кирило-мефодіївців були дві головні течії: права – опортуністична, що стояла на платформі мирного культурництва, і ліва – радикальна, що стояла на платформі революційних метод боротьби та вбачала шлях до досягнення своїх ідеалів не в мирній проповіді, а в кривавому повстанні трудящих проти своїх вікових гнобителів” [12].

Таким чином, в радянській історіографії вперше було проведено розподіл товариства на дві частини. Цей підхід став домінуючим в радянській історіографії Кирило – Мефодіївського товариства. Здається, вперше в обіг було запущено партійну термінологію, щодо розподілу кирило - мефодіївців на “два крила”. Поки що, термін “два крила” зустрівся тут лише одного разу серед “Контрольних запитань”, одне з яких звучало так: “Які причини того, що в братстві назначилося

два крила?” Однак, початок “крилатої” теорії був покладений, і незабаром майже всі історики стануть використовувати цей термін.

Література:

1. Марковський М. Шевченко в Кирило – Мефодіївському братстві // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн.IV. – С.49-57; Річицький А. Тарас Шевченко в світлі епохи. (Публіцистична розвідка). – Берлін, 1923; Багалій Д.І. Т.Г.Шевченко і Кирило-Методіївці. Історично-літературна розвідка. – Х., 1925.
2. Рихлік Є. Слов'янофільство Кирило – Методіївців. (З ідеології Кирило – Методіївського братства) // Записки Ніжинського І.Н.О. – 1926. – Кн.6. – С.197-222.
3. Сергієнко Г.Я. Історіографія Кирило – Мефодіївського товариства // Історіографічні дослідження в УРСР. Вип.4. – К., 1971. – С.150-171.
4. Казьмирчук Г.Д. Кирило – Мефодіївське товариство в дослідженнях істориків України (1918-1934рр.) // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1978. - №20. – С.75.
5. Євген Антонович Рихлик. Біобібліографічний покажчик. – Ніжин, 1993. – С.13.
6. Филипович П.П. До студіювання Шевченка та його доби. – С.7-37; Гермайзе О.Ю. П.Куліш та М.Костомаров, як члени Кирило – Методіївського Брацтва // Шевченко та його доба. Збірник перший. – Х., 1925. – С.38-56.
7. Рихлік Є. Назв.праця. – С.197-198.
8. Там же. – С.198.
9. Там же. – С.199-201.
10. Там же. – С.221-222.
11. Там же. – С.210.
12. Методичні розробки з українознавства. Вип.4. Виникнення промислового капіталізму на Україні та громадські рухи в першій половині ХІХ ст. – Х., 1930. – С.15-16.

С.Киселиця

Віра в людину як особливість української духовної культури

Без огляду на світоглядні, національні, теоретичні орієнтири духовність сьогодні розглядається як специфічно людська якість, як соціальне явище, продукт та підвалини культури, прояв “людського у людині”, того, що К.Маркс називав почуттями-теоретиками, духовними почуттями. Але чи вичерпує це ствердження реальне розмаїття та змістовність духовного? Звичайно, ні. Погоджуючись в принципі з класичним марксизмом у розумінні свідомості, мислення, які є властивістю високоорганізованої матерії, навряд чи повністю задовольняємось поцінуванням духовного як особливо тонкої матерії. Адже воно є не просто “фотографією” свідомості чи відображенням через внутрішнє зовнішнього світу. Існує духовне життя – наука та пізнання взагалі, мистецтво, форми якого

багатоманітні, релігія. Сказати, що наука, мистецтво чи релігія – продукт високоорганізованої матерії – означає нічого не пояснити, нічого не зрозуміти у цих феноменах духовної діяльності людини, людства на протязі його історичного розвитку. “Чи є мислення окремої людини? Ні, воно існує лише як індивідуальне мислення багатьох мільярдів минулих, теперішніх та майбутніх людей” [1].

Відтак, пропонується новий підхід до аналізу духовності. Суспільна свідомість, стверджують основоположники марксизму, відображає суспільне буття, тобто життя, яке за визначенням має суспільний характер. Свідомість людини являє собою індивідуальну і разом з тим суспільну свідомість, тобто єдність першої та другої. Стає зрозумілим, що висхідний матеріалістичний постулат про духовне як продукт матеріального, за всієї правильності, зовсім не є достатнім для розуміння духовного життя людей, насамперед їх свідомості, мислення, не кажучи вже про пізнання, розвиток якого не може бути поясненим інакше, ніж шляхом дослідження специфічних законів цього процесу. На думку російського академіка Ойзермана Маркс і Енгельс, створивши діалектичний матеріалізм як теорію діалектичного розвитку, все ж не розробили теорії духовного розвитку людства, внаслідок чого не змогли перебороти матеріалістичний редукціонізм, тобто одностороннє, принципово недостатнє зведення духовного до матеріального. (Див. Ойзерман Т.И. Опыт критического осмысления диалектического материализма// “Вопросы философии”.- 2000.- №2- С. 11). Проте напрямок роздуму, здається, задано вірно. Свідомість як мислячий дух прагне охопити надскладний феномен духовного життя людського співтовариства, зафіксувати його об’єктивність, виявити механізми співіснування “душ”, довести, що спільнота не в останню чергу завдячує своїй явленості, тисячолітнім існуванням на цій землі саме духовності як окультуреному світовому простору. Становлення духу неможливе без переживання та переосмислення попереднього шляху. Історично першим способом духовно-практичної взаємодії між людиною та світом є міфологія. Тут людина демонструє свою здатність підкорювати зовнішній (чужий) світ за допомогою уявлення. Її духовна сила черпається в “героїчному” минулому та продукується у мрії та надії щодо підкорення природних стихій у майбутньому. Тож, основний життєвий інтерес пролягає у площині “Людина-Природа”. Наступний історичний тип світосприйняття, сформований через феодалні взаємостосунки, вже спрямовує погляди у майбутнє як омріяне царство Боже на землі. Для середньовічної духовної культури характерна релігійна напруга в чеканні розплати за свої соціальні гріхи. Душа вже не ототожнюється з мисленням, не все підлягає раціоналізації, з’явився “узаконений” надбуттєвий світ. У християнській парадигмі діяльність духу як триєдиного суб’єкту через мислення, почуття та волю переноситься на ті сили, що персоніфікуються та розглядаються як надприродні. Так сформувалися стосунки у площині “Людина-Бог”. Пізніший тип духовності пов’язаний з індивідуалізацією, відокремленням особистості від соціуму, що виникає внаслідок товарно-грошових стосунків. Безбожжя у душі, сваволя, відстороненість – один із проявів бездуховності у культурі взаємостосунків, що перейшли у площину “Людина-Людина”. Але поряд існує інший тип взаємодії з його характерними ознаками “олюдненого світу”. Надзвичайно високі зразки одухотворених стосунків, які визначали не тільки долю особистості, але й цілого народу через усвідомлення власної душевної сили та здатності внутрішньому, ідеальному світові не тільки протистояти зовнішньому, гармоніювати з ним, але й творити його за образом та

подобою ідеалів Істини, Добра, Краси, зробивши духовний світ матеріальною силою.

Київська Русь (княжа доба), введення християнства, передвідродження, ренесансно-гуманістичні та реформаційні процеси, просвітництво, романтизм, професійно-філософське становлення – ось ті основні соціокультурні орієнтири, які спричинили унікальну вітчизняну духовну спадщину. Будь-який інтерес до вивчення національної самосвідомості зумовлений прагненням успішно (чи-то ефективно) вибудувати своє майбутнє на рідній землі. Але особливість такої соціокультурної творчості полягає виключно у зверненні до історичного минулого. Бо саме в глибинах національної пам'яті зберігається те, що хочемо успадкувати і перенести на крилах віри у світле майбутнє або ж, навпаки, “витіснити” як помилкове, неприємне, грішне з огляду на світоглядні цінності сьогодення. Цей невмирущий як сама історія становлення людськості процес осягнення істини з висоти віків й утворює духовний потенціал спільноти. Минуле - той подіум, піднявшись на який отримуємо здатність приймати рішення, що й визначають майбутнє. Духовні підвалини часто вкриті пилом подій, які не мають жодного відношення до конструктивного творення людиною власної суті. Дух відтворюється в процесі об'єктивного осягнення істинно культурного пласту. Виступаючи началом життєздатності людини, потенціалом її предметної активності, водночас він може бути доступним лише ретроспективно, як результат поступального розвитку спільноти і являти собою ідею, що визначає подальшу спрямованість життя у його сенсубуттєвому значенні.

Недооцінювання у національній свідомості спроможності опредмечувати людську сутність призводить не тільки до формування комплексу неповноцінності, меншовартості, але й непевності у майбутньому, зневірі у здатність вибудувати своє життя на своїй землі. З огляду на історичний досвід необхідно уникнути помилки у співвідношенні загальнолюдських та національних інтересів. У гонитві за абстрактною істиною можна не розгледіти її наявність в особливій “національній” формі. Соціокультурне тло – єдиний надійний вимір для аналізу самосвідомості як індивіду, так і цілого народу. Опредмечена духовність кожного історичного періоду є безцінним скарбом для відтворення характерних рис співтовариства

З поняттями “духовність”, “духовне” слов'янська спільнота знайома давно. На теренах означеного простору філософія складалась і функціонувала не у вигляді науки, а особливої сфери духовної діяльності людини, спрямованої, насамперед, на усвідомлення граничних підстав людського буття, кола смисложиттєвих проблем. Життя і смерть, свобода і необхідність, щастя і страждання, сутність людини та її можливості – ось ті орієнтири, що визначають зміст духовного життя як особистості, так і народу. Саме у філософії реалізується потреба самопізнання духу нації, усвідомлюються найзагальніші духовні потреби. Не новина, що філософські уподобання виявляють підвалини світогляду, впливаючи на результати діяльності. Наука “ангажується” для розв'язання вищезначених проблем. Таке становище набуває пануючого статусу в історії західноєвропейської духовної культури. А далі, на схід, формується особливий, відмінний від етнічних сусідів по континенту шлях слов'янських народів, втім числі й українського...

Але історія українського духу, як і інших слов'янських народів, є більш глибокою. Серед різноманітних витворів її чимало таких, що містять серйозні

роздуми з приводу граничних основ людського буття, сенсу життя, сутності людини й навколишнього світу. Хоча українська культура давніших часів не демонструє витворів професійної філософської теорії як окремої галузі духовної діяльності, це не заперечує існування самоусвідомлення народу в інших можливих формах. (Принагідне зазначимо, що й західноєвропейській філософії не чужий відмінний від наукового-теоретичного спосіб філософування: італійське Відродження, французьке просвітництво, німецький екзистенціалізм тощо).

Високо оцінюючи раціональний спосіб пізнання, слов'янські мислителі надають такого ж величного значення чуттям та волі, спрямованим на спілкування з Істиною. У зв'язку з цим особливий статус надається серцю як містку, за допомогою якого можна долучитися до божественного. Віддаючи дань поваги давньоруському князю Володимиру, Іларіон в "Слові про Закон та Благодать" (Див. Іларіон. Слово про Закон і Благодать // Історія філософії України. Хрестоматія. - К., 1993) свідчить, що в його серці "воссиял разум", але разом з волею і бажанням. Введення християнства уявляється як акт, що відбувся завдяки тому, що "воссиял разум в сердце его" і "возжелал сердцем и возгорел духом", щоб йому та землі його стати християнською. Отож, серце є органом віри. У "Поученні" Володимира Мономаха та численних інших пам'яток киево-руської писемності (Див. Памятники литературы Древней Руси XI - XII в. - М., 1978; "Повість временних літ". - К., 1990) читається заклик вірувати "всем сердцем и всею душою". Серце виступає тим єдиним центром, що дозволяє доторкнутися до трансцендентного, потойбічного, божественного. Бо в тогочасному сприйнятті людини між тілом та душею - прірва. "Ізборник" 1076 р., "Шостиднев" Йоана, екзарха Болгарського використовують термін "тіло" у протиставленні не "душі", а "духу". Протилежною відносно душі є не тіло, а плоть. Всі властиві людині вади виявляються пов'язаними не з тілом, а плоттю. Зло - не в тілесному, а в плоті, що зіпсована гріхопадінням. Причиною зла вважається не матерія, а воля. Звідси метою християнського спасіння є не звільнення душі від плоті, а насамперед звільнення плоті від гріховності, виправлення її через очищення.

Самобутня українська духовність утворюється взаємодією всього того, що поціновувалося в культурі народу як "соборної" індивідуальності, суб'єкта філософського осмислення дійсності. Оминувши деякі труднощі формаційної адекватності матеріального середовища духовному у вітчизняній історії, все ж, можна виділити своєрідні етапи становлення унікальної української ментальності. Хронологічно першою (11-15 століття) киево-руська культура заклала підвалини вітчизняної духовної традиції. Спираючись на греко-слов'янську, християнську парадигму, через проблему "Людина – Бог", усвідомлюється сутність та місце людини у світі. Пізнавальним джерелом тогочасного суспільного життя виступають витвори монументального живопису, архітектури, писемні перекладні та оригінальні твори тощо. Розвиваючись у тісному зв'язку з релігією, філософія існує як сукупність ідей, що утворювали підґрунтя світогляду, який в подальшому суттєво вплинув на національну самосвідомість. (Див. Горський В. С. Історія української філософії. -К., 1997).

Зовсім іншого забарвлення набуває подібна проблематика на зломі 16 і 17 століть. Так, Іван Вишенський суперечливу тілесну та духовну природу людини розглядає через співвідношення часового та вічного. Земне існування людини є не життям, а смертю, якщо воно спрямоване на задоволення потреб часового,

смертного тіла, а не служить вічному, безсмертному духу. Тому найважливішою рисою людини є “самовластіє”, свобода волі, що зумовлює й відповідальність людини за вибір життєвого шляху. Свобода волі не є абсолютною. Вона обмежується полем вибору між добром і злом, земним і небесним, не є сваволею, а має спрямовуватись на мудре споживання дарованого Богом. Перемога у земному житті духу над тілом і є щастям, яке здобувається праведним життям, вірою. Істина ж осягається духовною сутністю людини у безпосередньому психічному переживанні, в стані містичного екстазу, а не раціональним шляхом (Див. Вишенський І. Твори. - К., 1959).

З Вишенським щодо співвідношення зовнішнього та внутрішнього в людині не могли погодитися діячі братських шкіл, надзвичайно впливової теоретико-політичної сили тогочасного українського суспільства. В “Алфавіті духовному” Іван Копинський пропонує людині усвідомити власну “двонатурність” – тілесну, зовнішню і духовну, внутрішню та зосередившись на самопізнанні, обрати життєвий шлях, що полягає в служінні вічному. (Див. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. - К., 1995, 4. 1, 2). Він єдиний може привести до єднання з Богом, блаженства не лише на тому, а й на цьому світі.

Відображаючи складні та неоднозначні процеси у тогочасному суспільному житті народу України, саме культура бароко виявляє спорідненість з особливостями української ментальності. Професори Києво-Могилянської академії Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Георгій Кониський, Йосип Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель етико-соціальні проблеми зробили предметом спеціального дослідження. Бо ж суспільний інтерес був направлений на досконалу людину або “героїчну особу”, яка втілює в собі не лише уявний ідеал, а й реально досяжний тут і зараз, у життєвій спорідненості з власною долею на рідній землі. Людина сама повинна добиватися щастя як вищої мети, не безтурботно чекати його як дарунок від Бога. (Див. Кониський Г. Філософські твори: У 2-х т. -К., 1990). Самопізнання, цілеспрямована діяльність людини, керована розумом, її воля, свобода можуть дати відчуття повного щастя. Людина розглядалась як зменшена частинка того видимого і невидимого світу. Оскільки має в собі щось і від тілесної неодухотвореної, і від живої матерії, і від чуттєвої людської субстанції, крім того і те, що мають самі духи. Тому дуже правильно називали її попередники мікрокосмосом, тобто малим, або взятим у зменшеному вигляді світом. (Див. Прокопович Ф. Філософські твори: У 3-х т. -К., 1979-1981).

Таким чином, в українській ментальності продовжує формуватись складний образ душі людської, в якій діють частини, наділені різною природою - вегетативною, тваринною, людською та божественною, які можуть існувати і у злагоді, і у ворожнечі. Тому покликання “героїчної людини” у бароковій філософії полягає у досягненні гармонії між бажанням і спонуканням кожної частки душі, не заперечуючи жодної з них, – вважає В.Горський, – “останнє притаманне саме бароковому світосприйняттю на відміну від середньовічного чи більш пізнього, класичного погляду, що надавав перевагу одній з крайнощів за рахунок придушення інших устремлінь – наприклад, духовності і служінню Богові, громадському обов’язку тощо” (Там, само, С. 79).

Відтак, киево-могилянці самотутньо вирішують проблему духовного вибору, волевиявлення, яка знаходиться не тільки у площині “Людина-Природа”, а й “Людина – Бог”. Тобто передбачалась відповідальність людини за власні вчинки як

перед Богом, так і перед іншими людьми, спільнотою. Тож набирає сили такий духовний феномен як любов до Вітчизни, до ближнього, виявляється суспільний інтерес до громадського обов'язку, розвиваються ідеї патріотизму. Культура бароко загострює сенсобуттєві питання. Найвища досконалість людини полягала у ясному баченні Бога як фізичній меті досягнення блаженства. Моральна ж мета знаходиться у площині земного життя і реалізується через досягнення блага у реальному бутті.

Саме такий підхід відобразив ментальну схильність українців до усвідомлення духовної сили власного шляху, на який стають “всім миром”, де реалізація мети кожної людини пролягає через досягнення проміжних цілей, сукупність яких утворює громадський моральний кодекс української культури. У 17 столітті бути в духовному полі означало мати будь-кого наставником у справах віри. Відтак, до духовності відносили все, що стосується віри та моралі, а також переживань індивідуальної душі, з якими людина йшла на сповідь до духовного наставника. Вже пізніше до цього терміну суспільна думка відносила не тільки все, що стосується бога, церкви, віри, але й те, що має відношення до душі людини, його розумових та моральнісних сил, волі.

У тогочасній громаді поцінювалась ідея, що у вчинках людина керується як природними потребами, інстинктами, схожими на тварність, так і розумом і волею, які виступають духовним добродійником, що споріднює людину з вищим, потойбічним та місцем, де вона живе. Тож світоглядні цінності козацької доби через традиції, звички, етичні та естетичні норм, прийняті у спільноті, вперше фіксують інтерес до національного характеру, підкреслюють необхідність вдосконалювати його, тим самим підносячи дух рідного народу. Боротьба з вадами передбачає сильну волю, яка приборкує пристрасті та тимчасові, афективні бажання, що обов'язково призведуть до внутрішнього конфлікту. Він виступає рушійною силою на шляху добродійності, бо в українському менталітеті саме через культуру бароко сформувалась потреба переживати, осмислювати, шукати гармонії з зовнішнім світом через внутрішнє одухотворення.

Саме попередній слов'янський “архетипічний” досвід активізував “олюднення” соціального простору на теренах України в 16-18 століттях. Через освоєння ідей західноєвропейського Ренесансу і Реформації та переосмисленні вітчизняної киево-руської традиції спостерігаємо духовне новоутворення у вигляді бароко. Надія на краще майбутнє спільноти завдяки розвою освіти спонукала козацьких ватажків опікуватися питаннями української духовно-теоретичної культури. Ідея цінності людини, прагнення до піднесення її самосвідомості та утвердження особистої гідності засвідчують наявність у культурі козацької доби, споріднених з ідеологією раннього Просвітництва, розповсюдженої на той час у країнах Західної Європи. Звертаючись до розуму з метою реалізації соціального прогресу, стверджувалась необхідність подолання всіх форм несвободи шляхом морального вдосконалення роду людського.

Тож, синтез гуманізму, реформації та раннього просвітництва з “присмаком” цінностей княжої доби надає неповторного колориту культурі українського бароко. Саме вона визначає своєрідність духовного життя українського народу. Із релігійної площини духовні інтереси трансформуються у взаємовідносини “Людина-Всесвіт”. Це спричинює розвиток так званої професійної філософії. Воно пов'язане з братськими школами, Острозьким освітнім центром, Києво-

Могилянською академією... Тогочасна спільнота демонструє неабиякий інтерес до духовно-теоретичного виробництва.

Українська суспільна свідомість була вже повністю зорієнтована на людинознавче, етико-гуманістичне сприйняття соціального простору. Квінтесенцією духовних уподобань тогочасної України, безумовно, є філософія Григорія Сковороди. Вона, поряд з підйомом волелюбних настроїв у політичній культурі (перша європейська Конституція), відображала зростання національної самосвідомості. Теорія “умного делания”, морального вдосконалення, праці, що стає потребою і радістю водночас, очищення та просвітлення розуму, зречення світу тілесних речей, пізнання Бога та себе, досягнення блага, “щастія” – ось ті ідеї, “духовні пакільчики” у світосприйнятті співвітчизника, які надихнули нашого видатного земляка Григорія Сковороду на створення національно-самобутньої світоглядної системи. Істинно людське, духовне начало зайняло фундаментальні позиції у його поглядах на природу людини. Українська філософська думка цього часу сприйняла переважно від античності методи дослідження феномену людськості. Г. Сковорода та його наступники визнавали безначальність світу та його пізнання. Засади розуміння світу, людини як сукупності процесів осягання цілих “сердець” та їх ніколи не завершених взаємодій, дають підставу твердити про самотійність та оригінальність розуміння Г.С.Сковородою проблеми духовності, хоча тут і знаходимо прямий зв'язок з сократівсько-епікурейськими етичними уподобаннями та містичною традицією Західної Європи (Майстер Екхарт, Йоган Таулер, Генріх Сузо).

Проте, спираючись на традиції східнохристиянської філософії, український філософ розуміє самопізнання насамперед не як гносеологічний, а онтологічний процес реального наближення людини до Бога шляхом заглиблення у себе. Лише серце як центр душевного життя здатне виконати божественну місію по цей бік. Філософія серця, яка поєднала віру і розум, відштовхуючись від теології, посіла чільне місце у духовній культурі українця. Серце як сукупність почуттів, бажань, прагнення, як “осереддя” людини є тією силою, “в которой единственно состоит жизнь и живот наш”. Тож, звернемо увагу на сприйняття Сковородою серця саме як духовної субстанції, що є основою людського буття і джерелом життєдіяльності людини.

Органічно послуговуючись попереднім вітчизняним надбанням, український мислитель вбачає в людині два начала - небесне та земне. Невидима натура визначає сутність всього сущого та існує лише у видимій, остання є мовби тінню, що невід'ємно пов'язана з тим, що вона відображає. Невидима духовна натура не має обмежень ані в просторі, ані в часі. Вони постійно борються: тіло з духом і навпаки. Існує третій світ – символічний, поле для сутнісного вияву надприродної реальності, через який можна осягнути невидиму натуру (Бога). Біблії відводиться роль воріт, які вводять серця наші у віру богопізнання, в надію домінуючої натури, у царство миру та любові, у світ першородний, а не тимчасовий: “И сіе-то есть (истинный) и твердый мир – верить и признавать господственное естество и на оно, как на неборимый город, положиться и думать: “Жив господь бог мой...” Тогда-то скажешь: “И жива душа моя...” На святе переконання Г.Сковороди: праведник вірою живе і тому філософ задається сакраментальним питанням: “А что ж есть вера, если не обличение или изяснение сердцем понимаемой невидимой природы? И не сіе ли есть быть родным Израилем,

все на двоє разделяющим и от всего видимого невидимую половину господу своему посвящающим?” (Григорій Сковорода. Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни. – К., 1983. – С.188-189). Тут ми спостерігаємо розвиток християнської традиції у формі пошуку істини, де акт віри є тим єдиним, що дає можливість осягти щастя. В уста Друга в трактаті “Наркісс. Разглагол о том: узнай себе” він вкладає власне розуміння віри: “Знай же, что вера смотрит на то, чего пустое твое око видеть не может. Видь вера пустую видимость презирает, а опирается на том, что в пустоше головою, силою есть и основанием и никогда не погибает. Но если би ты имел истиннаго в себе человека, мог бы ты его оком во всем усмотреть истину. Истинное око и вера — все одно. Так что истинный человек имеет истинное око, которое понеже, минуя видимость, усматривает под нею новост и на ней опочивает, для того называется верою. А веровать и положиться на что, как на твердое основание, все то одно” (Григорій Сковорода. Наркісс. Разглагол о том: узнай себе //Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. - К., 1983. - С. 127-128).

У слов'янській духовній традиції на той час вже чітко сформувалась опозиційність до соціальної дійсності. Заперечуючи сенсобуттєву цінність зовнішнього, тілесного світу, ми не знайдемо у Г. Сковороди жодного натяку на насильницькі дії по відношенню до чужого світу, що начебто може призвести народ до світлого, очищеного майбутнього. Віра в останнє в українській ментальності супроводжувалась через віру людини у свої власні сили, особисті надбання через самопізнання і самовдосконалення, а не через зміну іншого (світу, людини, предмету тощо).

Таке соціокультурне середовище підготувало розповсюдження романтичних настроїв. Українська духовна культура 19-20 століть демонструє духовно-практичний інтерес до взаємодії “Людина-Нація”. Проте не теоретично-філософське мислення репрезентує своєрідність духовної культури доби романтизму, а художньо-образне. Така особливість пояснюється переважанням романтичного стилю мислення, а відтак, і словесна творчість розглядається як головна національнозабарвлена ознака, що покладає на себе соціальногуртуючу роль у духовності народу. Істотні результати цього періоду здобуваються також при взаємодії філософії з наукою, політичною та релігійною думкою.

Найяскравіший філософський доробок цього періоду представлений Памфілом Юркевичем, творчим спадкоємцем сквородинівських світоглядних уподобань. Саме він чітко розрізнив дух та свідомість, виступивши проти домінуючого на той час їх ототожнення вслід за Кантом. “Дух є дещо більше, аніж свідомість, ніж пізнаюча діяльність, він є існуючий предмет, реальна субстанція, яка в своїх станах і діях містить набагато більше, ніж скільки може увійти в свідомість” (Из науки о человеческом духе // Юркевич П. Д. Философские произведения. - М., 1990 - С. 104). Без визнання над собою ідеї, вважав П. Юркевич, жива і діяльна свідомість людини мала б деформоване уявлення про світ, тому що людський дух змушений був розлучитися при цьому зі своїми естетичними, релігійними і моральними прагненнями. Для розуму, “голови” непроникливою є глибина особистісно-індивідуальна. Цю діяльність людської душі, яка стоїть поза межами розуму і є вищою та глибшою від нього, Юркевич (вслід за Сковородою, Гоголем, кириломефодіївцями) називає “серцем”. Оскільки воно поєднує в собі всі тілесні сили, є їх скарбником і носієм, то воно має бути

визнаним і найближчим органом душевного життя.

Відтак, саме серце є центром душевного і духовного життя людини, в серці започатковується і народжується рішучість людини на ті чи інші вчинки; в ньому виникають різноманітні наміри і бажання; воно є місцем волі і бажань. П. Юркевич намагається пов'язати біблійне вчення про серце, за яким останнє є прихованим, але основним життям духу, з християнським началом моральності. Тож, він виступає “за гармонійне відношення між знанням і вірою” (Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия // Там само.- С. 70) і сподівається, що саме у серці закладені основи релігійної свідомості людства. Людина починає свій моральний розвиток з рухів серця, яке бажало б усюди бачити добро, щастя, солодку гру життя. Тільки в цій формі здійсненого загального щастя світ гіден існувати. Віра Памфіла Юркевича в те, що егоїстичні прагнення не вичерпують усіх душевних прагнень і людина завжди буде залишатись людиною, у будь-якій ситуації буде визнавати право іншого із зовнішнього світу на власне світосприйняття та волевиявлення відобразила віковічні цінності української духовності з її співчутливим серцем, інтересом до долі іншої людини, особистісно-образним світосприйняттям.

Таким чином, фундаментальна особливість української ментальності - це діалогізм у його зрілій, вистражданій, колоритній формі. Тобто шлях до Іншого. Пануючі типи культури на різних етапах національно-духовного становлення “мирно співмешкають”, доповнюються прадавніми, східнослов'янськими міфологічними уявленнями, передренесансними ідеями (ісихазм 14-15 століть), романтико-просвітницьким пафосом, ноосферним світлом тощо. Ідея “повнокровного” цілісного світовідношення генетичне закладено в духовності українця, бо він завжди знаходився поміж Сходом та Заходом, Північчю та Півднем, як призма переломлював у власному світосприйнятті надбання різних, часто кардинально протилежних, тенденцій. Синтетична ідея “соборного” світу людини є характерною ознакою української світоглядної та антропологічної традиції. Від епічного “Слова про Ігорів похід” і “Слова про Закон і Благодать” Іларіона до пантеїзму Григорія Сковороди і “філософії серця” Памфіла Юркевича, від універсалізму Лазаря Барановича до космізму Володимира Вернадського-неодмінним тлом є український антропокосмізм, що демонструє не тільки тілесну, “тварну” схильність чи географічну розташованість на перетині різноманітних культурних шляхів, а й зворотній рух душі “від серця до серця”, з його вірою у гармонію з різносвіттям. У східнослов'янському міфологічному та християнському світосприйнятті людина переносила свою духовність на світ і переживала створені нею у власній свідомості два світи - дольний та горній. Дійсно, одухотворення нації не в останню чергу відбувається через продуктивну уяву особистості. В глибинній пам'яті давніх слов'ян сформувалася унікальна етнокультурна цілісність почуттєво-духовних стосунків, в яких людина виступала не тільки носієм просторово-часових характеристик предметів зовнішнього світу, але й активним творцем їх, виходячи з внутрішньої потреби в “олюднених”, одухотворених, просякнутих наснагою предметах зовнішнього світу.

Духовне життя людини твориться через знання, почуття та волю. Відтак, цілісна, гармонічна людина починається з того, що всі сфери її духу перебувають у такій мірі взаємодії, де почуття формується на основі розуму, а розум освітлений горінням почуття, де воля виступає єдністю діяльності почуття та розуму,

направлених на свою предметну реалізацію. “Цементуючим” началом у такій триєдності духовної культури є традиційно цінний у словенській ментальності феномен совісті. Віра - одна з найглибінніших підвалин духовності. Поєднавшись з любов'ю та надією, -як справедливо відмічає український академік В. І. Шинкарук, - вона забезпечує сприйняття майбутнього як здійснення чекань, сподівань і жадань, і отже, ідеалів справді людського життя (Див. Шинкарук В. І. Віра, надія, любов // Віче.- 1999.- №3). Знати природу людини замало, необхідно вірити у домінуючу людського, а не природного, тілесного у людині. Тоді й народжується соціальний оптимізм у вигляді віри у завтрашній день. Життєдайний потенціал цього поняття безумовний, національний його колорит свідчить, що це майбутнє (послугуючись традиційною образно-символічною мовою українця) - в руках, голові, серці людини.

Тож, сьогодні українська філософія відійшла далеко від розуміння духовності у площині “Людина-Бог”, обмеженого конфесійними рамками. Людина повірила у майбутнє як розвиток взаєностосунків “Людина-Людина”. Поняття віри значно ширше та багатогранніше, воно має не тільки гносеологічні, але й аксіологічні аспекти. Віра як психологічне явище полягає у повному та безумовному сприйнятті людиною будь-яких явищ, подій чи власних уявлень та суджень, цінності Іншості, притаманна різним сферам духовного життя людини та різним формам суспільної свідомості. А віра в людину є, взагалі, тим єдиним містком, який зв'язує нас із майбутнім, через минулий досвід взаєностосунків. Істинна природа духу людини та його духовності не релігійна, а соціокультурна. Проте слов'янська духовна традиція свідчить, що й так звана атеїстична, нерелігійна свідомість теж не виключає духовності, не протистоїть їй, не відкидає загальнолюдські моральні та національні духовні цінності. Вона тільки заперечує монополію будь-якої релігії на “істинну духовність”. Інакше доведеться відмовити багатьом високоморальним видатним мислителям, письменникам, вченим минувшини та сучасності, які дотримуються матеріалістичних принципів, що довели своїм власним життям здатність поєднувати земне та небесне, зовнішнє та внутрішнє, тварне та божественне у вищих проявах людськості, ставши національною гордістю, працюючи на подальше одухотворення людської спільноти в Ось-тут-бутті, сьогодні і на рідній землі... При розвиненій духовній культурі особистості - то є велике щастя, благо знаходитися поряд. Бо це свідчить про “олюднений” світ, соціум, який особистість “відвоювала” у тварної природи.

Узагальнюючи історичний досвід та надбання культури у її духовно-теоретичній формі, можна виокремити характерні ознаки української духовності: світоглядну толерантність і соборність (прагнення не відкинути протилежну точку зору, а приєднати її до своєї як ймовірно істинну), екзистенційне навантаження Світу (цікавість, насамперед, до душі людини, її існування, сенсу життя), індивідуалізм і персоналізм (орієнтація на окрему особистість, а не на колектив), кордоцентризм (домінанта серця, переважання почуття над логічним міркуванням).

Вищевикладені особливості духовної організації українство як спільнота демонструє через глибинну історичну пам'ять. Здається, саме вона доводить нашу потребу та вміння не тільки переосмислювати свій попередній досвід, а повсякчас творчо переживати його заново. Діалогічність як характерна риса української духовності вказує на пошук світлого завтра у напрямку вдосконалення взаємодії різнопланових культур, виступає гарантом не тільки збереження життя у його

біологічній формі, а створює новий світ, де основа життєздатності - міра людськості. Хочеться сподіватися, що саме віра у внутрішню силу людини, яка прагне до гармонії з іншими світами (як мікро-, так і макро-) у вищевикладеному контексті, дає нам надію на світле майбутнє серед української спільноти.

Література:

1. Маркс К., Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Сочинения .-Т. 20.- С. 34.

М.П.Колесник

Проблемы славяноведения в наследии научно-исторических обществ Левобережной Украины (70-е гг. XIX в. - 30-е гг. XX в.)

Вторая половина XIX в. на Украине была ознаменована существенными изменениями в экономической, политической, социальной сферах, которые способствовали значительному подъему украинской науки и культуры. В это время возникают многочисленные научно-исторические общества (далее - НИО), сыгравшие значительную роль в развитии и популяризации отечественной исторической науки. Научная и общественная деятельность НИО способствовала не только разработке многих важных проблем истории Украины и всемирной истории, а также становлению национального сознания и культуры.

Во второй половине XIX в. на Левобережной Украине выделяются несколько НИО, в деятельности которых проблемы славяноведения занимали заметное место. Это Историческое общество Нестора-летописца (далее - ИОНЛ) (1872-1931), первоначально состоявшее при Киевском университете св. Владимира, а в годы советской власти при Украинской Академии наук, а также Нежинское Историко-филологическое общество при Институте князя Безбородко (далее - НИФО) (1894-1919). Среди членов этих обществ было немало известных ученых, которые внесли значительный вклад в исследование разнообразных проблем славяноведения с древнейших времен до начала XX в. Наиболее плодотворно эти проблемы изучали такие известные специалисты, как А.А.Котляревский, Н.П.Дашкевич, А.Н.Ясинский, А.И.Степович, А.В.Добиаш, П.А.Заболотский и другие. Их работы нашли широкое признание, как в отечественной, так и зарубежной историографии.

Главной формой деятельности ИОНЛ и НИФО в исследовании проблем славяноведения была организация и проведение заседаний (чтений), где заслушивались и обсуждались специальные исследования членов обществ, которые затем, главным образом, публиковались на страницах "Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца" - [1] и "Сборника Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине" [2]. Кроме того они организовали чтение публичных лекций и проводили благотворительные вечера соот-

ветственно для общественности Киева и Нежина, а также принимали деятельное участие в работе Всероссийских и международных съездов историков.

История южных и западных славян привлекала повышенное внимание членов ИОНЛ и НИФО. Это объясняется прежде всего теми важными событиями, которые сопровождали процесс возрождения государственности на территории зарубежных славян в конце XIX - начале XX вв. Показательно, что в одном из проектов устава ИОНЛ специально подчеркивалось, что в круг занятий Общества входит разработка истории и литературы славянских народов- [3]. Несмотря на то, что это положение не вошло во второй устав ИОНЛ, интерес Общества к истории славян и в целом к проблемам славяноведения был огромным. То же самое касается и НИФО.

В центре изучения НИО Левобережной Украины истории южных и западных славян находились проблемы историографии, библиографии, источниковедения, возникновения и развития письменности, истории некоторых славянских государств и т. д.

Историографические исследования в основном были посвящены биографиям и деятельности славянских ученых, в том числе отечественных, работавших в области славяноведения, а также анализу специальной литературы. Кроме того члены обществ А.А.Котляревский, Н.П.Дашкевич, А.И.Степович, П.А.Заболотский, Т.Д.Флоринский и другие довольно часто делали обзоры текущей отечественной и зарубежной литературы по истории южных и западных славян, служившие им исходным материалом для историографических исследований. Так, на заседании ИОНЛ 11 декабря 1877 г. А.А.Котляревский сообщил о книгах по истории Польши и Болгарии, а действительный член НИФО П.А.Заболотский 13 ноября 1911 г. в присутствии более 200 посетителей прочитал публичную лекцию о национальном возрождении Болгарии и новой болгарской литературе – [4, с.307, 42-43].

Наиболее плодотворно в этом направлении работал ученик А.А.Котляревского известный литературовед-славист А.И.Степович (полная фамилия Дудка-Степович). Он более 50-ти лет (в ИОНЛ почти 45 лет) трудился на ниве отечественного славяноведения: опубликовал большое количество работ, переводил произведения славянских писателей, долгое время преподавал в Киеве славянские литературы, поддерживал научные контакты и вел переписку с русскими и украинскими деятелями культуры, выдающимися писателями и учеными зарубежных славянских стран [5, с.95]. На заседаниях ИОНЛ он представил ряд исследований о некоторых славянских писателях Я.Неруде, С.Чехе, Я.Колларе, Л.Лазаревиче, Ф.Преширене, И.Вазове и других [6]. Ему же принадлежит оригинальное исследование о выдающемся деятеле словацкого и чешского национального возрождения П.Й.Шафарике (1795-1861)-[7,с.40-43]. В нем А.И.Степович отмечал: "В деле славянского возрождения Шафарик сыграл первостепенную роль: появление столь крупной гениальной личности, открывшей в науке новые пути, среди нации, которую немецкие шовинисты считали неспособною к более высокой умственной и научной деятельности, разбило все эти толки, придало вес, придало значение тому племени, которое произвело красу и гордость ученого мира" [8,с.43]. Выдающимся явлением в науке назвал А.И. Степович двухтомный труд

П.И.Шафарика "Славянские древности". Эти оценки А.И.Степовича сходны с оценками действительного члена НИФО профессора А.В.Добиаша деятельности выдающегося ученого [9, с.80-97]. При анализе этих и подобных им исследований бросается в глаза определенная идеализация членами ИОНЛ и НИФО деятельности представителей славянской науки и культуры, что проявилось почти в полном отсутствии критических замечаний и оценок.

Значительное место в изучении НИО Левобережной Украины истории зарубежных славян занимал вопрос происхождения славянской письменности и деятельности первых славянских просветителей Кирилла и Мефодия. Этой проблеме несколько исследований посвятил действительный член ИОНЛ А.Д.Воронов, профессор Киевской духовной академии-[10,с. 154,280]. В них он проанализировал Паннонские жития братьев просветителей, используя при этом новые источники. В частности, Воронов ввел в оборот новые документы, принадлежавшие Британскому музею, которые по его словам "подтверждают отрицаемый некоторыми рассказ пространного жития св. Мефодия о гонении против него со стороны латино-немецкого духовенства и его заточении в Швабии, обогащает этот рассказ новыми подробностями" [11, с. 154]. Воронов признавал Паннонские жития принадлежавшие одному автору, но полагал, что они появились первоначально в греческой редакции в Болгарии не ранее II-ой четверти X в., что сразу же было встречено ученой критикой отрицательно и не нашло поддержки в Обществе.

Проблема развития славянской письменности и книгопечатания являлась темой исследования многих членов ИОНЛ и НИФО. Так, Т.Д.Флоринский исследовал найденную в Македонии кирилловскую надпись Самуила 993 г. один из древнейших датированных памятников славянского письма, а М.Н.Сперанский изучал историографический аспект начальной эпохи славянской письменности [12,с.73-84,4].

Значительное внимание члены ИОНЛ и НИФО уделяли также изучению истории некоторых славянских государств. Историю средневековой Чехии успешно исследовал крупный специалист в этой области член ИОНЛ А.Н.Ясинский [13, с. 35-37, 18-21, 3-8]. Он по праву считается одним из крупнейших за пределами Чехии специалистов по истории этой страны. За заслуги в 1906 г. его избрали членом-корреспондентом Чешского общества наук и членом Чешской Академии наук и искусств [14, с.383]. С позиций позитивизма А.Н.Ясинский подверг оригинальному анализу социально-экономическую, аграрную и правовую историю Чехии. При этом главное внимание исследователь уделил вопросу о степени и характере немецкого влияния на судьбы Чехии XIII-XIV вв. Выводы его исследований были направлены против идеализации этого влияния. Более того, он считал, что "немецкая колонизация привела к ухудшению положения народных масс Чехо-Моравии" - [15,с.8]. Заметный интерес у членов НИО Левобережной Украины вызывала история средневековой Сербии и Болгарии, которую изучали с позиций позитивизма признанный авторитет в этой области Т.Д.Флоринский и его

ученик действительный член ИОНЛ и НИФО К.Ф.Радченко [16, с. 264-265, 125-126].

Наряду с многогранной исследовательской и издательской деятельностью ИОНЛ и НИФО занимались также культурно-просветительской работой и благотворительностью. Так, 25 ноября 1912 г., в актовом зале Института князя Безбородко прошел Славянский благотворительный вечер в пользу раненых болгарских, сербских, черногорских и греческих воинов, на котором, согласно входных билетов, присутствовали 413 человек. Полученные деньги в размере 300 рублей были равномерно разделены между 4 балканскими союзными державами и направлены соответствующим официальным лицам-[17,с. 79-80]. Накануне, 4 ноября, живой интерес у общественности Нежина вызвала также публичная лекция секретаря НИФО П.А.Заболотского "Современное состояние, заветы прошлого и задачи будущего Славянских Балканских государств", которая собрала 431 слушателя-[18,с.78].

Все это позволяет говорить о весомом вкладе НИО Левобережной Украины в изучение актуальных проблем славяноведения, а также популяризацию идеи о славянском единстве. На наш взгляд, ИОНЛ и НИФО являлись значительными научными центрами по изучению славяноведения и их многогранное научное наследие заслуживает пристального внимания со стороны исследователей.

Литература:

1. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.-Киев,1879-1914.-Кн.1-24 (далее - ЧИОНЛ).
2. Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. - Киев-Нежин, 1896-1916.-Т.1-Х (далее - Сборник).
3. Институт рукописей Национальной библиотеки им. В.И.Вернадского НАН Украины (далее - ИР НБУ). - Ф.8.-Дело 3091.-Лист 1.
4. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца в 1873-1877 гг. //ЧИОНЛ. - 1879. - Кн.1. - С.307; Заболотский П.А. Национальное возрождение Болгарии, новая болгарская литература и культурная работа у болгар // Сборник. - 1912-1913. - Т.VIII. -Отд.1. - С. 42-43.
5. Апанович Е.М. Архив А.И.Степовича //Советское славяноведение. - 1982. - №5. -С. 95-105.
6. ИР НБУ. - Ф. 179. -Дело 260, 287-310.
7. Степович А.И. Характеристика личности и ученой деятельности Павла-Иосифа Шафарика по поводу столетней годовщины дня его рождения // ЧИОНЛ.-1896. - Кн.10. - Отд.1. -С. 40-43. Там же. - С.43.
8. Добиаш А.В. П.И.Шафарик // Сборник. - 1899. - Т.II. - Отд. II. - С.80-97.
9. Воронов А.Д. О новооткрытом сборнике папских писем IX в., принадлежащем Британскому музею // ЧИОНЛ. - 1888. - Кн.2. - Отд.1. -С.154; Его же. О про-

- странном или так называемом паннонском житии св. Кирилла // ЧИОНЛ. - 1879. - Кн. I. - С. 280.
10. Там же. - С.154.
11. Флоринский Т.Д. К вопросу о древности и взаимных отношениях кириллицы и глаголицы (Кирилловская надпись Самуила 993 г.) // ЧИОНЛ. - 1900. - Кн. 14. - Вып. II. - Отд. II. - С. 73-84; Сперанский М.Н. Два вопроса из начальной эпохи славянской письменности (по поводу новых трудов) // Сборник. - 1900. - Т. III. - Отд. I. - С. 4.
12. Ясинский А.Н. О городской организации X-XII вв. // ЧИОНЛ. - 1895. - Кн. 9. - Отд. I. - С. 35-37; Его же. О положении государя в Чехии в XII-XIII вв. // Там же. - Кн. 10. - Отд. I. - С. 18-21; Его же. О сельском населении Чехо-Моравии в X-XIII вв. // Там же. - С. 3-8.
14. Лаптева Л.П. Ясинский Антон Никитич // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. - М., 1979. - С. 383-384.
15. Ясинский А.Н. О сельском населении Чехо-Моравии в X-XIII вв. - С. 8.
16. Флоринский Т.Д. Книга сербских царей по войне турецкой с цесарем христианским и о запустении земли Сербской // ЧИОНЛ. - 1888. - Кн. 2. - Отд. I. - С. 264-265; Радченко К.Ф. По вопросу об отношении апокрифов к богомилству // ЧИОНЛ. - 1903. - Кн. 17. - Вып. IV. - Отд. I. - С. 125-126.
17. Протоколы (№№9-14) публичных лекций И.-Ф. Общества за 1912 г. // Сборник. - 1912-13. - Т. VIII. - Отд. I. - С. 79-80.
18. Там же. - С. 78.

С.Г.Самойленко

Будівництво в Ніжині у XVII-XVIII ст.

Головним стимулом загальнонародного розквіту мистецтва та архітектури було зміцнення національної самосвідомості українського народу, палке бажання вистояти й перемогти у боротьбі за національну ідею та самостійну українську державу.

Сам час вимагав появи нового оригінального стилю в мистецтві, який би став втіленням прагнення українського народу до національної свободи. Розглядуваний період характеризується виникненням, остаточним утвердженням та інтенсивним розвитком такого нового стилю, який іменується українським бароко. Українське бароко нерідко називають козацьким. Це, звичайно, перебільшення, але якась доля істини у такому визначенні є, бо саме воно, козацтво, було в той час носієм нового художнього смаку [1].

Українське мистецтво другої половини XVII ст. розвивалось у стилістичному напрямі бароко, але за своїми формальними ознаками воно не вкладалося в усталені рамки західноєвропейського стилю. Особливо це стосується архітектури провідного на той час виду мистецтва. Українському, як і західноєвропейському бароко, притаманні різні контрасти об'ємів, динаміка композицій, перебільшена пластичність фасадів, світлових ефектів. Однак, якщо в західному бароко за основу взято класичну ордерну систему з широким застосуванням класичного ордера, то на українських землях нові форми архітектури, що в загальному емоційному звучанні мають багато спільного з західноєвропейським бароко, виникли на основі давніх і багатих традицій народної дерев'яної та давньоруської архітектури. Класицистичні елементи увійшли до української архітектури дещо пізніше, в середині XVIII століття. Безперечно, що українські майстри-будівничі того часу були добре обізнані з сучасною європейською архітектурою, вони творчо засвоювали її кращі досягнення, переосмислюючи їх і використовуючи найчастіше декоративні засоби, а не структурну схему будови. Вже у другій половині XVII ст. в Україні з'явилися будівлі, позначені рисами стилю бароко, але їх мальовничість, інтимна теплота, а подекуди деяка наївність відрізняє їх від подібних у європейських країнах.

Барочні споруди, за висловом А. Макарова, - це "ірраціональний образ світу, втілений в камені"[2]. А тому за своєю внутрішньою суттю українське бароко органічно вписується в картину духовних шукань європейського бароко. Те, що пише про метафізичний план італійських споруд того часу німецький мистецтвознавець Генріх Вельфлін, до речі, який першим дав об'єктивну оцінку досягнень культури бароко у книзі "Ренесанс і Бароко" (1888), можна віднести і до творів українського бароко: "Запалюватись безконечним, знаходити розв'язання в почутті вищої могутності й незбагненого - такий пафос часу. Зречення зрозумілого. Потреба в тому, що викликає захоплення. Архітектура бароко туманить свідомість своєрідним сп'янінням. Туманне сп'яніння цілого. Об'єкт і ніби зникає з поля зору глядача - його увага готова розпилитися в безконечності"

[3]. Читаєш ці рядки, і перед тобою постають один за одним хрещаті п'ятибанні церкви Києва, Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського.

Соковитість форм, любов до багатого, гнучкого орнаменту, вживання насиченого кольору - ці риси набувають найбільшої виразності, стають притаманними не лише народному, а й всьому українському мистецтву, мистецтву українського бароко. "Розкішні і пишні форми бароко говорять про святковий настрій та урочисту мову, а притому вони дещо затяжні, монументальні, штучні і переладнованими прикрасами"[4]. Так характеризує українське бароко В.Січинський. Тому в архітектурі постають розкішні фронти, брами, переладновані важкими пілястрами, складними гзимсами, витягнутими та закрученими завитками, так званими валютами ("слимоками"), та буйною, розкішною орнаментикою.

Саме мистецтву бароко судилося найповніше передати притаманний українському національному характерові потяг до святковості, поетичності, смак до яскравих барв, рясного рослинного орнаменту. Все це проявилось у декоративності архітектурних будов, декоративності, яка становить одну з найголовніших ознак українського художнього мислення.

Характерно, що саме в автономній Гетьманщині і пов'язаній з нею Слобідській Україні виробився оригінальний варіант барочної архітектури, який слушно називають українським бароко. На інших українських землях барочна архітектура та монументальне мистецтво не виявили ніякої національної своєрідності, за винятком хіба що народної дерев'яної архітектури, в якій подекуди помічається злиття традиційних форм з новими, позначеними впливом бароко.

Політичні, економічні, природно-кліматичні та художні особливості сприяли тому що міста Лівобережжя та Київ стали головними центрами українського монументального мистецтва др.пол. XVII-XVIIIст.

Велику роль у вихованні національних майстрів (каменярів, малярів, скульпторів на Лівобережжі відіграли братства, які були осередками патріотичного руху в той час. В загальнонародному культурному русі в Україні значну роль відіграла також Києво-Могилянська колегія (з 1701 року - академія), яка була на той час одним з центрів освіти та культури у слов'янських країнах Східної Європи. Тут виховувалось багато визначних діячів української культури: Г.Сковорода, художники Левицькі (батько та син), брати Григоровичі-Барські (архітектори), гравери Щирський і Мігура, композитори Бортнянський і Березовський та багато ін. Майже весь козацько-запорізький генералітет теж одержав освіту у Київській академії. З середині XVIII ст. архітектура стала складовою частиною курсу математичних наук, а пізніше була виділена в окремий предмет. З 1768 року викладання архітектури було введено також в Харківській колегії. У розвитку архітектурних знань в Україні значну роль відіграла також граверна та топографічна справа. Європейські ідеї з різних галузей мистецтва проникли на територію України в XVIIст. шляхом завезення сюди різноманітних видань з Венеції, Німеччини, Голландії, Чехії, Польщі та інших країн. Західноєвропейські видання з питань архітектури, живопису, граверного мистецтва одержали місцеву назву "кужбушки" (від німецького Kunstbuch) і сприяли підвищенню професійної освіти українських майстрів.

Коротко аналізуючи стан архітектури в Україні в попередній період (XVI - поч. XVIIст.), треба визнати, що в тяжких історичних умовах муроване

будівництво велося в незначній мірі і носило специфічний оборонний характер. У зв'язку з розвитком вогнепальної зброї виникають нові типи оборонних споруд, застарілі укріплення перебудовуються. Загато дерев'яних будівель монастирських комплексів замінюються на цегляні. Нові вимоги життя, досконаліша будівельна техніка сприяли виникненню нових принципів архітектурної творчості щодо трактування об'ємів і простору, а також декору.

Святковість та багатство орнаменту, яскраві тони, реалізм художнього сприйняття - всі ці риси, характерні для українського пластичного та образотворчого мистецтва, знаходять своє відображення у архітектурі, у чіткості центричних будівель, що відзначаються вишуканістю ліній та багатством пластики.

Наприкінці XVII ст. в містобудуванні України відбуваються істотні зміни. У структурі більшості населених пунктів оборонний фактор поступово губить своє основне значення, бо зникає безпосередня небезпека нападу ворогів. У цей час було сказано нове слово і в питанні просторової композиції міст та їх силуетів. Вже з другої половини XVII ст. розпочинається будівництво великих мурованих храмів, а з 20-х років XVIII ст. - високих дзвіниць. Муровані будівлі з позолоченими банями, центрично-вертикальною композицією об'ємів вносили в ансамбль міста новий акцент. Високі, імпазантні споруди в порівнянні з низькими корпусами надавали забудові виразності, динамічності. З'являються також муровані світські житлові та адміністративні будинки, навчальні заклади, трапезні тощо.

Визвольний рух українського народу і пов'язане з ним поживлення громадського життя в XVII столітті сприяло розвитку архітектури та монументально-декоративного мистецтва, насамперед, у церковному будівництві. Це не випадково, бо як у давньоруські часи, так і в XVII ст. церква була не лише культовим будинком, а й місцем для громадських зборів і цивільних свят. Церква в цей період відігравала роль культурного центру громади і міста в цілому, тому спорудженню храмів приділяли велику увагу. Широкі громадські та релігійні функції церковного будівництва вимагали відповідних розмірів і форм споруди. Набагато зростають розміри й висота храмів, будуються розвинуті галереї, запроваджуються настінні розписи та високі багатоярусні різьблені іконостаси.

У першій третині XVIII ст. в межах Російської імперії посилюється регламентація мистецьких смаків. Зростає значення будівництва світських та різного роду спеціалізованих приміщень, вироблюються нові типи будівель, вводиться спеціальна архітектурна освіта. Місцеві традиції монументального "зодчества" збагачуються і в якійсь мірі синтезуються з західноєвропейськими та російськими прийомами.

Основними замовниками монументального будівництва в Лівобережній Україні були представники козацької верхівки, котрі збагатилися за час Хмельниччини і не шкодували коштів на будівництво церков та монастирів, а також крупне духівництво і міські громада. Фундатори обговорювали тип і об'єми храму, мали деякий вплив і на стилістичні особливості архітектури, оскільки за їх замовленням та на їх кошти будувалась переважна більшість пам'ятників монументального мистецтва пер.пол. XVII-XVIII ст. Це тим більш очевидно тому, що до 30-40-х рр. XVIII ст. майже не існувало архітекторів і авторських проектів у сучасному розумінні. Переваги окремим методам будівництва надавались у залежності від художніх смаків замовників і знаходили втілення в архітектурних спорудах, що були створені народними майстрами-будівничими. Втручання

замовників у будівництво не заважало “зодчим” реалізувати себе в повній мірі. Утвердження особистості людини, що відстояла свободу у боротьбі за національну незалежність, оволодіння матеріалом і підпорядкування простору відповідно до масштабів людини - ось до чого прагнули народні будівничі того часу.

Природно-кліматичні особливості Лівобережжя не тільки сприяли будівництву, але в деякій мірі визначали і його характер. Так, через відсутність скельових ґрунтів виключалось широке будівництво з каменя. Монументальне будівництво у Ніжині велося виключно з цегли, так як чернігівські землі мали багаті запаси високоякісної глини. М'який клімат та гутне виробництво, що було поширене на Чернігівщині, зокрема в Ніжині, сприяло впровадженню в будівництво розвинутих світлових прорізів, які надавали інтер'ерам будівель більшої освітленості. За наявності великих лісних масивів на Ніжинщині будівлі зводились переважно з дерева. Будівництво мурованих споруд в середині XVII ст. займало в загальному об'ємі не основне місце. Але саме в цей період йде поступовий процес перебудови дерев'яних храмів на цегляні. Про це свідчать описи, складені під час секуляризації монастирських маєтків у 1770 -1780рр.[5]. В архівних фондах також зберігаються справи XVIII ст., які свідчать про те, що будівництво малих культових споруд велося переважно з дерева. Архівні матеріали свідчать і про те, що в цей період у Ніжині з'являються муровані приміщення адміністративного призначення [6]. Хоча переважна більшість будівель Ніжина в XVIIIст. залишається дерев'яною.

Цікавим літературним документом, що відображав тенденцію поступового витіснення дерев'яного будівництва мурованим є вірші визначного українського поета XVII ст. Климентія Зинов'єва.

“...тесле церкви робят, тьлько не так славно
(дело их древяноє; и не так тривало)
А муры вечностью ся здавна называют
(котрых много и по днес везде оставляют)
Ведлуг прислівня “той правє що мурує”
(бо той тьлько будинки крепкие будує)
А хто колвек древнає выставує клеце
(тоє латво до гуры вшендзиє огнем леце)
Прето муровшиков вельми поважат треба
(и зычити им долгих лет, а потом неба)...” [7].

Розвиток військової справи, збільшення обсягу виробництва та торгівлі в Ніжині, а також зростання майнового стану місцевої козацької полкової старшини - все це сприяло поширенню будівництва вогнестійких споруд: складів для військового спорядження, казни, магістрату, цехових будинків, парафіяльних шкіл тощо.

Перебудова дерев'яних споруд на цегляні викликана також тим, що багаточисленні пожежі неодноразово протягом XVII-XVIIIст. знищували не тільки окремі будівлі, але й цілі архітектурні комплекси, навіть райони Ніжина. Про це дізнаємося з “Ніжинського літопису” XVII-XVIIIст. Пожежі на той час були справжнім лихом дерев'яного будівництва. Вогнестійкому матеріалові віддавали перевагу і в цілях оборони. Все це спричинило активний розвиток цегляного виробництва, про що свідчить О.Шафонський у своїй праці “Черниговского

наместничества топографическое описание...". За його даними у Чернігівському намісництві у 1780-х роках існувало 44 підприємства по виробництву цегли, які належали різним особам та установам - козацькій старшині, військовослужбовцям, купцям, міщанам, монастирям, казні [8]. Збереглися деякі документи і про наявність таких підприємств у Ніжині. На Лихокутівці жив "каменний мастер Карпо Ляховченко, у якого був двір "з трьома хатами ветхими, двома каменними з єдиним дерев'яним амбаром, винокурнею, з колодязем та цегельнею, печчю з критою і двома поветьми".

Українські майстри широко використовували заздалегідь виготовлену лекальну та крупнорозмірову цеглу. Вже цей факт свідчить про те, що заготівля здійснювалась у відповідності із задумом. У деяких випадках, маючи певний задум, автор тримав його тільки у своїй пам'яті, і можна лише дивуватись такій силі просторового уявлення будівничих минулого. Але відомо, що навіть у той час вже використовувались проекти моделей, в багатьох випадках зразком для нового будівництва були вже існуючі споруди. Інколи навіть в XVII ст. будівництво здійснювалось вже за кресленнями.

У XVIII ст. в техніці будівництва на території Лівобережної України відбувається справжній переворот, поширюються архітектурні будівельні книги, розвивається професійне навчання. З середини XVIII ст. провідну роль почали відігравати архітектори, котрі дістали професійну підготовку у спеціальних школах. Вони об'єднували навколо себе цілу групу майстрів-виконавців різних спеціальностей. З цього часу стають відомими не тільки імена провідних архітекторів, але й майстрів-каменярів, теслярів, різьб'ярів, штукатурів. Відомі "зодчі" були не тільки архітекторами, але й підрядниками (прикладом може служити ніжинський майстер П.Шолудько, який уклав підряд і збудував Вознесенську церкву у Березні, що визнана одним із шедеврів дев'ятої архітектури в Україні другої половини XVIIIст..).

У 30-ті роки XVIII ст. для всієї Російської імперії розробляються універсальні архітектурно-будівельні заходи. Проте навіть наприкінці століття більша частина великих споруд продовжувала будуватися без креслень. Цьому сприяли ті обставини, що будівельні навички в більшості випадків передавались у спадщину. Майстер мав можливість перевірити свій задум на натурі, а окремі архітектурні мотиви виконати в різних варіаціях, що можна спостерігати у пам'ятниках XVII ст. Такий метод роботи вимагав великого практичного досвіду.

Треба визнати, що в Україні будівельна техніка та організація будівництва дещо відставала від московської. Після приєднання України до складу Російської імперії гетьмани неодноразово зверталися в Москву з проханням прислати не тільки "зодчих" (Старцева, Аксамитова, Квасова), але й майстрів-виконавців, спеціалістів "мурованої справи" (серед них Григорій Устинов, який збудував Благовіщенський собор у Ніжині). Ні у XVII, ні у XVIII ст. в Україні не існувало централізованої організації будівництва.

Основним джерелом, виходячи з якого можемо хоч приблизно говорити про планування та архітектурне розміщення будівель у Ніжині, є опис, зроблений О.Шафонським у його книзі "Черниговского наместничества топографическое описание в Чернигове, 1786 года". Також збереглися плани міста, датовані (1773 р. та 1803 р. [9], спогади про перебування у Ніжині датського посла Ю.Юста (1711р.) та записки турецького мандрівника Евлія Челебі, який описав Ніжин у середині

XVII ст. [10].

Треба відзначити, що в плануванні Ніжина, як і деяких інших міст на Лівобережжі, помітний вплив мала європейська школа фортифікаційного мистецтва (так званій Вобанів план укріплень). Наприклад, в румянцевському описі Малоросії сказано: “Замок в Нежине сделанный по Вобанову манеру”[11]. М.Цапенко, спираючись на план Ніжина XVIIIст., вважав, що первісне ядро міста мало чітку радіально-концентричну схему [12].

О.Шафонський, описуючи Ніжин у 1786 р., ділить його на 4 частини [13]. Перша частина була на лівому березі р.Остер (сучасний центр міста). Тут знаходилися вул. Московська, торговельна площа (горб), цехові, церковні, міські будинки; муровані церкви - Миколаївська, Успенська, Покровська, Троїцька, Михайлівська, Богоявленська, Іоанно-Богословська та Благовіщенський монастир; 7 приходських шкіл та аптека.

Друга частина на правому березі Остра складалася з так званого передмістя Нове місто та Магерок, які з'єднувались з першою частиною (“старим”, “справжнім містом”) Міським мостом (Спаським, тепер виходить на вул. Московську), спорудженим проти Московської брами, і Міською греблею, між містом та Магерками.

Нове місто, що виникло на поч. XVIII ст. внаслідок розширення меж міста, було обведене оборонним валом і ровом, які дугою охоплювали все передмістя від Міської греблі (тепер тут міст, що виходить на вул.Леніна) і тягнулися вздовж сучасної вулиці Чернігівської на північ, потім на схід вздовж Редкінської і в кінці її повертали на південь, а далі виходили до р.Остер біля мосту на сучасній вулиці Подвойського. Тут була торговельна площа, Преображенська церква і парафіяльна школа при ній, 486 житлових будинків, 6 цегельних заводів, 4 кузні, 2 броварні, 5 постійних дворів, 2 крамниці, цирюльня, шпиталь, Грецька тріумфальна брама, яка була збудована грецькою общиною в 1786 році на знак проїзду Катерини II через Ніжин.

Передмістя Магерки (за назвою вовняних, подібних до брилів капелюхів з заокругленими полями, що вироблялися тут) починалось від Чернігівського шляху та міської греблі і простяглося на Захід по течії р.Остра до Овдіївської греблі. В такому районі розміщувалась Христо-Воздвиженська церква, школа при ній, цегельня та 9 вітряків.

Третя частина, Овдіївська, знаходилась на лівому березі Остра, в західній частині міста (в офіційних документах XVIII ст.- форштадт). Вона починалась від Київської брами на одноіменній вулиці давнього міста (сучасна вул.Шевченка) і простягалася вздовж Остра на захід до Ветхоріздвяного Георгієвського монастиря, тобто до урочища Ветхого. Район почав заселятися у XVIII ст. і отримав назву від імені першого мешканця. У кінці XVIII ст. тут налічувалось 346 житлових будинків, 10 заїжджих дворів, 10 крамниць, цирюльня, 8 кузень та водяні млини на Овдіївській греблі. Тут же розміщувались Введенський жіночий монастир, Христо-Вознесенська церква з народною школою та Петропавлівський католицький костюл.

Четверта частина містилась на лівому березі р.Остра і складалась з передмість Ковалівка, Лихокутівка та Мигалівка.

Ковалівна розташовувалась у південній частині міста, починалась від Київської брами і простягалась ліворуч від Київської шляху. З 29 ніжинських

кузень XVIII ст. тут містилось 13 (звідси назва району).

За Введенським монатарем знаходилась Лихокутівка, яка отримала свою назву від вислову “лихі люди” (втікачі), що були першими поселенцями цієї місцевості. В XVIII ст. тут почали селитися ремісники, зокрема, чинбарі, бондарі, теслярі.

Мигалівка - район Ніжина, заселений у XVII-XVIII ст., межувала на заході з Ковалівкою, на півночі - з валом (тепер вул. Б.Хмельницького), на сході - з полем, а на півдні - з озером Ніжин. По вул. Роменській (сучасна вул. Василівська) містилась церква Василя Великого та парафіяльна школа.

Вивчення плану міста та інших джерел показує, що в Ніжині XVIII ст. був відсутній поділ площ на торговельні та адміністративні. Розміщення культових споруд було також підпорядковано принципу вільного планування (ландшафтному принципу). Це ще більше підкреслювало центричність та симетрію композицій храмів. Але треба визнати, що яким би важливим не вважалися практичні вимоги, що визначали забудову та загальний колорит міста, була ще одна умова. Це - краса природи вибраного для будівництва місця. У морально-естетичному світі людини того часу природа, її сприйняття та вплив відігравали значну, незрівнянно більшу роль, ніж у наш час. Достатньо згадати характер народних українських пісень, дум, приказок, стиль народного мистецтва в цілому - вишивки, різьби, кераміки тощо. Український народ не міг відмовитись від поетичного, душевного світу навіть в умовах міського життя. Природа, яку він поетизував та оспівував, багато в чому була для нього втіленням Батьківщини - України. Народ завжди прагнув до цих образів. Мальовничий характер українських населених місць яскраве тому свідчення. Ошатні фронти, золочені, стрункі бані ніжинських церков та дзвіниць важко уявити собі без пишного зеленого оточення.

Споруди Ніжина XVII-XVIII ст. за їх функціональним призначенням можна поділити на наступні основні групи:

- виробничі (водяні млини, цегляні заводи, броварні, ковальні);
- господарські (торговельні будинки, арсенали, провіантські комори);
- житлові (будинки козаків, козацької старшини, духовенства, міщан);
- адміністративні (полкові та сотенні канцелярії, магістрати, суди, цехові будинки);
- системи обслуговування (школи, аптеки, постоялі двори, пошта, цирюльні, “шпиталі”, шинки, корчми, питейні приміщення);
- культові (церкви, собори та монастирі, до складу останніх входили також різноманітні будівлі господарського призначення, синагоги, костьол).

Важливо відмітити, що крім Києва та Чернігова не було зведено стільки споруд такої образної палітри, як це було в Ніжині. Якщо більшість міст в XVIII - на початку XIX ст. залишалась дерев'яними, то в Ніжині активно будуються кам'яні і не тільки культові, а й житлові будівлі.

Про масовий характер будівництва споруд громадського призначення в XVIII ст. говорять такі дані. За ревізькими полковими книгами 1740-47рр. тільки в семи полках (в тому числі Ніжинському) налічувалось 864 школи та 569 “шпиталів”[14]. Частина будівель, навіть виробничих, були дерев'яними та глинобитними, але за своєю об'ємно-просторовою побудовою вони не відрізнялися від кам'яних. Домашній спосіб виробництва, ремесла та перші мануфактури не потребували зведення особливих будинків, відмінних від звичайних господарських

споруд.

Муровані будови житлового, адміністративного, учбового та інших призначень збереглися в Ніжині в невеликій кількості. Фактичних відомостей про житлові будинки Ніжина XVII-XVIII ст. [15] майже не маємо. Важливо відзначити, що не існувало принципової різниці між житлом ніжинської козацької старшини і житлом простого народу в той час. Селянські хати з їх оздобленням були прототипом будинків козацької старшини, хіба що більших за розміром від селянських. Однак поступово, із зростанням майнового стану верхівки місцевого козацтва, цей найпростіший тип житла ускладнювався. Але у більшості випадків житловий будинок деревний або мурований, нагадував тип звичайної сільської хати “на дві половини”. Дахи будинків були досить високими і покривались тесом, гаптом, соломою, очеретом або черепицею. На дворах козацької старшини та купців розміщувалась велика кількість господарських побудов, сараїв, кухонь, лазень, погребів тощо.

На першій стадії періоду, що розглядається, громадське життя не вимагало великої різноманітності будівель. Виробничі, господарські та громадські споруди в своїй основі теж мали просту будову за типом народної хати. Відомо, що кам'яниці найрізноманітнішого призначення мали в цей період (XVII-перша пол. XVIII ст.) однакову об'ємно-планувальну структуру. У Ніжині збереглися деякі світські будівлі сер. XVIII ст., які відносяться до однокамерного типу. Серед них будинок грецької школи та келії Благовіщенського монастиря. Як вже зазначалося, Ніжин був в цей період великим торговельним центром України. Значний внесок у світське та культове будівництво міста зробили представники грецької колонії. Серед декількох споруд, збудованих ніжинськими греками, - будинок грецької школи (сер. XVIII ст.). У наш час не перебудованим залишився лише довгий підвал, рівномірно поділений на окремі камери. Виходячи з того, що планування підвалів звичайно повторювало план першого поверху, можна уявити камерну схему першого поверху, в якому знаходились учбові класи. Підвал школи використовувався для збереження товарів грецьких купців. Так само в келіях Благовіщенського монастиря (20-ті роки XVIII ст.) перший поверх був житловим, а підвал - складом для товарів та провізії (і в цьому немає нічого дивовижного, бо ніжинський, як і інші монастирі того часу, нерідко вели значні торговельні операції). Обидва поверхи перекриті красивими склепіннями. Подібну будову мають також одноповерхові келії Введенського монастиря, збудовані ще в другій половині XVII ст.

Цікаво, що в будинках трапезних, келій помітно типові риси російської архітектури. Насамперед це стосується до оформлення віконних прорізів і характеру зовнішньої пластики.

Кінець XVIII століття характеризується в українській архітектурі значним зростанням обсягу будівництва, поширенням та утвердженням нового стилю класицизму (на думку І.В.Ігнаткіна становлення класицизму в Україні припадає на період 1770 - кін. 1780 рр.) [15].

Новий стиль позначився на структурі будівель, чіткішій організації їх внутрішнього простору, а також на новому розумінні комфорту (висота приміщень, освітлення, вентиляція тощо). Якщо раніше будівлі відокремлювались валами або стінами, то за часів класицизму набував значення відкритий характер ансамблів площ, вулиць і окремих архітектурних комплексів, розміщених на околицях міст

або в сільській місцевості.

Поширення класицизму на Лівобережжі припадає на той час, коли царський уряд, проводячи колонізаторську політику, ліквідував гетьманство, остаточно знищив залишки автономії України, заснувавши для управління нею Малоросійську колегію на чолі з генерал-фельдмаршалом П.Румянцевим-Задунайським. Ніжинський полк як адміністративно-територіальна одиниця, а Ніжин як полкове місто були ліквідовані у 1782 р. З цього часу Ніжин став повітовим містом Чернігівського намісництва, населення якого становило 11104 чоловіки. Створення губернських і повітових адміністративних центрів передбачало докорінну реконструкцію міст, які на той час відзначалися занедбаністю господарства і благоустрою. Зверталася особлива увага на будівництво мурованих адміністративних і культових споруд, як надійніших у протипожежному відношенні. У 1785 році було встановлено порядок, за яким міста треба було забудовувати й реконструювати за проектами, котрі затвердив уряд. Але в зв'язку з війнами та заходами по заселенню нових територій на півдні тоді ще не було економічних передумов для здійснення намічених містобудівельних заходів. Докорінна перебудова більшості старих українських міст Придніпров'я настала на початку ХІХст. Адміністративна реформа, яка була проведена в Україні в 1796 та 1802 роках, зумовила посилене виділення державних коштів на спорудження будинків урядових установ у губернських і повітових містах. У 1803 р. було затверджено типові проекти цих будівель, які розробив архітектор А.Захаров. У великих містах було створено будівельні комісії і комітети, забудову міст регулювали приватні торговельні й промислові заклади. Було запроваджено й новий порядок розташування будівель, головним чином уздовж вулиць, а не в глибині садиб, як здебільшого було до того. Уніфікували й середню ширину вулиці - 56 саженив.

Складнішим було питання про типізацію приватних житлових будівель. Якщо наприкінці ХVІІІ століття в українських містах дуже поширений був тип традиційної селянської хати "на дві половини", то тепер збільшуються її розміри і ускладнюється планування, з'являються дво- і триповерхові житлові споруди.

У другій половині ХVІІІ ст. починається будівництво магістратів та ратуш. Якщо раніше будинок козацької канцелярії майже нічим не відрізнявся від селянської хати, то в цей час адміністративні будівлі набували суворої стандартизації. Авторами проектів магістратів та інших адміністративних будівель були вже не будівельники-самоучки, а архітектори, котрі мали професійну освіту. У будівництві громадських та культових споруд Ніжина другої половини ХVІІІ ст. активну участь брали професійні архітектори А.Карташевський, А.Меленський, А.Квасов та інші.

Багато років працював в Україні відомий російський зодчий Андрій Васильович Квасов (роки народження та смерті невідомі), котрий одержав професійну освіту в 1734-44 рр. в Петербурзькій "Канцелярії от строений", де вивчав теорію архітектури і практично застосовував отримані знання в реальному проектуванні та будівництві. За його проектами було збудовано чимало відомих споруд в Російській імперії: палаци О.Г.Розумовського, імператриці Єлизавети Петрівни в Царському Селі та Пулково, Смольний монастир в Петербурзі та інші. В 1746 р. архітектор переїжджає в Україну, де працює під безпосереднім керівництвом гетьмана К.Г.Розумовського. В перший період свого перебування в

Україні Квасов збудував Канцелярію Київського полку, Київську губернську канцелярію.

У 1757р. К.П.Розумовський просить “Канцелярию от строений” залишити цього талановитого художника в Україні для подальшої діяльності в Глухові, Батурині, Ніжині [16]. Про це дізнаємось з листа від імені Розумовського до Сенату від 15 березня 1757 року: “... многие каменные... церкви в погоревших городах... Нежине, Глухове и прочих - требуют при новом их сооружении лучшего распорядка и строения как в архитектуре, так и в других регулярных городских учреждениях. А к такому немаловажному... намерению в Малой России не имеется ни единого архитектора, которому бы по его искусству поручить было выше помянутые строения. Того ради в ... Сенат о сем представляя ваше императорское величество все подданейше прошу повелеть для... прописания... нужд находящегося до сего в Малой же России архитектора Андрея Квасова, которому ныне от его команды велено в Санкт-Петербург возвратиться, определить архитектором в Малой России на том же жалованье, которое он теперь от команды своей получает” [17]. Не дивлячись на це, Квасов повернувся в 1757р. до Росії [18].

Другий період діяльності зодчого в Україні припадає на 1761-73 роки. В цей час майстер працював безпосередньо в Ніжині. У донесенні Колегії від 22 квітня 1765 року Квасов звітував про свою діяльність протягом 1763-1765 рр. У доповненні до звіту архітектор подає перелік споруд та комплексів, до будівництва яких він мав те чи інше відношення. Документи свідчать, що Квасов у цей період керував будівництвом чотирьох храмів у Ніжині [19]. На жаль, він не вказує, які саме церкви були збудовані в місті. Відомо, що в ці роки в Ніжині збудовано Покровську (1709-1765) та Успенську (1760-ті роки) церкви. Але чи був Квасов причетний до їх будівництва, важко стверджувати з впевненістю. З'ясування цього питання потребує додаткової пошукової роботи, насамперед в архівах Санкт-Петербурга.

За наказом Колегії Квасов проектував також магістрат у Ніжині. “План” цегляного магістрату, а також кошторис на його будівництво були подані президенту Малоросійської колегії П. А. Румянцеву-Задунайському на затвердження. В ордері на ім'я директора державного будівництва в Глухові П.С.Мещерського від 13 травня 1771року президент висловив думку “о выгодностях” проекту і дав згоду на реалізацію його в натурі [20]. Проект відповідав вимогам замовників - членів Ніжинського магістрату і загальній направленості в розвитку архітектури того часу. Мистецтвознавець Н.А.Новаковська, яка займалась вивченням діяльності Квасова на території України, вперше встановила, що ніжинський магістрат було збудовано не пізніше 1771 року [21].

Ніжинський магістрат (ратуша), який не зберігся, але розшуканий його план, являв собою двоповерхову споруду. Перший поверх складався з приміщень і аркади, що оперізувала увесь будинок. На другому поверсі розміщувались адміністративні приміщення (міська дума, суд, зал засідань тощо). Можливо, що службові приміщення займали також верхню надбудову та башту, яка посідала центральне місце в загальній композиції будови. Ця башта, трохи роздіблена в членуванні, була увінчана декоративною верхівкою і надавала будинкові магістрату виразного силуету. У цій споруді вже знаходимо використання творчо переробленої системи класичних ордерів, з її арками, склепіннями, декоративними

колонками. Суцільне кільце галерей з рустованою аркадою першого поверху в сполученні з балконами в центральній частині будинку надавали його архітектурному виглядові легкості і стрункості. Це враження посилювалось введенням ряду архітектурних деталей в обробку стін верхнього поверху (обрамлення наличниками вікон, карниз з медальйонами, орнаментальне заповнення тимпану фронтонів тощо). Центральна вісь композиції підкреслена двоповерховим об'ємом з баштою. На думку В.Січинського, ніжинська ратуша посідає виключне місце серед аналогічних будов України розглядуваного періоду [22].

Магістрат відіграв важливу роль у забудові адміністративного центру міста. Він об'єднував комплекс торговельних рядів, які створювались за участю відомого українського архітектора *Антон Карташевського*, котрий багато років працював на Чернігівщині і був одним із керівників губернської креслярні наприкінці XVIII-поч.XIX століть (будинок креслярні в Чернігові, де працював Карташевський, зберігся до цього часу). Різного роду торговельні будівлі становили невід'ємну частину забудови ніжинських площ. Вони розташовувались найчастіше по периметру або в два ряди посередані площі. Це були вузькі і довгі одноповерхові споруди, які складалися з однакових частин-крамниць. З двох сторін до будівель примикали галереї у вигляді колонад або аркад. У Ніжині, на жаль, залишилися лише рештки торговельних рядів, будівництвом яких керував А. Карташевський. В 1780 р. він брав участь у реконструкції ніжинського магістрату, перебудові будинку Пилиповича, який на той час виконував функції "присутственого місця" (тепер будинок середньої школи №1), а також інших споруд міста.

Зробив свій внесок у будівництво в Ніжині і *Андрій Меленський* (1766-1833), який у період з 1799 по 1829 роки займав посаду головного міського архітектора Києва. До цього Меленський одержав блискучу на той час професійну освіту в Москві та Петербурзі. Його вчителями були відомі архітектори свого часу М.Бланк, В.І.Баженов, М.Ф.Козаков, Дж.Кваренгі. Під керівництвом останнього Меленський працював п'ять років у "Кабінеті по будівництву палаців" і отримав з рук Дж.Кваренгі атестат, який надавав право займати архітектурні посади і вести будівельні роботи [23].

У центрі Ніжина за проектом А. Меленського було збудовано жилий будинок (не зберігся) з характерним для російського класицизму поділом фасадів на рустований перший поверх і гладку поверхню другого. Трикутний фронтон з напівциркульним вікном у центрі фасаду підкреслював осьову симетричну композицію будівлі, досить характерну для всіх споруд і просторових композицій цього стилю. Класичним виглядає і її декоративне оформлення, на що вказують типи наличників, декоративні колонки в середині фронтона.

Відзначимо ще декілька світських будинків, які з'явилися в Ніжині у др. пол. XVIII ст. Серед них грецький магістрат. У 1785 р. Катерина II підтвердила дарчі грамоти, які були підписані Петром I 11 березня 1710 року, про надання ніжинським грекам відповідних пільг, але перейменувала назву суду братства в Ніжинський грецький магістрат. Судді відповідно були названі бургомістрами. У зв'язку з цим постало питання про побудову спеціального приміщення для магістрату. Його було збудовано неподалік від міського магістрату. На жаль, обидві будівлі не збереглися.

Цікавим зразком світської архітектури українського бароко кін. XVIII ст. є двоповерховий будинок на сучасній вулиці Гребінка (№21), який зберігся у первісному вигляді. Прямокутний у плані він має прибудову для сходів з боку двору. Його барочні фасади діляться декоративним пояском на два яруси, квадратної та прямокутної форми віконні прорізи влучно поєднуються з наличниками, оформленими в типовому для бароко стилі.

Помилково цю будівлю довий час вважали грецьким магістратом. Інколи його ще називають “грецький дім”, або “дім Чернова”. Наскільки виправданими є останні назви сказати важко, але факт, що в цьому приміщенні не розміщувався грецький магістрат не викликає сумніву. План міста кін. XVIII ст., який дійшов до наших часів, підтверджує правильність такої думки (з цією точкою зору погоджуються і місцеві краєзнавці).

Серед інших будівель XVIIIст., які збереглися в місті до нашого часу, слід назвати два одноповерхові будинки поштової контори (70-і роки XVIIIст.), що виходили фасадами на вул. Поштову, будинок Ніжинського народного училища на вул. Судейській (тепер вул. Гребінки), мідноливарний завод братів Чернових (вул. Студентська, № 7), останній відомий з 1791 р., та ін.

Комплекс будівель поштової контори XVIII ст. в Ніжині - це єдиний, який зберігся в Україні. За матеріалами архівів відтворено поштовий двір, до складу якого входять крім будинку контори ще й флігель (другий подібний втрачений при будівництві кінотеатру) та конюшні. В флігелі розміщена експозиція музею “Поштова станція”, яка присвячена розвитку кінної пошти в Україні з періоду Київської Держави до кінця XIX ст. Ця експозиція базується на подарованій О.М.Лазаренком колекції. Тут вперше представлені оригінальні речі дорожнього побуту, поштове приладдя тощо. В окремому залі відтворено інтер'єр робочого місця станційного наглядяча та куточок для проїжджаючих. У цьому будинку 25 жовтня 1860 р. в сім'ї поштаря народився і провів дитячі роки видатний український художник - баталіст, академік М.С.Самокиш.

Окремо відзначимо будинок Ніжинської міської думи (вул. Студентська, № 2), зведений наприкінці XVIII ст. Це мурована, двоповерхова, прямокутна в плані будівля має характерні риси провінційного класицизму. Перший поверх відділяється від другого декоративним поясом. Розчленування карнизу, трактування пілястр, віконні прорізи з замковими мурами яскраво відбивають віяння класицизму.

Як бачимо, забудова Ніжина у XVII-XVIII ст. була тісно пов'язана з соціально-політичними процесами, характерними для цього історичного часу. Слід також відзначити, що ніжинські будівничі сприймали все нове, що вводилось в Україні і, зокрема принципи бароко, були вільні від стандартизації зведення приватних будівель, що приводило до пошуків. Хоча кінець XVIII ст. - це був час, коли уже громадські будинки у всіх містах будувались за затвердженням урядом.

Література:

1. Проблема українського бароко висвітлювалась в працях Д.Антоновича. В.Січинського, С.Тарануценка, П.Мусієнка, Ю.Асеева, Г.Логвина. М.Цапенка, А.Макарова та інших дослідників.
2. Макаров А. Світло українського бароко. -К., 1994.-С. 191.
3. Вельфлин Г. Ренессанс и Барокко. –СПб., 1913. -С. 87.

4. Січинський В. Історія українського мистецтва. - Нью-Йорк, 1956. - Т.І.-С.115.
5. Центральний національний історичний архів С.-Петербурга, фонд 834, оп.2, од.зб. 2445.
6. Чернігів. обл. арх., фонд 712, оп.3,спр.120,128,136,171,258; фонд 769, оп.1,2 спр.632, 682, 719, 802.
7. Пам'ятники Українсько-російської мови і літератури. -Львів, 1912.-Т.VII.-С. 112.
8. Шафонський А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... в Чернигове. - 1786. -К., 1851.
9. ЦДВІА, фонд ВУА, спр.21590, арк.3. План Ніжина, 1983 р.
- 10.Эвлия Челеби: Книга путешествия. -М., 1961.
- 11.Лазаревський О. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. -Чернигов, 1867.- Вып II.-С.169.
- 12.Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. - М., 1967. - С.52.
13. Шафонський А.Ф.Назв. праця.-С.449-466.
14. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1906.- Вып. II.- С.329.
15. Історія українського мистецтва. -К.,1968.-Т.4.-Кн.2. – С.14.
16. Центральний державний історичний архів України /далі ЦДІАУ/, фонд 269, оп.1, спр. 1880.
17. Там же, спр. 2152.
18. Новаковская Н.А. Некоторые вопросы деятельности архитектора А.В.Квасова (XVIIIвек): Автореф.дис... канд. архитектуры. -Л., 1970. -С. 12.
19. ЦДІАУ, ф.54, оп.3, спр.256.
- 20.Там же,спр.6132.
21. Новаковская Н.А. Назв. праця.- С. 20.
22. Січинський В. Назв.праця.-С. 15
23. Київ. обл. держ.архів, фонд 1, спр.334, 546.

І.Акименко

Культурно-просвітницька діяльність Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (друга половина XVII-XVIII ст.)

Берестейська унія 1596 р., як відомо, прискорила процес активізації православ'я, як захисту від наступаючого на українські землі католицизму. На цьому ґрунті виникла велика кількість православних осередків: товариств, братств, монастирів, які за основну мету ставили розповсюдження православної віри серед різних верств населення. Православні монастирі Лівобережної України, чисельність яких збільшилась майже вдвічі, з другої половини XVII ст. в розвитку культури та просвітництва займали окреме місце. До монастирів йшли люди бідні і багаті, князі і селяни, всі ті, хто хотів вчитись, підвищувати свій освітній та духовний рівень. Вплив монастирів на людей, їх внутрішній світ був очевидний, а це в свою чергу зміцнювало роль православ'я в середньовічному суспільстві.

Чернігівські землі на своїй території у XVII – XVIII ст. дали притулок біля півтора десяткам православних обителів. Серед них відомі Єлецький, Троїцько-Іллінський, Пятницький у м.Чернігові, Спасо-Преображенський у м.Новгород-Сіверському, Густинський біля м.Прилук та інші.

Чернігівський Іллінський (з другої половини XVII ст. Троїцько-Іллінський монастир) на кінець XVII ст. був не тільки великим власником земель, а й відомим центром культурно-просвітницької діяльності Лівобережжя.

У даній розвідці зроблена спроба аналізу окремих аспектів просвітницької та культурної діяльності відомого далеко за межами Чернігівщини монастиря.

По-перше. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир як один із осередків книгодрукування на лівобережних українських землях. Засновником друкарні на території монастиря був архієпископ Лазар Баранович (у зв'язку з пожежею у 1678 р. її перенесено з Новгород-Сіверського). За час від свого заснування до 1771р. друкарня оприлюднила 59 видань (за даними Філарета (Гумилевського) [1]. Друкували в основному православну релігійну літературу. До неї в першу чергу увійшли полемічні та богословські твори чернігівських та київських архієпископів Л.Барановича (1678 р.), І.Галатовського (1681 р.), Д.Туптала (Ростовського) (1683-1707 рр.), П.Армашевського (1699 р.), І.Максимовича (1703-1708рр.) церковно-слов'янською, українською, російською, польською та латинською мовами. Друкувались також богослужбові книги: псалтирі (1673, 1763 рр.), часослови (1675, 1713 рр.), молитвослови (1692-1713 рр.), служебники (1697-1754 рр.) [2].

Разом з тим чернігівські монастирські друкарі роздруковували учбову літературу, яка теж мала релігійний зміст. Серед них було: азбука духовна (1781,1782 рр.), Платонів буквар, буквар з тлумаченнями, грамота, граматика (рік друку невідомий, знайдені по опису 1776 р.) [3]. Маловідомим фактом в історії монастирської друкарні було також друкування загально-пізнавальної літератури, яка не відповідала вимогам православної церкви. З цього приводу в 1720 р. Петро I своїм наказом заборонив друкувати світську літературу: “...Государь повелевает церковные книги старого издания печатать, согласив наперед с великороссийскими такими же книгами новой печати и впредь смотреть ему архиепископу Стаховскому, дабы книги были сличаемы одна с другими-книги исторические и политические, вновь приготавливаемые к печати, прислать для цензуры в духовную коллегию или в св.Синод, а без того таких книг не печатать, если такого рода книги и ныне в Ильинском монастыре находятся, то не велеть продавать их” [4].

Друкарня монастиря проіснувала до 1771 р., а потім у зв'язку з відсутністю спеціалістів (частина робітників померла від моровиці, інші розійшлися по різних містах) вимушена була припинити свою діяльність на невизначений час. Відновилося монастирське книгодрукування у 1776 р., при архімандриті Євстафії. За його правління з дозволу св.Синоду друкували лише релігійну літературу для монастирів Чернігівської та Переяславської єпархій. З 1783 по 1784 р. друкарня працювала виключно на потреби Москви. Після закриття монастиря (1786 р.) друкарня ще продовжувала існувати. Остаточні друковані видання перевидавалися на продаж до Києво-Печерської друкарні. З 1800р. в зв'язку з нестачею коштів діяльність друкарні припиняється. І тільки завдяки старанням та матеріальним

внескам архієпископа Віктора Садковського книгодрукування відновилося і продовжувалося до 1820 р.

По-друге. Щодо бібліотеки Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Упродовж майже всього часу існування монастиря (другої половини XVII- II пол. XVIII ст.), його служителі збирали бібліотеку, яка пізніше стала належати Архієрейському Дому. Сьогодні, завдяки дослідженням дореволюційних вчених-краєзнавців, ми маємо докладні відомості про цю бібліотеку, де були зібрані, як видання власне чернігівських монастирських друкарень, так і друкарень Львова, Москви, Києва та інших міст. У другій половині XVIII ст. бібліотека монастиря нараховувала біля 11 тисяч видань різних часів. З дореволюційних часів збереглося до 1300 томів книг різноманітної тематики [5]. Більша частина монастирської бібліотеки - це видання релігійного, богослужбового змісту XVII- XVIII ст., які на сьогоднішній день мають велику історичну цінність. Серед них такі раритети: Євангеліє московське (рік видання-1644-1688рр.) та львівське (1636, 1670 р.), Апостоли київський (1695 р.), львівський (1696 р.), московський (1719 р.), Псалтирі львівський (1650 р.), київський (1692 р.), Часослови київський (1712 р.), Мінеї, Служебні тріоди московські (1660 р.) та львівські (1664р.), твори Іоана Златоуста (1664 р.), Лазара Барановича, Симеона Полоцького (1680 р.), Дмитра Туптала (Ростовського) (1696 р.), букварі (1779 р.) Окрему групу склали рукописи бібліотеки, представлені грамотами київських митрополитів, царськими грамотами 1691, 1693, 1697, 1708, 1709, 1710 рр., грамотами малоросійських гетьманів І.Самойловича, І.Мазепи, П.Полуботка, І.Скоропадського, К.Розумовського [6]. Велика бібліотека монастиря займала значне місце серед монастирських [7]. Книгами бібліотеки користувалися всі, хто мав відношення до монастиря, і не тільки вони: ченці, архімандрити, архієпископи, а також прості люди, хто хотів вчитися грамоті.

По-третє. Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир як один із визначних осередків освіти та науки Лівобережної України. Тривалий час монастир був культурним центром Чернігівської землі. Цьому в значній мірі сприяло те, що в обителі з другої половини XVII ст. і майже все XVIIIст. знаходилося місцеперебування відомих архієпископів Лівобережжя, знаних у країні та поза її межами не тільки як релігійних діячів, але й як представників науки тих часів. Л.Баранович, І.Галятовський, Д.Туптало (Ростовський), Адам Зерникав, І.Максимович ввійшли в історію науки як вчені-педагоги, енциклопедисти, священнослужителі, які своїми знаннями прославляли українські землі. Їх діяння і твори носили релігійний характер, але незважаючи на це, їх вклад у розвиток науки значний. Глибокі знання з латинської, французької, польської, болгарської та інших мов Європи, філософії, історії музики, літератури дали їм можливість стати перекладачами, авторами багатьох підручників братських, монастирських, церковно-парафіяльних шкіл, колегіумів, семінарій та академій, творів з багатьох галузей наук. Свої думки викладені ними у таких працях: І.Галятовський “Ключ разуманія” (1659р.), “Алфавит еретиков” (1683р.), Л.Баранович “Меч духовный” (1666 р.), “О случаях жизни человеческой” (на польській мові, 1678р.), Д.Туптало “Руно орошенное” (1683 р.), І.Максимович “Феантроп нравоучительный” (1703,1708 рр.), “Богородице Дево” (1707 р.) Піклуючись про розповсюдження освіти на чернігівських землях, архієпископи монастиря сприяли створенню просвітницьких осередків. Так, у 1689 р. було

відкрито слав'яно-латинську школу, а пізніше на її базі у 1700 р. - колегіум (у 1776р. – перетворений у духовну семінарію). Цікавим фактом історії освіти на Чернігівщині було у другій половині XVIII ст. розроблення проекту створення університету в Чернігові, який до речі, не реалізовано. Крім того, у другій половині XVII – на початку XVIII ст. у Чернігові успішно діяв культурно-просвітницький гурток, засновником якого був Лазар Баранович [8].

Отже, розглянувши тільки декілька напрямків культурно-просвітницької діяльності Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, можна відмітити, що завдяки такому розвитку друкарства, бібліотечної справи, освіти та науки у другій половині XVII- XVIII ст. православна обитель була знана та відома як в межах Російської імперії, так і в країнах Західної Європи.

Література:

1. Филарет. Описание Черниговской епархии. Троицкий монастырь // Календарь Черниговской епархии на 1891-1892 г. – С. 141-142.
2. Там же.- С. 142.
3. Ефимов А. Черниговский Свято Троицко-Ильинский монастырь, ныне Троицкий Архиерейский Дом, его прошлое и современное состояние (1069-1910 гг.)// Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (часть неоф.) - 1910. - № 24.- С.839-841.
4. Филарет. Назв.праця. – С.144.
5. Там же.-С. 165-180.
6. Там же.- С. 179-180.
7. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 679, оп.4, спр.315, арк.1.
8. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область.-К., 1983.-С.107.

І.Карашчанка

Некаторыя пытанні вывучэння гісторыі і культуры Беларушчыны і рэаліі існавання беларускасці ва ўмовах беларуска-украінска-рускага этнакультурнага ўзаемадзеяння ці так званы “маларасійскі” гісторыка-культурны аспект развіцця Беларушчыны

Азнямленне з розначасавымі расійскімі этнаграфічнымі і іншымі гістарычнымі публікацыямі (19 – 20 ст.), палявыя этнаграфічныя даследаванні, што вяліся аўтарам сярод беларускіх перасяленцаў па-за тэрыторыяй этнічнай Беларусі і насельніцтва пераходных у этнакультурных адносінах абшараў у 1990-94 гг., даюць падставы разглядаць тэму характэрнай абумоўленай часам і ўзроўнем гісторыка-культурнага развіцця стэрэатыпізацыі поглядаў на беларушчыну, як канкрэтную праяву невялікарускай усходнеславянскай этнакультурнай іншасці. Якую мы тут разглядаем, пад умоўнай назвай “маларасійшчына” (“маларасійскі”

аспект развіцця поглядаў на беларушчыну). Зыходзячы з кола характэрных з’яў, перш за ўсё ў галіне этнанімізацыі, якія прапануецца называць таксама “маларасійскімі”. Сам жа “маларасійскі” характар гэтага назоўніцтва быў абумоўлены, відавочна, перавагай сярод перасяленцаў і іншых кантактуючых з вялікарусамі груп украінцаў і выхадцаў з геаграфічна блізкіх да раёнаў этнічнай Украіны. Такое меркаванне мы выказвалі, абапіраючыся на фактуру матэрыялаў палявых даследаванняў у Сібіры 1990-91гг. [1]. Характэрнасць з’явы ў яе канкрэтных увасабленнях у іншаэтнічным асяроддзі пацвердзілася матэрыяламі даследаванняў у Сібіры і на Далёкім Усходзе (1991 г.). Тады быў зафіксаваны не толькі ксенонім “хахлы”, як азначэнне беларусаў-перасяленцаў з боку далёкаўсходніх казакаў-“гуранаў” /в.Магілёўка р-ну імя Лазо/ Пераяслаўка/ Хабараўскага краю/ і да т.п. Але зафіксавана і дыферэнцыяванае ўжыванне тэрміна (так бы мовіць, ксенанімізацыя наадварот). Так “мінскія” жыхары адной з даследаваных намі ў 1990 – 91 гг. мясцін Сібіры называлі “бранскіх” (выхадцы з Краснагорскага раёну Бранскай вобласці, беларусы па мове, іншых этнакультурных асаблівасцях). І што самае паказальнае, “бранскія”, у сваю чаргу, называлі Беларуссю Браншчыну (гіст. Чарнігаўшчыну). І тым самым неяк нібы “адхіналі” ад беларускасці “мінскіх”. “Клінцы – гэта ж у вас у Беларусі?!”, – пыталі-пераконвалі “бранскія”. Самы цікавы матэрыял па беларускай “маларасійшчыне” Далёкага Усходу (1991 г.) склалі кантакты з урадженцамі Ямпальскага раёну Сумскай вобласці Украіны (тэрыторыя б.Змітраўскай воласці Ноўгарад-Северскага павету Чарнігаўскай губерні), што жывуць цяпер у с.Прудкі раёну імя Лазо (Пераяслаўка) Хабараўскага краю. Яны адчынілі яшчэ адну малавядомую старонку існавання беларушчыны. Усе тамтэйшыя “сумскія” урадженцы запісаныя украінцамі. Фактычна ж з’яўляюцца “прыхаванымі” беларусамі. Беларускія – і іх гаворка, і мова фальклорных помнікаў, і свядомасныя ўстаноўкі. Так, між іншым, свае традыцыйныя помнікі фальклору інфарматыры называлі “рускімі”, а іншыя (украінскія), у суправаджэнні прыкладамі, – “хахлацкімі”. “Наша гаворка бліжэй да беларускай (мовы). Так гавораць сумскія і чарнігаўскія”, – сцвярджалі яны. Усе згаданыя акалічнасці дазваляюць меркаваць пра наяўнасць яшчэ адной праявы комплекса “маларасійскасці” – практыкі навейшай палітанімізацыі. Яна сваім пачаткам узыходзіць да 1920-х гадоў, калі праводзіліся першыя савецкія перапісы насельніцтва. Ужо тады ў перыядычным друку з’яўляліся сімптоматычныя паведамленні пра скажэнне ў выніку празмернай запалітызаванасці ў час перапісу нацыянальнай прыналежнасці бранскіх беларусаў, запісванне іх “хахламі”[2]. (“Иные пишутся “хохлами”, чтобы не выслали в другую губернию, другие потому, что ждут возможности переселиться на черноземные земли Украины. – Хоть язык на Украине и не по душе, ну, да нас насильно учить не заставят, пишете – украинец”). Азнямленне з публікацыямі па лексіцы гаворак рускага стараверскага насельніцтва Беларусі (у простамоўі: “маскалі”, “маскалечча”, “кацапы” (прынесла новыя сведчанні таго, што па - “маларасійску” успрыималася і этнакультурная спецыфіка беларусаў ў межах іх (беларусаў) асноўнага рассялення. Так, у складаемым А.Ф.Манаенкавай “Словаре русских говоров Белоруссии” (Мн., 1989) змешчаны характэрныя лексемы: “хохол” (у прыведзеных прыкладах “хахол”), “хохлацкий” (“хахлацкый”), “мазепа”. Першая ва ўжытку жыхароў вёсак Жгунская Буда і Мар’іна Добрушкага раёну Гомельшчыны значыць “беларус”. Наступная – “беларускі” (Тарасава Веткаўскага раёну). Пераасэнсаванае ад вядомай персаналіі

са значэннем этноніма найменне “мазепа” азначае ўсякага нестаравера, што ў мясцовых умовах рэальна азначае беларуса (Ляонцева, Мар’іна Добрушкага раёну). Для азначэння ж украінцаў дыферэнцыяцыю этноніма (ксеноніма) “хахлы” на мясцовым матэрыяле. Разам з тым, матэрыял, як па беларусах-перасяленцах у вялікарускім этнічным масіве, так і па паўднёварускіх перасяленцах на этнічных беларускіх землях утрымоўваў матэрыял аб большай адназначнасці пазнейшага “маларасійскага” назоўніцтва. Гэта значыць, што яно ўжывалася больш адназначна: “хахлы” – украінцы. А калі захоўвала вонкавае “маларасійскае” афармленне (называнне “хахламі” з дадатковым забеспячэннем гэтай назвы дыферэнцыруючымі азначэннямі: “хахлы” мінскія (магілёўскія, віцебскія), “хахлы” беларускія (па сібірскіх матэрыялах). Тады сведчыла, што ідзе гаворка пра іншых нярускіх усходніх славян, канкрэтна – пра беларусаў. А часам яно было ніякім не “маларасійскім”, а хаця і ксенанімічным – добрым, ласкавым, бо пачутым ва ўкраінцаў, сапраўды ўкраінскім – “нэнькі” (бо яны кіеўскія – ўкраінцы-перасяленцы – так звярталіся да сваіх маці: “нэнько” [3]).

Калі ж побытавыя этнакультурна-імічныя азначэнні “маларасійскасці” суправаджаліся тлумачэннем з дапамогай іншых этнакультурна дыферэнцыяваных назваў-азначэнняў ўкраінскага, дык можна быць упэўненым, што гаворка ішла пра этнічных украінцаў.

Часта – у пары з традыцыйнымі лакальнымі азначэннямі. Так у дыялектных слоўніках мы знаходзім азначэнні “ацэкалка, хохлуха”, а таксама выраз-тлумачэнне “взял жану хохлуху, ацэкалку прывёл” (Добрушскі раён Гомельскай вобласці; традыцыйная назва дублявала, тлумачыла больш познюю, адназначна дыферэнцыяваную). Вывучэнне этнамінізацыйнай спецыфікі раёну сучаснага беларуска-ўкраінскага палітычнага памяжоўя (1994, Ельскі раён Гомельскай вобласці) дало прыклады бытавання ў якасці этноніма назвы “райдуны” (“рэйдуны”; ад яўр.-ням. *reiden* – мовіць, размаўляць (у сэнсе – інакш, – І.К.). “Рэйдунамі” там называлі ўкраінцаў і жыхароў некаторых тамтэйшых вёсак з выразна “ўкраінскай” гаворкай (напрыклад, княжаборскія рэйдуны). У той жа час у іншым арэале бытавання гэтай назвы (Мінск, Пухавіцкі, Чэрвенскі раёны Міншчыны) “райдуны” (райдункі) – гэта жыхары суседніх вёсак з іншай гаворкай. Зафіксаванае намі ў вышэй згаданым Ельскім раёне Гомельшчыны ўжыванне назвы “райдун”, як азначэння нейкага адыходжання ад прынятых грамадскіх норм паводзін, прыстойнасці і г.д. (“райдун” казалі ў в.Засінцы на тага з мясцовых, хто “некультурна адзеўся, кепку набок і т.д.”), пры суаднясенні з сэнсава блізкім “райдун” (райдуны) у цэнтральнабеларускім рэгіёне пераконвае ў прыналежнасці ўсіх праяў гэтага спецыфічнага назоўніцтва да “маларасійскага”, як сродку стэрэатыпізацыі характэрнай этнакультурнай (у тым ліку моўнай) іншасці.

Абагульняючы агляд спецыфікі праяў “маларасійскага” гісторыка-культурнага развіцця беларушчыны, адзначым асноўныя блоктэмы развіцця “маларасійскай” тэмы: 1) стэрэатыпізацыя этнанімізацыйнага назоўніцтва; 2) эвалюцыя стэрэатыпізаваных падыходаў пры вывучэнні беларускай этнічнай перыферыі і груп у іншаэтнічным акружэнні (аж да навейшай палітанімізацыйнай практыкі). Што да першага, дык у “маларасійскім” этнанімізацыйным назоўніцтве можна вылучыць як характэрнае (г.зн. тое, што выводзіцца праз пэўныя абагульненні і паралелі з гістарычна устаялымі стэрэатыпамі і азначэннямі ўкраінскасці), так і спецыфічнае. І тое, і другое у сваім бытаванні падзяляецца на:

а) (выразна) этнічна дыферэнцыяванае і б) этнакультурна слаба дыферэнцыяванае (дыферэнцыяванае па вузка лакальных прыкметах). Гаворачы пра эвалюцыю азначаных стэрэатыпізаваных падыходаў пры вывучэнні, адначым шлях ад “інфантальнай” “маларасійскасці” пачатковага перыяду вывучэння беларусаў па-за межамі іх этнічнай тэрыторыі [4].

Да псеўда - “інфантальных” калянавуковых выкладак сучасных кампілятараў ад навукі. Так, асвятляючы сучасную этнакультурную спецыфіку насельніцтва Смаленшчыны, Браншчыны, Пскоўшчыны расійскія даследчыкі, ухільваючыся ад глыбокага навуковага яе вывучэння, часта адзначаюць польскія, украінскія, літоўскія ўплывы і вельмі неахвотна адзначаюць беларускасць гэтых абшараў. І тым самым далучаюцца да палітызаванага замоўчвання прыналежнасці гэтых абшараў да Беларусі этнічнай. Сёння наўрад ці хто возьмецца аспрэчваць палітычны факт уваходжання у склад Расійскай Федэрацыі абшараў, якія яшчэ вельмі нядаўна называлі этнічна беларускімі. Цяга на гэтых землях да Беларусі такая вялікая, што адтуль на Беларусь у пасляваенны час прыезджалі на сталае жыццё і працу шматлікія групы смаленцаў, бранскіх, пскоўскіх. Што ў 1962 годзе адбылося апошняе (на 7 селішчаў Мазыкінскага с/с-та аднаго з раёнаў Смаленшчыны) пашырэнне тэрыторыі Беларусі па воле насельніцтва гэтых мясцін. Настолькі тады добра было жыць у тагачаснай БССР і прывабна для нашых братоў смаленцаў.

Ды толькі не пра гэта думаецца зараз. Паўсюдныя размовы пра тое, што мы – тры ўсходнеславянскія народы – славяне, якім трэба яднацца, інтэгравацца. Ды рэчаіснасць дае шматлікія сведчанні таго, што гэта лукавы спакушае роднасныя народы яшчэ нядаўна з`яднаныя разам з іншымі ў СССР выкарыстоўваючы навуковападобныя выкладкі некаторых даследчыкаў і дзеячоў для прыкрыцця вельмі ўмела прыхаваных нападак на святое, Божае, па сутнасці, імкненне народаў быць бліжэй, жыць па-сяброўску, а хто кажа і па-братску. Так што колісьці была “маларасійскасць”, цяпер – цяга да славянскасці. Дык задумаймася ж, што да чаго. Хто што хоча зрабіць з намі і нашай Радзімай. А тое, што зараз у пачатку XXI стагоддзя людзі, якія падобна нашым продкам з якога-небудзь XVI – XVII стагоддзяў часоў Вялікага княства Літоўскага называюць сябе “беларусцамі” (як мы знайшлі гэта ў час фальклорна-этнаграфічнай экспедыцыі пачатку 1990-х г. на Расійскі Далёкі Усход, прычым мы знайшлі азначэнне “беларусцамі” і т.зв. “палякаў”, “польскіх” – гэта значыць беларусаў каталікоў – і праваслаўных беларусаў) – гэта сапраўды дараваны Богам цуд. Але цуд для далейшых разважанняў і высноў.

Літаратура:

1. Аб нацыянальнай самасвядомасці беларусаў-перасяленцаў Сібіры // Культура ў Рэспубліцы Беларусь: Гісторыя, сучасны стан і перспектывы развіцця (тэзісы навуковай канферэнцыі).- Мн., 1993. – С.126 – 128.
2. “Переписчик” Стародубского уезда Брянской губ. // Учительская газета.- 1927.- №5.- 29января.
3. Запісана ў 1991 г. у в.Ніжнія Бузулі Свабодненскага р-на Амурскай вобл.
4. Калі, напрыклад, у адной, храналагічна больш ранняй публікацыі энцыклапедычнага выдання можна было сустрэць азначэнне насельніцтва

канкрэтнага беларускага паселішча па-за межамі Беларусі этнічнай – “маларусы”. У пазнейшай жа агляднай публікацыі ў тым самым выданні яго жыхары называліся ўжо беларусамі (с.Пратапопаўка б.Ізюмскага павету Харкаўскай губерні; артыкулы “Протопоповка” і “Харьковская губерния” у IV і V-м тамах “Географическо-статистического словаря Российской империи”) дадзеныя выдання – адпаведна – СПб., 1873; СПб., 1885.

В.А.Малюшина

Некаторыя асаблівасці арнаментыкі кніг кірыліцкага друку, што бытавалі на Беларусі (па матэрыялах калекцыі БДМНАП)

Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры і побыту, якому сёлета спаўняецца 25 гадоў з дня заснавання, збірае і паказвае рэчы, што расказваюць нашчадкам пра мінулае, майстэрства і захапленне продкаў, іх уклад жыцця. Формы прадметаў, арнаменты, сюжэтныя кампазіцыі і тэхніка апрацоўкі матэрыялаў, узровень культуры побыту – вось мова іх расповеду. На экспазіцыі, размешчанай у маляўнічым месцы недалёка ад Мінска, можна ўбачыць цэлыя эгнаграфічныя комплексы - ансамбль з архітэктурных помнікаў канца XVIII-пачатку XX ст., перавезеных з вёсак Цэнтральнай Беларусі, Паазер’я, Падняпроўя і іншых рэгіёнаў. Тут можна ўбачыць характэрнае для гэтых мясцінаў у канцы XIX-пачатку XX ст. убранне пакояў, прылады працы і розныя рэчы, неабходныя ж для жыцця чалавека.

Камплектаванне кніжнай калекцыі ў музеі як кірыліцкімі выданнямі, так і польска-лацінскімі ішло ў адпаведнасці з тэматыка-экспазіцыйнымі планами, куды ўваходзілі наступныя раздзелы: бібліятэка храма, бібліятэка царкоўна-прыходскай школы, кола чытання вясковых жыхароў канца XIX-пачатку XX ст. У склад збору ўвайшлі старадаўнія выданні XVIII-пачатку XX ст. Масквы, Кіева, Пачаева, Санкт-Пецярбурга, Вільні, Варшавы і іншых гарадоў. Мноства кніг дэманструе ў сваім дэкоры ўвасабленне традыцый народнай культуры. Як правіла, гэта з’ява не прыцягвае ўвагі даследчыкаў, а між тым гэта вельмі цікавая галіна кніжнай культуры, дзе прафесійнае майстэрства зліваецца з народным мастацтвам. Асноўная роля у мастацкім афармленні старадрукаў належыць арнаментыцы /часткова гэта адзначана Зёрнавай А.С.[1]/. У дэкоры вылучаюцца застаўкі, канцоўкі, ініцыялы, гравіраваныя рамкі. Асаблівую цікавасць прадстаўляюць застаўкі і канцоўкі. Менавіта яны задаюць тон у мастацкім вырашэнні дадзеных выданняў. Дамінуюць застаўкі. Яны адкрываюць тэкст, азначаюць яго пачатак, устанаўліваюць раздзелы і адначасова ўпрыгожваюць кнігі. Сустрэкаюцца застаўкі розных памераў: вялікія - займаюць адну трэць альбо адну чвэрць вышыні набору тэкста (Мінея.- М.,1764; Мінея.- Пачаеў,1761 і ін.) і складаюць 5-8 см; сярэднія - 2,5-3,5 см; малыя – 0,5-1,5-2 см. У адной кнізе могуць быць змешчаны застаўкі розных памераў, а бывае, што ў дэкор кнігі ўключана толькі адна застаўка ці дзве.

Форма заставак прамавугольная (выцягнутая па-гарызанталі), часам акрэслена

лінейнай рамкай, але часцей назіраюша застаўкі, якія маюць толькі адну ніжнюю планку з заостранымі канцамі.

Схема малюнка наступная:

- а) гірлянда з лісцяў;
- б) гірлянда з лісцяў з дадатковымі дэкарацыйнымі элементамі;
- в) ад цэнтра, акцэнтаванага якой-небудзь выявай (херувіма, букета і ін.) разыходзяцца дзве гірлянды;
- г) гірлянда пераплятае фігурную рашотку;
- д) медалёны (1-3) з выявамі святых у абрамленні пышнага арнаменту;
- е) шматпланавыя кампазіцыі з выявамі святых у медальёнах, змешчаных на фігурных стылізавадзках сценах, вакол дадатковых уключэнні выяў птушак, херувімаў і ін.

У застаўках назіраецца характэрная для вяданняў і XVII ст. асаблівасць, якая праяўляецца ва ўзмацненні выяўленча-ілюстрацыйнага пачатку, калі галоўным стала выява чалавека, яго твару, а потым дэкарацыйнае акружэнне. У цэнтры застаўкі, пераважна вялікай, запоўненай арнамантам расліннага характару / кветкамі, лісцем, пладамі/ даюцца медалёны з выявамі святых, а часом і цэлых біблейскіх сюжэтаў. Такім чынам застаўка набліжалася да ідэйна-сэнсавай будовы кнігі. Прыкладам таму можа служыць кампазіцыя застаўкі са сцэнай з'яўлення Хрыста народу з кнігі І. Златавуста (М., 1728).

Ініцыялы адыгрываюць такую ж ролю у тэксце, як і застаўкі: сэнсавую і дэкаратыўную. Яны пачынаюць главы, служаць замест абзацаў, аддзяляючы адну думку у тэксце ад другой. Арнамантаваныя ініцыялы не толькі ўпрыгожваюць старонкі, але і разбіваюць манатоннасць літар тэкста, дапамагаюць зрокавому успрыняццю зместа кнігі. У выданнях XVIII-пач. XIX ст. іх некалькі відаў:

- а) лінейныя абрысы літар, у штабах змешчаны кветкава-траўны арнамент;
- б) у лінейнай квадратнай ці прамавугольнай рамцы на фоне расліннага арнаменту змешчана літара;
- в) тое самае, але на штрыхавым фоне з фрагментарнымі малюнкамі змешчана літара.

Памеры syswіялаў у параўнанні ініцыяламі з выданняў І. Фёдарова і П. Мсціслаўца невялікія - узвышаюцца на тры альбо чатыры радкі тэксту і складаюць 2,83-3 см увышыню (2 см шырыні).

Азначаныя кірыліцкія выданні уражваюць разнастайнасцю і багаццем канцовак (і на памерах, і па форме, і па малюнку. Нават у адным і тым жа выданні можна сустрэць канцоўкі розных памераў – 3 x 2,5 см, 6 x 9 см і ін.). У асноўным канцоўкі маюць форму трохкутніка у плане заостраным у ніжняй частцы, сустракаюцца таксама і формы паўкруга, круга. Кампазіцыі не акрэслены рамкамі. Арнамент расліннага характару, матывы для яго падабраны і скампанаваны з вялікай вынахідлівасцю. Тут можна убачыць гірлянды кветак, букеты ў розных фігурных вазах, ажурныя рашоткі, віньеткі, завіткі з лісцяў, банты. У некаторых выпадках дадаткова ўключаны элементы антрапалагічнага арнаменту, манаграмы, крыжы (Мінея. – Пачаеў, 1761; Камень веры. – М., 1728 і ін.), звычайна яны змешчаны ў цэнтры кампазіцыі.

Як вядома, на першым месцы ў мастацтве афармлення славянскай кнігі пачынаючы з канца ХУІІІ ст. стаіць тытульны ліст [2]. Ён з'яўляецца першай характарыстыкай кнігі, яе "фасадам". Ён вызначае, як правіла стыль кнігі і уплывае

на ўражанне ад яе. Адносна мастацка-кампазіцыйнага вырашэння у выданнях з калекцыі БДМНАП СУСТРАкаюцца іх некалькі тыпаў:

- а) тытул з рамкай, складзенай з наборнага арнаменту (Мінея. - Пачаеў, 1761);
- б) тытул у спалучэнні з гравюрай у выглядзе буйной застаўкі і арнаментаванай набормай рамкай (Мінея. - М., 1764 і ін.);
- в) тытул у спалучэнні з геральдычнай гравюрай з партрэтамі (С.Яворскі. Камень веры.-М., 1728);
- г) архітэктанічная рамка і выявамі святых (Мінея дополнителная.-СПб., 1909 і ін.). У згаданай кнізе ў афармленні тытула цікавым чынам спалучаны прыёмы традыцыйнага арачнага тытула з прыёмамі фігурнай графікі, геаметрычнага дэкару.

У маскоўскіх выданнях 1836-1837 гг. (Апостал, Мінеі, Трыедзь каляровая і ін.) з'яўляецца шмуцтытул, які мае наступны выгляд: усё поле густа запоўнена раслінным арнаментам (чорна-белым), зверху у круглым медальёне змешчаны вобраз І.Хрыста (паястая выява). Пасярэдзіне ліста ў прабелу чырвонай фарбай надрукавана назва кнігі .

Такім чынам, назіраецца развіццё рамкі - ад простае лінейнай, да пышнае багата арнаментаванай, размешчанай часам аж у тры ярусы вакол гравюры, тэкста альбо тытула.

Аналіз пераконвае, што функцыі арнаментальных гравюр XVIII-пач.XIX ст. могуць быць зведзены да той класіфікацыі, якую вызначыў А.А.Сідараў[3] : арнаментіка-акаймоўка, арнаментыка-раздзяленне, арнаментыка-суправаджэнне, арнаментыка-дэкарацыя.

Па стылю аздобы вышэйшзваных кніг адносяцца да стылю барока. Для іх характэрны: наяўнасць геральдычных картушаў і медальёнаў у акружэнні багатай расліннай арнаментыкі . Шырока распаўсюджаны матывы цяжкіх гірляндаў. Малюнак убуйняецца, формы набываюць вагу, становяцца пышнымі і акруглымі, ім становіцца ўжо цесна ў акрэсленых рамках, якія паступова знікаюць.

У асобных: выданнях (С.Яворскі. Камень веры. - М., 1728 і ін.) пры стварэнні арнаментальных кампазіцый назіраецца выкарыстанне мастакамі прыёмаў запазычаных з народнага мастацтва. Так, у застаўках з кнігі “Камень веры” С.Яворскага, напрыклад, можна убачыць тры медальёны са святымі змешчаная у сярэдзіне кветак. Як і у застаўках магільёўскіх выданняў (І. Галятоўскі. Неба новае.- Друк М.Вашчанкі, 1699) сэрцавіны круглых кветак выкарыстаны у якасці медальёнаў. У застаўках маскоўскіх выданняў у адрозненне ад беларускіх медальёны злучаны буйнымі кветкамі. Агульнай рысай з'яўляецца рэалістычная манера выканання усіх выяў. Выразы лікаў святых спрошчаны, набліжаны да выразаў твараў звычайных людзей, у якіх праглядаюць розныя пачуцці .

У выданнях сяр.XVIII ст. і в першай паловы XIX ст. арнаментальныя аздобы выкананы у стылі Ракако (Апостал. - М., 1836; Ррыедзь. - М., 1837 і ін.), які меў шырокае распаўсюджанне у выданнях беларускай друкарні Супрасля (Азбука, 1781 і ін.). Для яго характарны фрагментарнасць малюнка, убуйненне пладоў у застаўках, знікненне рамак, парушэнне сіметрыі , у выявах святых назіраецца маньерызм.

Значную колькасць у фондзе кірыліцкіх кніг складаюць стараверскія выданні канца XVIII-сяр.XX ст., у якіх змешчаны перадрукаваныя у традыцыях дапятроўскай Русі богаслужэбныя тэксты (Часоунік, 1809; Святцы, 1834; Шасцідневец, 1884; Евангелле вучыцельнае, 1902; Мінея, 1908; Ірмалой, кан.XIX

ст. і ін.). Упрыгожаны яны арнамантам старадрукарскага стылю, які меў шырокае распаўсюджанне у беларускіх выданнях XVI-XVII ст. дзякуючы дзейнасці І.Фёдарова і П.Мсціслаўца. Усе аздобы названых выданняў паўтораны з макоўскіх выданняў. Напрыклад, вялікія застаўкі маюць тыповую для макоўскіх кніг форму выцягнутага па-гарызанталі чатырохкутніка з заостранымі канцамі на ніжняй планцы, наверхам, дадатковымі дэкарацыйнымі элементамі на знешніх кутках. Запоўнены арнамантам з акантавага лісця. Малыя застаўкі ўяўляюць сабой гірлянды з лісця аканту. Літары таксама упрыгожаны арнамантам з лісця аканту, аналагі ім можна сустрэць у выданнях І.Фёдарова, П.Мсціслаўца і іншых друкароў.

У некаторых стараверскіх выданнях сустракаецца арнаментыка, якая ў навуковай літаратуры атрымала азначэнне як “паморскага стылю”. Гэты арнамент, характэрны для рукапісаў Рускай Поўначы, стаў пашыраны ў друкаванай кнізе з першай трэці XVIII ст., уяўляе сабой спрошчаны і фармалізаваны варыянт макоўскага барока[4].

Асноўныя матывы – гэта стылізаваныя віды траў, закручаныя у свое – асаблівыя і складаныя перапляценні. Дакладная прарысоўка, бездакорнае пачуццё прапорцый, гарманічнае спалучэнне фарбаў сведчаць пра высокі мастацкі густ і незвычайнае майстэрства яго стваральнікаў (арнамент вакол тытула у кнізе “Поморские ответы”. – М., 1806 і вялікая застаўка, ініцыял “П”. Выкананы ў багатай каляровай гаме з выкарыстаннем залачэння).

Асобную групу кніг у калекцыі складаюць малітоўнікі, псалтыры, часоўнікі. Яны малага фармату, сціпла аформлены. Мноства такіх кніг бытвала у граматычным асяроддзі маламаёмасных слаёў насельніцтва, пра што сведчаць запісы на кнігах былых уладальнікаў. Арнамент гэтых кніг стылістычна звязаны з арнамантам вялікафарматных кніг, якія былі выдадзены у той жа час. Ён служыў народным умельцам узорам для пераймання. Многія дэкарацыйныя элементы з кніжнага арнаменту былі выкарыстаны імі для упрыгожвання сваіх вырабаў (акладаў для абразоў, ручнікоў, адзення і ін.). У сваю чаргу прыведзеныя вышэй узоры арнаменту дэманструюць прыклады запазычання майстрамі кніжнага мастацтва вобразаў і матываў з народнага мастацтва.

Такім чынам, арнаментыка кірыліцкіх кніг з калекцыі Беларускага дзяржаўнага музея народнай архітэктуры і побыту дэманструе багаты і разнастайны свет кніжнага мастацтва. У ім прадстаўлены арнамент розных стылістычных нагтрамкаў: старадрукарскі, паморскі, барока і ракако. Надрукаваны ён у асноўным у расійскіх і ўкраінскіх выданнях, беларускіх (стараверскіх), якія на працягу XVIII-пач.XX ст. хутка разышліся па ўсёй тэрыторыі Беларусі і сталі неад’емнай часткай нашай наўсянальнай культуры.

Друкаваная кніга садзейнічала больш цеснаму ўзаемадзеянню паміж народамі, іх культурамі, таму застаецца актуальным даследаванне нацыянальных крыніц кніжнага мастацтва, пытанняў творчай садружнасці рускіх, беларускіх, украінскіх, літоўскіх і заходнееўрапейскіх майстроў кнігі мінулага з мэтай садзейнічання пераемнасці станоўчых традыцый; на матэрыяле арнаментыкі помнікаў кірыліцкага друку дапоўніць уяўленне пра выяўленчае мастацтва як прагрэсіўнай і цікавай з’явы, якая мела месца на Беларусі ў мінулыя гады і якая існуе і зараз.

Література:

1. Зєранова А.С., Каменева Т.И. Сводный каталог русской книги кирилловской печати 18 века.-М.,1968.-№200,668.
2. Сидоров А.А. История оформления русской книги.-М.-Л.,1946.-С.200.
3. Там же.-С.24-26.
4. Петрова А.А. Библиотека на ладони //Книжные сокровища.-Л.,1990.-С.53.

Ю. Докторова

Б. Грінченко і Чернігівська “Просвіта”

Важливий внесок у розвиток національної школи зробили свого часу культурно-освітні товариства “Просвіта”, зокрема Чернігівська, та їхні члени, серед яких особливу увагу привертає постать Бориса Грінченка – одного з найвідоміших початківців і реалізаторів національно-освітнього питання, чий практичний вклад до скарбниці українського шкільництва важко переоцінити.

За різних часів педагогічна діяльність Б. Грінченка привертала увагу цілої низки науковців та дослідників [1]. Але, незважаючи на значний обсяг наукової та популярної літератури про Б.Грінченка, праць, які б робили наголос на його співпраці з Чернігівською “Просвітою”, зовсім обмаль, що і обумовило необхідність написання даної розвідки про Бориса Грінченка.

Звернення саме до цих товариств пояснюється тим, що нині по всіх регіонах України іде процес відродження просвітянського руху, який, в свою чергу, неможливий без глибокого вивчення його минулого.

Як відомо, Б.Грінченко був головою Київської Просвіти. Але дуже важливою сторінкою діяльності видатного українського педагога і письменника була співпраця і з Чернігівською Просвітою.

Життя Грінченка було тісно пов'язано з цим містом. Ще у 1894-1902 рр. він працював у Чернігівській земській управі, спочатку на посаді завідувача оціночним відділом, потім – завідувача відділом народної просвіти і секретаря правління [2].

Упродовж чернігівського періоду свого життя Б.Грінченко чимало часу присвятив просвітницькій та культурно-громадській роботі. Але умови для роботи були не дуже сприятливі. Обшуки та арешти зачіпали майже всіх представників інтелігенції. У листі до А.Кримського, написаному у 1901 році, Б.Грінченко скаржився: “У Чернігові тепер узагалі великий нагніт на українців” [3].

Зрозуміло, що такий стан речей аж ніяк не сприяв піднесенню ні просвітницького, ні національно-визвольного руху, але у Чернігові на початку ХХ століття вже існували умови для розгортання просвітницької роботи.

Грінченко входив до нелегальної Чернігівської української Громади, ідея створення якої зародилася в колі інтелігентів Чернігова. Вона стала попередницею товариства “Просвіта” не лише щодо цілей і напрямків роботи, але й за особовим складом [4]. Поряд з Грінченком у Громаді - основі майбутньої Чернігівської “Просвіти” (перші збори якої відбудуться 27 грудня 1906 р. (9 січня 1907 р.) [5] працювали І.Л.Шраг, подружжя Коцюбинських, Русових, О.Л.Глібов, І.М.Руденко,

Г.О.Коваленко, В.Г.Андрієвський, М.І.Жук, І.О.Коновал (Іван Вороньківський), М.Вороний, А.П.Верзилов, А.В.Ліхнякевич, Л.Д.Примаченко [6].

У 1906 р. новостворена Чернігівська “Просвіта” одержала привітання від 12 осередків “Просвіти” на Україні [7], серед яких була і Київська “Просвіта”, яку на той час очолював Б. Грінченко. Головним напрямком новоствореної організації звісно була просвітницька робота. Одним з перших кроків чернігівської “Просвіти” було відкриття бібліотеки.

У лютому 1907 р. Відозва № 1 Товариства “Просвіта” у Чернігові, яка була написана М. Коцюбинським і розіслана культурним діячам і письменникам, закликала останніх “запомогти йому (тобто – товариству) присипкою книжок або періодичних видань безплатно” [8]. Одним з першим на це прохання, разом з Д.Дорошенком, С.Єфремовим, А.Кримським, О.Куліш (Ганною Барвінок), П.Руденком (Панасом Мирним), С. Русовою та багатьма іншими представниками національного відродження відгукнулося особисто подружжя Грінченків та Київська Просвіта. Завдяки цьому вже через рік 61 члену Чернігівського товариства було видано 485 книжок, у читальні обслужено 1182 читача [9].

Треба згадати, що в Чернігові подружжя Грінченків сумлінно працювало над “Каталогом музею українских древностей В.В.Тарновского”. Погоджуючись на пропозицію упорядкувати рукописи та малюнки, Грінченко повідомляє, що “согласен принять на себя эту работу, но только совершенно безвозмездно” [10].

Тут же він видавав і народнопросвітні книжки, в умовах жорсткої заборони спромігся налагодити видання “бібліотеки” українських книжок. Протягом дуже короткого часу у Чернігові вийшло 45 видань накладом близько 200 тис. примірників. Такою, як пише А.Погрібний, – виявилася продуктивність цього першого на Україні справжнього народного видавництва, у “штаті” якого не було нікого, окрім невтомного подружжя Грінченків, що перебрало на себе всі без винятку великі й менші клопоти – від написання чи замовлення та переписування рукописів до їх пробивання крізь цензурні рогатки, від ведення коректури до розсилання тиражу [11]. До речі, всю цю роботу подружжя виконувало також абсолютно безкоштовно.

Як підкреслює А.Погрібний, здійснювані Грінченком видання сприяли справі народної освіти. Це застереження, вважає дослідник, тим необхідніше, що в народнопросвітних книжечках, про які турбувався письменник, дехто з дослідників вбачав не більше – не менше як орієнтування української літератури на рівень неосвіченого селянства. Несправедливість цього закиду тим очевидніша, що проти підміни повноцінної естетичної поживи “тощими брошюрками, издаваемыми специально “для народного чтения”, неодноразово виступав сам Борис Грінченко. – “Предполагается, – писав він у одній з праць про так звану лубочну літературу, – что этими [...] крохами обрывочных сведений можно утолить умственный голод народа. А между тем этот народ читает и Мильтона, и Шевченко, и Гоголя [...] он хочет как раз той же литературы, какая существует для всего образованного мира”, “нуждается в творениях выдающихся талантов и в книгах научно-популярных” [12]. Таку ж саму позицію займали і найвидатніші діячі культури дореволюційного часу. Тобто видавнича діяльність Грінченка в Чернігові була спрямована на залучення народу до оволодіння українськими художніми надбаннями, а особливо на оволодіння українською мовою та українським писемним словом. А підтвердженням того, що його народно-просвітні видання носили педагогічний

характер, можуть слугувати такі слова письменника “Хотів би я написати стільки книжок для народу, щоб ... скласти популярну бібліотечку, таку, щоб з неї міг читач здобути елементарну загальну освіту” [13].

В умовах, коли освіта рідною мовою була відсутня, книжки, які побачили світ завдяки Б.Грінченку, за словами сучасників, “стали принципово новаторськими у ставленні українського слова до народу” [14].

“Земский сборник Черниговской губернии” опублікував декілька його педагогічних праць, найцікавіші з яких “Народные учителя как сельские хозяева” та “К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе”.

Губернські власті були незадоволені активною українофільською діяльністю Б.Грінченка, і під тиском місцевих урядовців він у 1899 р. залишив посаду в земстві і був змушений жити лише зі свого літературного заробітку [15].

З переїздом у 1901 р. до Києва його зв'язки з Черніговом розірвані не були. Він активно листувався з керівниками Чернігівської Просвіти М.Коцюбинським, І.Л.Шрагом. Наприклад, у грудні 1907 р. Б.Грінченко повідомив М.Коцюбинського про літературно-артистичний вечір, який організовує Київська Просвіта на честь останнього, в ході якого передбачалося читання реферату про творчість письменника та уривків з його творів.

Цікавим фактом є те, що Чернігівська Просвіта у своїх цілях використовувала таємну друкарню, яка у жандармських матеріалах фігурувала як друкарня Грінченка та Коцюбинського в Чернігові. Її друкарський шрифт, як згадували сучасники, зберігався після від'їзду подружжя Грінченків до Києва у будинку М.М.Коцюбинського.

Таким чином, доходимо висновку, що внесок Б.Грінченко в справу Чернігівської Просвіти дуже значний. Протягом багатьох років він працював з видатними діячами Чернігівщини і віддав багато своїх сил справі відродження української освіти, мови, культури та підвищення національної свідомості українського народу і на Чернігівській землі.

Література:

1. Веркалець М Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. - К., 1990. - 48 с.; Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. - К., 1999. - 175 с.; Погрібний А. “Клейнод душі моїй - Добро мого народу” (Борис Грінченко в ювілейному осмисленні та документах з його архіву) // Україна: наука і культура. - 1983. – Вип. 23; Він же. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. - К., 1988.

2. Нариси історії українського шкільництва (1905 - 1933): Навчальний посібник. - К., 1996. - С. 234.

3. Цит. за публікацією. Анатолій Погрібний “Клейнод душі моїй - Добро мого народу” (Борис Грінченко в ювілейному осмисленні та документах з його архіву) // Україна: Наука і культура. - 1983. - Вип. 23. - С. 83.

4. Коцюбинський Юлій. Письменник і громадянин (Михайло Коцюбинський і чернігівська “Громада”) // Деснянська правда. - 1989. - 17 вересня.

5. Справоздання Товариства “Просвіта” в Чернігові за 1907 р. - Чернігів, 1908. - С. 1.

6. Грінченкова Марія і Верзилов Аркадій. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Спогади, розвідки, матеріали / Під ред.

М. Грушевського. - К., 1928. - С. 466.

7. Коцюбинський М.М. Твори у 6-ти томах. - Т. 6. - С. 49.

8. Коцюбинський Ю. Михайло Коцюбинський і Чернігівська Просвіта // В кн. "Просвіта": історія і сучасність (1868 - 1998). - К., 1998. - С. 123.

9. Справоздання Товариства "Просвіта" в Чернігові за 1907 р. - Чернігів, 1908. - С. 12 - 13.

10. Державний архів Чернігівської області, ф. 140, оп. 1, од.зб. 44, арк. 106. (підкреслення Грінченка Б.) 11. Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. К., 1988. - С. 80 - 81.

12. Б.Г. (Грінченко) Земские книжные склады. - Чернигов, 1895. - С. 81, 84.

13. Відділ рукописів Центральної Наукової Бібліотеки України в м. Києві. - Ф. III. - Од.зб. 40796.

14. Цит. за публікацією Погрібний А.Г. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. - К., 1988. - С. 84.

15. Нариси історії українського шкільництва... - С. 236.

В.І. Наулко

Важливе джерело наукових знань (листування Б.Грінченко – Ф.Вовк)

Збереглося більшість листів між Б.Грінченком і Ф.Вовком. Епістолярії Ф.Вовка знаходяться в архіві Інституту рукопису НАН України (8 листів, ф. III № 35951-35958), Б.Грінченка до Ф.Вовка – у Науковому архіві Інституту археології НАН України (12 листів, ф. I).

Епістолярії Ф.Вовка, видатного українського етнографа, антрополога та археолога, над якими працюють науковці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, є не лише важливим джерелом знань, оригінальних ідей та думок – разом з тим, це свідчення досить різних стосунків між Ф.Вовком та його дописувачами, в яких знайшли відбиття тогочасні складні соціально-економічні процеси і проблеми. Якщо взаємини між Ф.Вовком і М.Грушевським, незважаючи на безперечний авторитет останнього, були досить неоднозначними, від люб'язних до відверто ворожих, між Ф.Вовком і його молодшими колегами, скажімо М.Біляшевським або В.Гнатюком – відносинами Вчителя і учнів, бо листування між Ф.Вовком і Б.Грінченком є зразком стосунків рівноправних, безмірно поважаючих один одного колег. Це є фактом незаперечного визнання Ф.Вовком наукових досягнень і політичних прагнень Бориса Грінченка, його величезного внеску в українське народознавство.

Щоб краще зрозуміти характер і спрямованість листування між обома дослідниками, бодай побіжно, нагадаємо основні віхи життєвого шляху Бориса Грінченка і його найважливіші наукові надбання.

Відомий громадсько-політичний діяч, народознавець Борис Дмитрович Грінченко народився на Харківщині (х.Вільхий Яр) у збіднілій дворянській родині. Вчителював на Слобожанщині та Катеринославщині. З 1894 р. жив у Чернігові, де працював у губернському земстві. Як член Громади провадив величезну збиральницьку і публікаційну працю з метою видання популярних народно-

просвітницьких і педагогічних книжок для молоді.

Після переїзду до Києва (1902 р.) стає редактором 4-томного “Словаря української мови” (1902-1909), редактором газети “Громадська думка” і часопису “Нова громада”, головою київської “Просвіти”. Продовжує перекладацьку роботу з західноєвропейських мов (творів Гете, Ібсена, Гауптмана і, як свідчить листування з Ф.Вовком, – італійських письменників і поетів).

Поряд із “Словарем української мови” величезне наукове значення дотепер мають його фундаментальне зібрання “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” (вип. 1. – 1895; вип. 2. – 1897; вип. 3. – 1899), збірка “Из уст народа” (1900), а також перший бібліографічний покажчик “Литература украинского фольклора 1777-1900” (1907). Про ці видання і їхню високу оцінку з боку Ф.Вовка багато йдеться у наведених листах.

І все ж мусимо констатувати, що мабуть не всі листи збереглися до нашого часу, хоча б тому, що листування охоплює лише чернігівський період життя Б.Грінченка (крім останнього листа 1906 р., який передав Ф.Вовку Олександр Русов).

У перших листах до Ф.Вовка Борис Грінченко виявляє велику зацікавленість італійською класичною літературою і повідомляє про політичні утиски української мови і цензурні обмеження. Цікавиться діяльністю петербурзького Товариства ім. Т.Шевченка. Інші листи засвідчують значну творчу співпрацю вчених – це особливо стосується допомоги Б.Грінченка у збиранні матеріалів з так званого сороміцького фольклору, які виходили друком у редагованій Ф.Вовком слов'янській частині паризького збірника “Κρυπταδία”. З листів видно, що Б.Грінченко постійно допомагав Ф.Вовку збирати етнографічні матеріали (про звичай “закрутки”, народну математику та медицину тощо), які згодом були опубліковані в його працях. З іншого боку, Ф.Вовк у різних виданнях рецензував і популяризував праці Б.Грінченка, особливо його “Этнографические материалы”, повідомляв про необхідність репрезентації України на всесвітній виставці у Парижі (1900) і характеризував французькі часописи, серед яких за його словами “не русофільських нема”, обговорював можливість друкування праці про українських переселенців у Добруджі. Зокрема, розглядаючи можливість представити українську культуру на Всесвітній виставці у Парижі, він пропонує зробити це через Наукове товариство ім. Т.Шевченка в австрійському павільйоні, оскільки “окремого місця не дадуть – се вже російський амбасад не пустить, та де у нас і гроши тії щоб спорудити і де у нас те національне почуття щоб це зробити (хйба ми финляндці, або чехи?...)” – див. лист XII. Інтерес викликає листування двох дописувачів про громадсько-політичний і національний рух (лист IV), “партійні сварки” (листи VI, IX) та ін. Надзвичайно цікавим є висловлювання Ф.Вовка про Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Павла Чубинського, Володимира Самійленка, Василя Горленка та ін.

Листування відтворює активну громадсько-політичну позицію Бориса Грінченка, його прагнення не лише через наукову працю, але всією життєдіяльністю сприяти національно-культурному, політичному і соціальному пробудженню нашого народу. Ці ідеї виразно виявилися у його полеміці з Михайлом Драгомановим у формі безадресних листів-дописів на сторінках галицько-буковинських видань наприкінці минулого століття (детальніше див.: Б.Грінченко – М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К.,

1994; а також, В. Наулко. Двобій в ім'я народу. – рец. // Українське слово. – 25.ІІІ. 1995. – С.14). І хоча в листах до Ф.Вовка нема навіть згадки про громадсько-політичні погляди М.Драгоманова, тут, як і в дискусії з ним, він рішуче виступає за піднесення національної свідомості українців, разом з тим виступаючи проти “вузького” націоналізму, за те щоб “обом братам – і москалеві, і вкраїнцеві, можна буде жити в одній державній хаті кожному своїм національним життям”. Ці ж ідеї він відстоював і як засновник Української радикальної партії (1906), яка згодом об'єдналася з Українською демократичною і Українською демократично-радикальною партією.

Всі відомі дотепер листи між Ф. Вовком і Б. Грінченком вперше опубліковані у виданні “Листування Б.Грінченко – Ф. Вовк” // Старожитності Південної України. – Вип.7. – Запоріжжя, 2001. – 51с.

В.А.Старков

Відомості про українські народні ігри у творчій спадщині Бориса Грінченка

Поряд з активною літературною, просвітницькою та громадською діяльністю у чернігівський період життя (1893-1902 рр.) Борис Грінченко багато уваги приділяв збиранню, пропаганді та публікації фольклорно-етнографічних матеріалів з Чернігівщини та сусідніх теренів [1]. Він ґрунтовно опрацював видані попередниками праці з українського фольклору та видані тексти української народної творчості, опублікував 1901 року у чернігівському видавництві першу систематичну бібліографічну працю “Література українського фольклору. 1777-1900”[2], на яку посилались і яку використовували наступні дослідники (Олександр Андрієвський, Мирослав Мороз та ін.) [3]. Разом з тим у 1895-1899 рр. Борис Грінченко видав три томи (випуски) “Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях” – одну з найґрунтовніших і найвідоміших збірок матеріалів фольклорно-етнографічної спадщини України [4].

Віддавши пріоритет публікації текстів прозового (випуски 1-2) і поетичного (випуск 3) характеру, Борис Грінченко в такій послідовності і видавав наявні в нього матеріали. В його особистому збирацькому архіві накопичилось і багато інших записів етнографічного характеру, зокрема записи народних ігор різних статево-вікових груп людності, і він мав твердий намір видавати їх. Як зазначав сам Б.Грінченко, відповідаючи на закид одного з рецензентів другого випуску, “умови, за яких виходить видання, є такими, що я повинен видавати матеріали в міру їх накопичення і так буде надалі, якщо видання буде продовжуватись”[5]. Це було написано 1899 р., коли Борис Грінченко став особливо відчувати непевність свого становища на посаді секретаря Чернігівської земської управи. Незважаючи на це, він мав намір продовжувати видання “Этнографических материалов...”, що зайвий раз впливає також і з його листа до Митрофана Дикарева від 14 березня 1899 р.: “Посилаю Вам два примірники третього тому “Этнографических материалов”: один Вам, а другий д[обродієві]

[6] Мельникову, що постачив пісні. Як бачите, пісні видруковано тільки в “Земскомъ Сборнике”, а окремим одбитком ще ні, бо ще лежить він у цензурі і світа побачить хиба в другий половині сього року. Є в мене чимало матеріалу й до IV-го тому, але не знаю, коли можтиму його видати. А поки те буде, – напишіть мені що Ви думаєте про сей, 3-й том...”[7].

Однак життя вносило свої корективи і на жаль наступні випуски друком так і не з’явилися. Б.Грінченко зміг проживати і працювати в Чернігові завдяки заступництву голови губернської управи Ф.Уманця, який високо цінував письменника як людину і працівника, що за короткий час зумів навести порядок в управі, значно удосконаливши її роботу. Проте певним колам не подобалось життя і діяльність Б.Грінченка, і вони домогались його звільнення. 1899 року була призначена ревізійна комісія земської управи, за “результатами” діяльності якої голова управи був змушений звільнити Б.Грінченка з посади, при цьому надрукувавши у пресі відкриту заяву, в якій розповів, що сталося в управі, і оголосив йому подяку за сумлінну працю [8]. Втративши заробіток і підтримку земства, Борис Грінченко був вимушений припинити видання наступних випусків “Этнографическихъ материаловъ...” і, насамперед, черговий четвертий випуск, де поряд з іншими, скоріше за все, мали бути надрукованими і ігрові матеріали.

На той час дослідження народної ігрової культури вже мали певні здобутки. Окрім того, що були відомі опубліковані записи українських народних ігор і розваг в загальних етнографічних працях О.Терещенка [9], М.Маркевича [10], П.Чубинського [11], В.Іванова [12] та ін., їм були присвячені і спеціальні дослідження С.Ісаєвича (з передмовою В.Горленка) [13], П.Іванова (з передмовою М.Сумцова) [14] та ін.

Частина підготовчих матеріалів, які переважно складаються із записів кореспондентів, згодом опинилась у фонді Володимира Гнатюка, який нині міститься у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М.Т.Рильського НАН України (фонд 28) [15]. Матеріали з одиниць збереження 38, 64, 301 цього фонду містять численні примітки і невеликі коментарі зроблені рукою Бориса Грінченка.

Рукопис “Игры крестьянских детей” (од. зб. 64) написаний влітку 1878 р. в с.Совін (Совинь) Остерського повіту Чернігівської губернії. Автор П.Н.Солонина. Окрім десяти загадок (арк. 3 зв.), він вміщує описи десяти ігор: 1. “У гуси”, 2. : “Тулынок”, 3. “У короля”, 4. “У ложечки”, 5. “У карлючки”, 6. “Мак, мак чистый”, 7. “У ріпку”, 8. “Дробу, дробу соли”, 9. “У довгу лозу”, 10. “На перевагу” (арк 1-3). На берегах аркушів поряд з текстом записувача є примітки різними олівцями і чорним чорнилом, які позначені криптонімами Б.Г. (Борис Грінченко), Н.Г., і які визначають варіанти до паралельних текстів з опублікованих матеріалів інших збирачів-дослідників: П.Іванова, П.Чубинського, М.Лисенка, О.Терещенка, М.Маркевича.

Про те, що Б.Грінченко збирався видавати тексти народних ігор, свідчить і те, що кілька ігор з рукопису “Игры крестьянских детей” були переписані на окремі аркуші і знаходяться в іншій архівній збірці (од. зб. 38, арк. 32-34 зв.). Це ігри під назвами “Тулынок”, “У ложечки”, “У карлючки”. Поряд з текстами описів цих ігор у рукописі рукою Б.Грінченка сірим олівцем написано: “Випис[ав]”[18]98, Б[орис] Г[рінченко]. Про це ж красномовно промовляє і примітка біля опису гри “Дробу, дробу соли”, зроблена чорним чорнилом: “Треба друкув[ати] в додатках”[16], і

поряд вказані чотири конкретні варіанти гри з опублікованих матеріалів. Те, що тексти окремих ігор були переписані на окремі аркуші, повністю відповідає методичним засадам праці Бориса Грінченка з фольклорно-етнографічними матеріалами. “Без такого попереднього перепису кожної пісні на окрему картку немає можливості працювати над піснями” – писав він [17]. Ці та інші методологічні засади збирацької та аналітичної роботи дослідників з фольклорно-етнографічним матеріалом [18] не втратили актуальності і зараз. Загалом же в збірці (од. зб. 38) описані такі ігри і забави: 1. [Забавка], 2. “У волосянку”, 3. [“У мовчанку”], 4. “Проца”, 5. “У глечыкы”, 6. “У хобри”, 7. “У конька”, 8. “У піжмурки”, 9. “Тулынок”, 10. “У ложечки”, 11. “У карлючки” (арк. 23-24 зв.). Відображені також “Тулянки на вечерныцях” і деякі інші жартівливі розваги (арк. 53-56 зв.). Галиною Довженок опублікований лише текст гри “У волосянку” (1990 р.) [19].

Тексти деяких народних ігор все ж присутні в “Этнографических материалах...”. Йдучи за усталеною, як на тоді, дослідницькою традицією подавати в календарній народній обрядовості весняні ігри і розваги молоді, переважно хоровадно-орнаментального плану з елементами драматичного народного мистецтва (О.Терещенко, П.Чубинський, В.Ястребов та ін.), Борис Грінченко також, незважаючи на пісенний характер III випуску “Этнографических материалов” (сама назва – “Песни” – промовисто про це каже), вмістив у підрозділі “Веснянки и весняни гулянки” розділу I “Песни культа и периодические” [20] 35 записів двадцяти двох (на його думку) ігрових сюжетів (з варіантами із різних місцевостей), які традиційно виконувались весною і мали драматично-пісенний характер. Це – “Круливна”, “Кривый танець”, “У шума”, “Мак”, “Щитка”, “Хрин”, “Рипка”, “Ящур” та ін [21]. Проте записи українських народних ігор різних статево-вікових груп, переважно дитячих, як свідчать матеріали одиниць зберігання 38, 64, 301 фонду В.Гнатюка чекали своєї черги на видання.

Особливо звертають на себе увагу матеріали одиниці зберігання 301 (37 арк.). “Дитячі та інші грання. Дитячі ігри, загадки-задачі [...]”. Це найбільша збірка дитячих і парубочих ігор фонду В.Гнатюка, а саме записи Є.Н.Гаврилея з с. Вертіївка (Веркіївка) на Ніжинщині 1897 року. Всього описів народних ігор і розваг в рукопису – 30 (арк. 1-31). На останніх аркушах вміщені “Загадки – задачі” логічно-математичного характеру (арк. 32-34) та три народні гумористичні історії (арк. 35-37). Аркуші обгорнені в одну з чернеток Б.Грінченка, на якій його рукою синім олівцем написано: “Не взято до III тому. Дитячі та інші грання”, а також приписано: “А може є такі, що і взяті.” Наше датування рукопису 1897 роком ґрунтується на тому, що інші матеріали цього ж збирача фольклорно-етнографічних відомостей датовані Б.Грінченком цим же роком [22]. В іншому місці обгортки рукопису є такий напис: “Дитячі грання: Їх переглянути по оцих збірках: [П.]Чубинський III [23], [“]Молодощі[“ М.Лисенка][24], [Я.]Головацький[25], [В.]Милорадович [26], [П.]Іванов[27]. Треба ще: [П.]Чуб[инський] IV[28], [С.]Исаевич (К[иевская] С[тарина], [18]87, [№] VI-VII) [29], [П.]Шейн[30], [А.]Свидн[ицький][31], [М.]Марк[евич][32], [М.]Сумцов (К[иевская] С[тарина], [18]89, [№] IX) [33]”. Враховуючи те, що Борис Грінченко, відшуковуючи етнографічні паралелі до описів ігор, навів значну частину відомих тоді фольклорно-етнографічних збірок, які вміщували народні ігри, ще раз

зазначимо, що не викликає сумніву підготовка ним текстів народних ігор до видання.

У рукописі одиниці зберігання 301 наведені описи таких ігор і розваг: 1. “У баби”, 2. “У шея”, 3. “У шкандыбкы”, 4. “У деркача”, 5. “У цурки,” 6. “У клёпушки”, 7. “У вызвольного клепа”, 8. “У покотела”, 9. “Катальня”, 10. “Як дитину забавлять” (5 варіантів забав з малою дитиною), 11 “У чемерици”, 12 “У свин`и”, 13 “У струга”, 14. “У гусей”, 15. “У м`яча”, 16. “У кривого танця”, 17. “В короля”, 18. “У м`яча солов`я”, 19. “У сучки”, 20. “У перстня”, 21. “У коша”, 22 “У ящура”, 23 “У гадыла”, 24. “У лиса”, 25. “У шуляка”, 26. “У гороб`я”, 27. “У короля”, 28. “У земляного м`яча”, 29. “У скоромного клепа”, 30. “У промашного клепа”. Галина Довженок опублікувала тексти лише половини ігор цієї збірки (3, 4, 8, 11-14, 17, 19, 21-23, 25, 27, 28)[34].

Таким чином, бажання Бориса Дмитровича Грінченка збирати та публікувати фольклорно-етнографічні матеріали з Чернігівщини та інших місцевостей України зіштовхнулось із несприятливими умовами перебування його в Чернігові. Попри його дивовижну працьовитість, про що свідчать і три перших випуски “Етнографических материалов...”, подальші випуски довелось припинити, незважаючи на велику кількість наявного опрацьованого і готового до друку матеріалу, в т.ч. і з ігрової культури українців.

Література:

1. Самойленко Г.В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці ХІХ - початку ХХ ст. – Ніжин, 1999. – С. 19-20.
2. Грінченко Б.Д. Література українського фольклору. 1777-1900. – Чернігів, 1901.
3. Див., наприклад: Андрієвський Олександр. Бібліографія літератури з українського фольклору. – К., 1930; Мороз Мирослав. Бібліографія українського народознавства у 3-х томах. – Т. 1. Фольклористика. – Кн. 1-2. – Львів, 1999.
4. Грінченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях" (Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.). – Вып. I. – Чернигов, 1895; Вып. 2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. – Чернигов, 1896.; Вып. 3. Песни. – Чернигов, 1899. (Додаток до № 11-12 "Земского Сборника Черниговской губ." за 1898 р.).
5. Грінченко Б.Д. Предисловие // "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... – Вып. III. – С. XVI. Переклад з російської наш – В.С.
6. Розкриття скорочень та деякі інші додатки здійснюються автором у квадратних дужках [...].
7. "Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом (Листи Бориса Грінченка до Митрофана Дикарева) / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 58. (Курсів наш - В.С.)
8. Самойленко Г.В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові... – С. 23-25.

9. Терещенко. А. Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.
10. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860.
11. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. – СПб., 1873.
12. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В.Иванова. – Т. I. – Харьков, 1898.
13. Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – № 6-7.
14. Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889.
15. Відділ рукописних фондів ІМФЕ, ф. 28. Про особовий архів Володимира Гнатюка див.: Старков В.А. Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 86-100.
16. Відділ рукописних фондів ІМФЕ, ф. 28-2, од. зб. 64, арк. 3.
17. Гринченко Б.Д. Предисловие // "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... – Вып. III. – С. XI. Переклад з російської наш – В.С.
18. Див.: там само.
19. Летіла сорока по зеленім гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник та автор приміток Г.В.Довженок. – К., 1990. – С. 143.
20. Про погляди Б.Грінченка на тогочасний жанровий поділ народних пісень див.: Гринченко Б.Д. Предисловие // Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... – Вып. III. – С. XII.
21. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... – Вып. III. – С.96-115, 670-671.
22. Гринченко Б.Д. Предисловие // Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... – Вып. III. – С. XIII.
23. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3...
24. Лисенко М. Молодощі: Збірник танків та веснянок (Гри весняні, дитячі, дівочі, жоночі і мішані). – К., 1875.
25. Головацкий Я.Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Ч. 2. – М., 1878.
26. Милорадович В.П. Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 г. // Сборник Харьковского исторического общества. – Т. 10. – 1897. – С. 1-223 і окрема відбитка: Харьков, 1897.
27. Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде... На час виходу в світ третього випуску "Этнографических материалов" Б.Грінченка вже було відоме видання: "Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В.Иванова. – Т. I...", в якому наведено багато ігрового матеріалу.
28. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 4. – СПб., 1877.

29. Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава...
30. Шейн П.В. Материалы для изучения быта русского населения северо-западного края. – Т. 1. – Ч. 2. Бытовая и семейная жизнь белоруса в обрядах и песнях. – СПб., 1877. Наведений український матеріал, запозичений білорусами.
31. Свидницький А. Великдень у Подолян // Основа. – 1861. – № 10. – С. 43-64; № 11-12. – С.26-71.
32. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян...
33. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – № 9. – С. 631-652.
34. Літала сорока по зеленім гаю... – С. 79-80, 120, 92, 139, 93-94, 77-78, 28 29, 16-18, 72, 116-117, 22-23, 132, 76-77, 15, 102-103 – відповідно.

В.В.Шапоренко

Галагани як українські меценати

Серед різних проблем, що стосуються розвитку української художньої культури Х І Х ст., заслуговують вивчення, але досі ще недостатньо досліджені, слід виділити проблему приватного колекціонування та меценатства. Ця тема потребує досконалого дослідження саме тепер, оскільки у радянський період меценатів-збирачів (а це були переважно люди з дворянських родів, що мали кошти) не висвітлювалась навіть у науковій літературі. Але настав час, коли маємо можливість вивчити колекції, які вони збирали протягом багатьох років. Це завдання є надто актуальним сьогодні, адже тільки спираючись на досягнення минулого нашого народу, ми зможемо збудувати в майбутньому дійсно цивілізоване і високорозвинене суспільство.

Розвиток меценатства в Україні був тісно пов'язаний із зростанням національної самосвідомості в суспільстві. Меценатська діяльність видатних представників української культури, спрямована на розвиток науки, освіти, культури, була пройнята потребою закріплення національного духу, розвитку національної ідеї. Меценатство та колекціонерська діяльність в Україні не були масовим явищем, оскільки були доступні лише небагатьом заможним людям. Але саме завдяки подвижницьким зусиллям окремих яскравих особистостей феномен меценатства набув світового визнання. Ця діяльність носила відбиток їх смаків і характерів, а це, в свою чергу, надавало вітчизняному меценатству особливий національний колорит. Тому історія меценатства в Україні – це перш за все історія особистостей, які присвятили себе цій благородній справі.

Серед найбільш відомих українських меценатів ХІХ ст. варто згадати імена О. А. Безбородька, Б. та В. Ханенків, В. В. Тарновського, родину Терещенків. Ми зупинимось на меценатській діяльності родини Галаганів, чернігівських поміщиків, які протягом кількох поколінь вкладали кошти у розвиток української освіти та культури.

Галагани – старовинний дворянський рід, перші представники якого були вихідцями з українського козацтва. Нащадки їхні – дворяни, землевласники Полтавщини і Чернігівщини, здобували різнобічну освіту в Кенігсберзі та Лейпцигу, займали різні досить поважні державні посади, жили у Києві та Петербурзі, часто подорожували за кордон – до Німеччини, Франції, Італії. Отримавши за свою багаторічну службу велику кількість маєтків у Полтавській губернії, вони тут же розбудували свої родові гнізда, спочатку в Прилуках, пізніше в Сокиринцях, Дігтярях. Будучи пов’язаними з представниками інших українських дворянських сімейств, багато з яких походили з козако-старшинської верхівки – Тупталами, Дунініми-Борковськими, Милорадовичами, Дараганами, Скоропадськими, Розумовськими, Гудовичами, Кочубеями, Марковичами-Галаганами, таким чином, поширювали кордони своїх земельних угідь, примножували багатства садиб. Великі кошти давали змогу прикрашати маєтки численними предметами художньої обстановки, що відповідали духові часу.¹ Саме так було покладено початок славнозвісній художній колекції родини Галаганів, яка стала важливим внеском у розвиток образотворчого мистецтва України ХІХ ст., об’єднавши твори українських, російських та західноєвропейських живописців у цілісне високохудожнє мистецьке зібрання.

Галаганівська художня колекція, над створенням якої працювало не одне покоління цієї відомої родини, колись славилась і суперничала з колекціями князів Репніних, графів Милородовичів, качанівських поміщиків Гарновських та інших збирачів. Протягом ХІХ ст. Галаганам пощастило об’єднати художню колекцію з Сокиринців, Дігтярів, Лебедина, сіл Покорщина і Леміш та інших маєтків своїх родичів за правом спадкоємства.

Перші предмети майбутнього великого художнього зібрання з’явилися в прилуцькому будинку полковника Гната Галагана.² Це були талери шведської казни, яку Гнат захопив разом із загоном шведів та доставив у Ставку Петра І під час російсько-шведської кампанії 1708 року; шабля та золота табакерка, подаровані Петром, а також зброя та парадне кінське оздоблення – трофеї численних воєнних походів Гната та його сина Григорія. Їх доповнювали перші фамільні портрети Гната і Олени Галаганів, їх сина Григорія.

Після того, як Григорій Гнатович оселився в Сокиринцях (імовірно, після відставки, з 1763 року), ці речі були перевезені до нового помешкання, де постійно поповнювались. Серед них – срібний посуд родини чернігівського полковника Дуніна-Борковського (після шлюбу Григорія Гнатовича з Оленою Михайлівною Дуніною-Борковською), живописні твори та гравюри європейських майстрів, родинні портрети, багато з яких було створено кріпосними художниками господарів маєтку.

У 1820 – І половині 1830 рр. на землях Галаганів починається будівництво палаців, спочатку для Павла Григоровича в Сокиринцях (1824-1829), а потім для його брата Петра у Дігтярях (1825-1832). Мистецькі колекції, які до того часу зберігались у предковому будинку, зведеному Григорієм Гнатовичем, перевезли до Сокиринців.

У 1829 році родина Галаганів переїхала у новий палац. Сюди було перевезено й художню колекцію. В будинку налічувалось 60 кімнат. Живописні твори були розвішені у великій залі та вітальні, малюнки гуашшю “Виверження Везувію” та серія гравюр з картин Рафаеля містилося у більярдній. В кабінеті серед

книг та документів було розташоване зібрання зброї, срібла та орденів: Петровська шабля та табакерка, перначі, рідкісні екземпляри Севра, Сакса, Гандера, Миклашевського, срібні польські та шведські кубки. Стіни бібліотеки прикрашали портрети гетьманів, видатних українських діячів XVIII ст., родинна портретна галерея. Інтер'єр палацу створювали чудові і меблі стилю Людовіка XV, а також дивани та гральний столик, роботи кріпацьких майстрів. Зали були прикрашені кришталевию та кам'яними люстрами, дзеркалами, серед окремих предметів виділявся рояль дуже багатой та тонкої роботи. В Сокиринцях був навіть церковний орган, на якому любив грати граф Комаровський, чоловік Марії Павлівни Галаган.³

Власник садиби в Дігтярях теж був людиною з вишуканим смаком, тому і тут можна було побачити твори вітчизняного та західноєвропейського мистецтва, серед яких і портрети пензля С. та Ф. Землюкових, портретні та пейзажні роботи А. Мокрицького, ікони, гравюри, скульптуру та інші речі декоративного оздоблення будинку. Після смерті Петра Григоровича та його дружини, мистецькі твори були перевезені до Сокиринців. Тільки таким чином пояснюється наявність “двійників” серед фамільних галаганівських портретів Гната та Олени, Григорія Гнатовича та Івана Григоровича, Катерини Василівни та Марії Павлівни, Павла та Петра Григоровичів, Павла Григоровича (Павлуся).

Художня колекція Галаганів створювалась у 1740-1900 роках, її упорядкуванням займалися представники кількох поколінь родини.

Галерея фамільних портретів, що становлять основу колекції, складається з творів, які мають художнє та історико-іконографічне значення і являють собою оригінали та копійні твори українських, російських та західноєвропейських майстрів XVIII-XIX ст. Основну увагу привертають, що виконані місцевими іконописцями (роботи невідомих майстрів, що зображують Гната Івановича та Олену Антонівну Галаганів, Юхима Федоровича Дарагана, Григорія Гнатовича Галгана), самодіяльними та кріпосними художниками (портрети М. А. та У.О. Маркевичів, Марії Павлівни та Петра Григоровича Галаганів, що були виконані у 1830 р. К. Ф. Юшкевичем-Стаховським; портретні твори Федора та Степана Землюкових). У колекцію також входили зразки українських народних картин (“Бандурист біля корчми”, “Се діло треба розжувати” та ін.). Під час перебування в Італії у 1840-их роках Григорій Павлович Галаган поповнював художню колекцію, даючи замовлення на виконання картин (Йогану Рауху – “Неаполітанська затока”, В. І. Штернбергу – “Околиця Риму”) або копій з оригіналів Рафаеля, Доменікіно, Маратті, Рассоферато та інших видатних майстрів. Крім того, в колекцію увійшли оригінальні твори різних художників XVI-XIX ст.: італійських (“Коронування Есфіри Аратрексом” М.Ск'явоне, “Юдиф” К.Аллорі, “Суд Соломона” невідомого художника XVII ст.), голландських (“Концерт” Х.Тербрюччена, “Натюрморт” Т.К.Смітса, “Натюрморт Vanitas” Д.Вейлі, кілька голландських натюрмортів (“сніданків”, авторами яких були невідомі художники XVII ст.), французьких (“Любитель живопису” Ж.Мейсоньє, “Амур” Е.Віже-Лебрен), німецьких (“Неаполітанська затока” Й.Рауха), австралійських (“Портрет М. Комаровської” Г.Гольпейна), російських (“Околиця Риму”, “Римлянка в костюмі” В.І.Штернберга, “Палац К.Ф.Розумовського у Батурині” Л.Ф.Ланорію, “Кобзар на шляху” Л.М.Жемчужникова, “Дівчина, що гріється скальдіною”, “Неаполітанка” І.С.Шаповаленка, “Портрет Г.П.Галагана” В.О.Серебрякова, “Буря” І.К.Айвазовського, “Готичний міст у Сокиринському парку”, “Садиба Г.Г.Галагана

у Лебединцях”, “Сокиринський парк”, “Альтанка”, “Церква у Сокиринцях” – чотири пейзажі О.Я.Волоскова), українських (“Проводи рекрутів” та “Прилучанка”(“Українка”) І.І.Соколова, “Портрет Д.С.Горненка” К.С.Павлова, “Портрет Є.Гребінки”, “Портрет Петра Григоровича у капелюху”, “Портрет С.А.Галаган”, “Портрет Г.П.Галагана” та інші роботи А.М.Мокрицького; “Портрет М.Г.Галаган”, “Портрет І. Черкес”, “Портрет дівчинки” Г. Васька).

Разом з колекцією художнього скла, фарфору та фаянсу російських та європейських заводів XVIII – XIX століття, скульптури різьблених та інкрустованих меблів та інших предметів, художнє зібрання Галаганів включало в себе близько тисячі творів живопису, скульптури, графіки та декоративно-ужиткового мистецтва.

Про склад родової колекції Галаганів можна довідатись з каталогу речей колишнього мистецького музею “Сокиринці” (він зберігається нині в ф. р-287 Прилуцького відділення Чернігівського обласного державного архіву)⁴. Каталог речей, що зберігалися в музеї, був створений в червні 1926 р., перед передачею (за рішенням Прилуцького окрвиконкому) скарбів Галаганівського палацу в Сокиринцях до повітного земського музею Прилуччини.

В художньому відділі, наприклад, було 600 предметів. Серед них твори Л. Жемчужникова, В.Штернберга, І.Соколова, І.Айвазовського, Л.Лагоріо та інших вітчизняних та західноєвропейських майстрів, старовинні портрети І.Мазепи (два), І.Скоропадського, Б.Хмельницького (два), П.Полуботко, І.Кониського, Д.Ростовського (Гуптала), П.Могили, П.Смотрицького тощо. Крім того, було там 12 народних картин XVII-XIX ст., 20 старовинних ікон, збірка чудових італійських гравюр, колекції старовинних монет і медалей, старовинної бронзи, меблів, килимів, плахт, козацької зброї, межигірська і опішнянська кераміки, мармурова скульптура, вази з мармуру, малахіту, порфіру, яшми, лазурити, фаянс Гарднера і Миклашевського, севрська і саксонська порцеляна, богемський кришталь. Предметів посуду і статуеток було сотні. Серед останніх – мініатюрні скульптурні зображення тварин (ведмідь, змії, ящірки, собаки, корови, коні, олені, вівці, мавпи, жабки, птахи) і людей різних країн (єгиптяни, китайці, індійці, індіанці тощо). Як зазначено в буклеті “Прилуцький краєзнавчий музей 1919-1994” (автор – Г.Гайдай): “Тільки в Прилуках можна було побачити біломармурові, неповторної краси скульптурні групи “Викрадення сабінянок” роботи знаменитого француза Фальконе, автора “Медного всадника” в Петербурзі, або особистий столик імператора Наполеона Бонапарта, вивезений з острова Св. Єлени, або вже зовсім унікальний “галаганівський вертеп”⁵.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. це зібрання потрапило в поле зору дослідників історії українського образотворчого мистецтва та архітектури. Про колекцію писали О.М.Лазаревський, Г.К.Лукомський, О.І.Степович. Відомості про окремі експонати знаходимо в листуванні та щоденникових записах таких діячів культури, як А.Мокрицький, Л.Жемчужников, І.Аксаков, з якими Галагани були в дружніх стосунках, у сімейному листуванні самих господарів Сокиринців, в чернігівській та київській періодичній пресі. Копії деяких портретів цієї збірки були в колекції українських старожитностей В.В.Тарновського, експонувались на виставці, присвяченій XIV археологічному з’їзду в Чернігові (1908 р.), а фотознімки оригіналів портретів – на Петербурзькій виставці “Ломоносов та Єлізаветинський час” (1911р.).

Титанічна праця чернігівської поміщицької родини Галаганів у галузі меценатства та колекціонерства увінчалась створенням художньої колекції, яка нині стала базою для формування Чернігівського художнього музею. Колекція, залишена родиною Галаганів України, є практично недослідженим матеріалом в розвитку українського образотворчого мистецтва XIX ст., хоча й займає в ньому важливе місце, оскільки разом з багатьма іншими збірками вона обумовила розвиток такого явища культури, як приватне колекціонування. Є ще одна особливість, що вирізняє це зібрання з багатьох інших. Попри всі випробування часу воно залишилось більш-менш збереженим. Робота з наукового вивчення, атрибуції та реставрації експонатів триває і сьогодні.

Але меценатська діяльність родини Галаганів не обмежувалась одним лише художнім колекціонуванням. Вона полягала також у матеріальній підтримці художників, з якими Галагани підтримували щирі дружні стосунки. Цьому сприяло знайомство сімейства з такими митцями, як О. Іванов, Л. Жемчужников, Л. Лагорю, К. Трутовський, І. Соколов, О. Волосков, Г. Васько, І. Шаповаленко, В. Серебряков та інші, багато з яких були гостинно прийняті в Сокиринцях. Поміщиків і митців об'єднувала любов до рідного краю. В Сокиринцях гостювали та творили Л. Ф. Лагорю, Т. Г. Шевченко. Сюди приїздив працювати О. А. Волосков, який створив у Сокиринцях кілька пейзажів місцевих краєвидів, що залишилися в колекції Галаганів.

Л.М.Жемчужников, який часто працював тут під час свого перебування на Чернігівщині, залишив у маєтку Галаганів свою відому картину “Кобзар на шляху”.⁶

Під час подорожі Італією, Г. П. Галаган допомагав українським та російським художникам, які тут навчались та працювали. В листі до матері він пише: “Кому ж, як не мені, допомагати нашим друзям в їхніх благодійних стараннях”.⁷ Перш за все матеріальна підтримка художників полягала у замовленні їм картин, які потім прикрасили родинну колекцію. Меценатська діяльність Г.П.Галагана у Римі безпосередньо торкнулась творчості І.С.Шаповаленка та В.І.Серебрякова. На замовлення Г.П.Галагана І.С.Шаповаленко виконав картини “Римська зима”, “Неаполітанка”, В.І.Серебряков – “Портрет Г.П.Галагана”.

З архівних документів відомо, що в Італії Г.П.Галаган замовляв ще кілька живописних полотен різних художників, зокрема “Ангел з масличною гілкою”

О.Тиранову, “Дівчина, що молиться в капелі” П.Орлову, “Ранок” А.Іванову. Таку думку висловлює і мистецтвознавець С.Гаврилова.⁸ Але про місцезнаходження і долю цих картин нині, на жаль, нічого не відомо.

Необхідно відзначити, що особливий внесок у родинну справу меценатства, у формування художнього зібрання зробив останній представник славного роду – Г. П. Галаган. Саме він підтримував матеріально художників, замовляв їм твори, які поповнили художню колекцію, запрошував працювати у родовий маєток Сокиринці.

Найбільшу славу культурного осередку Лівобережжя Сокиринці набули саме за часів Григорія Павловича Галагана (1819-1888), талановитого громадського діяча та мецената. Успадкувавши від своїх прославлених предків високий соціальний статус та матеріальний добробут, Г.П.Галаган розвинув у собі прогресивні переконання.

Г.П.Галаган був всебічно розвинутою людиною, його світогляд, спосіб мислення, ідеї випереджали час. Він був членом Державної Ради, входив до складу комітету з утвердження та поліпшення побуту селян.

У 1848-1851 рр. Г.П.Галаган виконував обов'язки предводителя дворянства Борзнянського повіту Чернігівської губернії, а у 1858 р. він включився в урядові заходи для підготовки відміни кріпосного права.

Найтисніші контакти підтримував Г.П.Галаган з Т.Г.Шевченком, М.А.Максимовичем, П.О.Кулішем, В.П.Антоновичем, П.І.Житецьким та іншими українофілами, діячами заснованої у 1859 р. "Громади", співробітниками і авторами журналу "Киевская старина", якому він активно допомагав матеріально (значною мірою фінансував видання). Виявляючи активну зацікавленість етнографією краю, Галаган видав за свій кошт збірку М.А.Маркевича "Южнорусские песни", підготував і опублікував "Подробное описание малорусской вертепной драмы, в том виде, как она сохранилась в с. Сокиринцах"⁹, надрукував статтю "О склонении малороссийских имён"¹⁰.

Галаган був віце-головою Київського відділу слов'янського благодійного товариства (його очолював М.А.Рігельман, двоюрідний брат Галагана), почесним членом Історичного товариства Нестора-Літописця.

Окремо слід сказати про внесок Г.П.Галагана у розвиток української освіти. Одним з найцінніших дарунків українській культурі, зробленим Г.П.Галаганом, була Колегія Павла Галагана, заснована 1871 р. у Києві. Цей приватний навчальний заклад, куди приймали здібних юнаків, незалежно від їх походження, був гідною спробою увічнити пам'ять про рано померлого (він не дожив до 16 років) єдиного сина Галаганів. Сучасники називали колегію "школою академіків"¹¹. Її відрізняли високий рівень викладання, навчання спрямоване на розвиток здібностей учнів, багатюща бібліотека, добре утримання, виховання у душі гуманізму.

Колегія Павла Галагана розпочала свою діяльність 1 жовтня 1871 р.: спочатку під керівництвом Григорія Павловича і його дружини Катерини Василівни, потім – згідно з традиціями, закладеними подружжям Галаганів.

Григорій Павлович прагнув створити у Колегії моральну атмосферу, подібну до тієї, у якій жив його покійний син. Він плекав надію, що у кожного вихованця розвіються та дадуть плоди такі ж устремління до знань і шляхетність думок, які він бачив у Павлуся. Тому в основі колегіального устрою були довіра, моральна відповідальність, авторитет учителя і сімейні засади. Ніякого насилля, ніяких примусових дисциплінарних покарань, ніякої прискіпливої регламентації, ніяких нагород за навчання і щоденних оцінок – лише чвертні. Спочатку не було навіть дзвоника на уроки. І все це створювалось для єдиної мети – привити смак до інтелектуальної праці, до самостійного мислення і творчості¹².

Підраховано, що з 158 учнів, які закінчили навчальний заклад до 1888 року, 156 чоловік продовжили навчатися в університетах, один – в духовній академії. Безперечно, навчання у колегії Павла Галагана відзначалось високим інтелектуальним та культурним рівнем.

Колегія не отримувала від держави ніяких дотацій, існуючи, головним чином, за рахунок оренди закріплених за нею галаганівських маєтків.

Ціла плеяда визначних діячів науки і культури вийшли із стін Колегії та прославила її ім'я. Ботанік В.І.Липський – академік, віце-президент і у 1922-1928 рр. президент ВУАН. Філолог А.Ю.Кримський – один з перших

дванадцяти дійсних членів Української Академії Наук, затверджений у цьому званні 12 листопада 1918 р. гетьманом П.Скоропадським, незмінний секретар Академії до 1928 р., історик-сходознавець, поет, перекладач. Історик Д.М.Петрушевський – професор університетів у Варшаві, Петрограді і Москві, академік АН СРСР з 1929р. Юрист В.Е.Грбавь – доктор міжнародного права, академік ВУАН. Юрист І.А.Малиновський – історик права, академік ВУАН. Це лише кілька прізвищ, а були ще літературознавці, географи, математики, лікарі, актори, письменники, державні чиновники, дипломати¹³.

Г.П.Галаган не шкодував кошти і для освіти земляків. У 1874 р. його коштами відкрили Прилуцьку гімназію, ряд народних шкіл. А при складанні статуту Колегії Галаган спеціальним пунктом обумовив, що десяту частину стипендіатів мають складати уродженці Прилуччини.

Таким чином, завдяки численним прикладам благодійності родини Галаганів, можна пересвідчитись у багатогранності їх меценатської діяльності, яка торкалась кількох сфер суспільного життя України: науки, культури, освіти, політики.

Необхідно зазначити, що у наш час збирацька діяльність Галаганів і художня колекція як результат цієї діяльності є найбільш цікавим, але й найменш дослідженим матеріалом. На наш погляд, всебічний розгляд і детальне дослідження художньої колекції є важливим завданням сучасного мистецтвознавства, адже художня колекція Галаганів є найбільш цінним дарунком родини Галаганів для наступних поколінь українців і являє собою яскравий прояв їх меценатської та збирацької діяльності.

Література:

1. Курач С. Колекція творів мистецтва Галагана // Сіверянський літопис № 5. - С.60-63.
2. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. – 1883, № 11. – С.425.
3. Єрмоленко Н. В Сокиринцях у Галаганів. – Архів Чернігівського художнього музею, 1994. – С.3 (далі АЧХМ).
4. Бурмака В. П. Шукайте і знаходьте. Про колекціонування і зібрання творів і збирачів. Статті та нариси. – Харків, 1999. – С. 53.
5. Гайдай Г. Прилуцький красзнавчий музей. 1919-1994. – Чернігів, 1994.
6. Єрмоленко Н. В Сокиринцях у Галаганів. – АЧХМ, 1994. – С. 3-4.
7. Материали для биографии Г. П. Галагана // Киевская старина. – 1898.- № 7-9. – С. 212.
8. Гаврилова С. Художник і меценат // Родовід. – 1995. - № 12. – С. 54.
9. Киевская старина. – 1882. - № 10.
10. Русский архив. – 1869. - № 10.
11. Демченко Т. П. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів. Вип. 2. – Чернігів. 1993. – С. 13.
12. Ковалинський В. Меценати Києва. – К., 1998. – С. 65.
13. Там же. – С. 70.

Меценатство Григорія Галагана

У багатомітній історії українського народу чимало цікавого і повчального. Одна з найпритягальніших для суспільної думки та дослідників – аналітиків її сторінок є відомі історичні постаті, які замислювались над долею України і теоретично обґрунтовували шляхи досягнення волі, відродження національної державності.

Кожна з непересічних особистостей мала власний погляд на ситуацію, на перспективи її розвитку, пропонувала свої засоби руху вперед. Персональний внесок у здійснюваний зрештою політичний курс був теж не однаковий.

Актуальною на сьогодні є тема меценатства і постаті знаних меценатів. Інтерес у автора викликала родина Галаганів, яка, на жаль, в історичній пам'яті і в свідомості нашого суспільства ще не посідає того місця, яке їй заслужено належить. І цьому є пояснення, виходячи із історичної обстановки, перебігу подій 19 ст., що не завжди об'єктивно відбилося в історичних розвідках.

Автор прагнув у своєму дослідженні на основі відомих фактів встановити дійсний історичний портрет відомого сімейства Галаганів, уникаючи однобічного підходу, суб'єктивізму. Вони походять від козаків – запорожців. Як зазначає Модзалевський: “Галагани – рід учасний. Перший потомок Іван Галаган козак м.Омельника, Кременчуцького уїзду” [1]. Про нього збереглося мало відомостей, а от уже про його сина Гната Івановича згадок у літературі дещо більше. Він був полковником Чигиринським, а його брат Семен Іванович – Миргородським.

Цікавою, непересічною є постать Григорія Гнатовича, людини високого соціального і державного положення, великих матеріальних достатків, який протягом всього свого життя займав активну позицію щодо суспільних змін. При цьому варто зауважити, що сімейні традиції, станова приналежність не сприяли його становленню як яскравого і відомого громадського діяча. Про це він згадує у своєму щоденнику, а також підтверджують листи до Бодяньського, Куліша, Рігельмана [2]. Велику роль у цьому відіграла самоосвіта, знайомство із видатними людьми свого часу, а також численні подорожі по Західній Європі. Натура глибоко духовна, талановита, різнобічна – таким вимальовується образ молодого Галагана. Він збирав книги, живопис, про його колекцію лишили захоплені слова сучасники. Промовистим є той факт, що серед запрошених на коронацію на трон Єлизавети був і Григорій Галаган. А це вважалося особливим виявом “благовоління августійшої особи до підлеглих, свідчення неабиякої ваги роду в тодішній царській Росії” [3]. Цей приклад не є поодиноким і підтверджує, що так українська еліта переходила поступово до розряду загальноімперської, здобувала немалі привілеї і маєтності, ставала міцним оплотом самодержавства, перебираючи на себе ролі особливо ревних його захисників. Як би ми сьогодні не оцінювали це, саме такою була хода історії. Щоправда, інколи з можновладним російським дворянством українського походження відбувалося щось загадкове, що важко раціонально – вичерпно пояснити. Саме тому, дослідження родини Галаганів дозволяє створити нам цілісну характеристику такого дворянства.

Григорій Галаган – популярна тема серед істориків мистецтва. Так, завдяки його діяльності Прилуччина перетворилася на своєрідний “осередок культурно – демократичного спрямування, в чому неабияку роль відіграла особиста бібліотека Галагана, що налічувала кілька тисяч томів. Були тут хор, оркестр та вертепний театр”[4]. Він фінансово і морально допомагав своєму кріпаку Остапу Вересаю, влаштовував його концерти не лише в колі відомих людей свого часу, а навіть перед царською родиною. Андроник Степанович, що був вихованцем і директором Колегії Павла Галагана, згадує у своїх спогадах винятковий епізод. Під час революції селяни спалювали не тільки панські будинки, а й багатющі книгозбірні й мистецькі колекції. У Сокиринцях такого варварства не було: “Галаган зробив дуже багато доброго для сокиринців, так що пам’ять його там шанують і досі” [5].

Останнім часом сказано багато добрих слів на адресу Григорія і з приводу його участі у підготовці та виробленні положень проведення реформи по звільненню селян. Після реформи 19 лютого 1861 року Галаган упроваджував її положення в Чернігівській губернії, допомагав улаштовувати побут селянських господарств за нової ситуації. Відомо, що основу економіки держави у 19 ст. становили середні за розміром поміщицькі господарства. До таких належав і маєток Галагана, який на 1835 р. сягав 7 тис. дес. землі, де проживало 8 тис. кріпосних селян [6]. Ще в молодому віці він постійно цікавився станом господарства, що належало його матері Катерині Василівні, прагнув зрозуміти суть і причини кризи в маєтку. На його думку, одна з них полягала у відсутності професіоналізму і безвідповідальності окремих управителів. Це був не юнацький максималізм, а вимоги часу. Галаган наголошував на необхідності розширення посівних площ під зернові культури. Показовим є приклад з Лебединською економією, де протягом чверті століття посіви було збільшено майже вдвічі. Зміни, що сталися у пореформений час, свідчать про підприємницький, капіталістичний характер землеробства у галаганівських маєтках. Незважаючи на фінансово – економічну кризу 60-х рр., цьому поміщику вдалося перебудувати систему господарювання за короткий час, частково стабілізувати і фінансовий стан, а вже на поч. 70-х рр. повною мірою проявилась ефективність і доцільність раніше обраних пріоритетів у процесі переходу господарства на нові економічні засади.

Ці факти дають підстави зробити висновок про те, що незважаючи на значне скорочення виробництва або й повну ліквідацію, вотчинно-поміщицькі підприємства (до них належали і галаганівські) все ж відіграли значну роль у поширенні й поглибленні товарно-грошових відносин, формуванні ринку, зумовили удосконалення спеціалізації господарств, зміцнивши економічні зв’язки як в Україні, так і за її межами. Отже, можна стверджувати, що в особі поміщика Галагана Чернігівської губернії край отримав завзятливого, енергійного, і водночас вдумливого господаря.

Окремої розмови заслуговує діяльність Південно-західного відділу Російського Географічного Товариства, яке очолював Григорій Галаган.

2 березня 1874 року зусиллями членів товариства було проведено перший перепис населення міста Києва, ще раніше-Житомира [7]. У серпні за ініціативи цієї організації відбувся Археологічний з’їзд, у його роботі взяли участь відомі вчені - М.Костомаров, І.Срезневський, В.Хвойка, М.Драгоманов. Відділ видав два томи своїх “Записок”, “Історичні пісні українського народу” Антоновича і Драгоманова. В цей час Г.Галаган активно займається доброчинністю: підтримує

видання журналу “Киевская старина”, а, працюючи у 1874-1882 рр. предводителем дворянства і головою училищної ради Прилуцького повіту, збільшує бюджет на народну освіту, платню вчителям. Пожертвував власний будинок із 60 кімнат ремісничому училищу у с.Дегтярах, землі для навчальної сільськогосподарської ферми. Для облаштування побуту Сокиринців-лікарні, пожежної, позичкової каси, богадільні - пожертвував 3 тисячі рублів. Його клопотами у Прилуках відкриті чоловіча і жіноча гімназії.

На думку автора, на особливу повагу заслуговує діяльність Галагана у сфері освіти, зокрема, його Колегія Павла Галагана, відкрита 1 жовтня 1871 року. Після тяжкої втрати єдиного сина Павлуся батьки знайшли сили сказати собі і всьому оточенню: “борючись з тугою, прагнути до того, щоб наш нещасний син продовжував жити в інших, у своїх ближніх і для них”. Для утримання колегії Григорій продав 8тис.дес. землі в Полтавській і Чернігівській губерніях на суму 275тис.рублів. Метою цього закладу було – “підготувати молодих людей до університету”. У травні 1870 р. рескриптом Олександра II затверджено статут колегії і дано дозвіл на її назву ” Колегія Павла Галагана ” [8].

Статут починається так: “Навчально – виховний заклад, заснований у Києві землевласником Чернігівської і Полтавської губернії, дійсним статським радником Г.П.Галаганом, іменується в пам’ять покійного його сина Колегією Павла Галагана і перебуває у віданні Міністерства народної освіти...” [9]. Колегія мала багатий природничий музей, театр, церкву, фізичні лабораторії, рідкісну бібліотеку, спортивні зали, їдальню. Григорій цілковито поринає у цю справу, живе тільки нею. Спочатку у колегії навчалось 16 учнів, згодом - від 50 до 67 вихованців, з них на утриманні було 29-31. Згідно зі статутом, тут навчалися стипендіати Павла Галагана і своєюкошті пансіонери. До їх складу приймалися молоді люди без будь-якого обмеження соціального стану, але тільки православного або греко-католицького сповідання. Кандидати до Колегії мали надати свідоцтво про закінчення повного курсу перших чотирьох класів класичної гімназії або про успішне завершення курсу наук прогімназії. Стипендії Павла Галагана надавались особливо старанним і здібним, але бідним учням, які підтверджували це відповідними документами про майновий стан батьків, а також про свої успіхи в навчанні та про відмінну поведінку. З кожним роком кількість стипендіатів збільшувалась і зменшувалась кількість тих, хто платив за навчання. Колегія увиразнила свій благодійний профіль.

Григорію Галагану вдалося створити таку атмосферу у Колегії, що сприяла розвитку творчої особистості учнів, їх моральних якостей. Ось як згадує Віталій Ковалинський: “В основі колегіального укладу лежали довір’я, моральна відповідальність, авторитет учителя і родинні начала. Ніякого насилля, ніяких принизливих дисциплінарних покарань, ніякої подібної регламентації, ніяких нагород за навчання і щоденних оцінок – тільки за чверть. Спочатку навіть не було дзвінків на уроки. І все для однієї цілі – прищепити смак до розумової праці, до самостійного мислення, до творчості”. Для досягнення цієї мети велика увага приділялась особі вчителя-наставника. У статуті Колегії про це говорилось так: “Вихователі обираються з осіб православного віросповідання, які закінчили курс навчання в університеті або ж особливо відомі своєю педагогічною діяльністю” [10]. На кожного вчителя приходилось 15 вихованців. Крім безпосереднього

керівництва і нагляду за вихованцями у позакласний час, вони повинні були викладати ряд предметів.

У Колегію прийшли справді видатні педагоги: відомий історик літератури, редактор “Киевской старины” В.Науменко, славіст А.Степович, філософ Я.Колубовський, поет І.Анненський. Малювання спочатку викладав М.Мурашко, а потім М.Пимоненко. З Колегією пов’язане ім’я П.Житецького, який був репетитором юного Галагана, коли той складав іспити до 6-го класу Другої Київської чоловічої гімназії. Г.Галаган і Житецький підготували до друку цікаву пам’ятку української народної драми “Малорусский вертеп, или Вертепная Рождественская драма”. Крім того, Житецький мав у Колегії цілу плеяду талановитих учнів, які стали відомими вченими. Так, А.Кримський називав його своїм хрещеним батьком і в науці, й в літературі. За свідченням Кримського, “ в ті часи, коли відомі українофіли писали свої праці й навіть спілкувалися в родинях російською, Колегія Павла Галагана була чи не єдиним у Києві місцем, де виховувалися українські почуття” [11].

Варто зауважити, що держава не виділяла ніяких коштів на утримання Колегії. Дослідники підраховали, що за життя подружжя Галаганів витратило на розвиток свого дітища один мільйон сто двадцять тисяч карбованців, а утримання одного учня коштувало близько 840 крб. Крім того, кожному, хто вступав до університету, виплачувалась допомога в сумі 200 крб. Багато коштів ішло на утримання бібліотеки, для якої закуповувались всі новинки, передплачувалось понад два десятки періодичних видань. Бібліотека Колегії нараховувала понад 11000 томів.

Григорій Галаган помер у 1888 р., його дружина у 1896р., а Колегія існувала до 1917-го року. Деякий час тут розміщувався філіал Науково-дослідного інституту ім.Т.Г.Шевченка, в головному корпусі - Всенародна бібліотека України. Був там і будинок вчителя, а нині - Національний музей літератури України.

“Всеосяжна критична біографія Г.П.Галагана належить майбутньому. Лише з плином часу буде можливо зробити точні підрахунки всього, що внесено покійним у біжуче життя російського суспільства, особливо його рідного краю”, [12] – писалося в одному з некрологів. Але впродовж довгих десятиліть ніяких спроб саме такої всеосяжної біографії видатного освітнього діяча й мецената не робилося.

Ще рядки з одного некролога: “На прикладі створення Колегії ми бачимо, що може бути зроблено в нашому суспільстві людиною високого державного і соціального становища, що має великі матеріальні засоби і одушевлена прагненням суспільного блага”[13]. Сьогодні, на жаль, в Україні мало людей такого становища, що мав Галаган, піднялись до його рівня.

Література :

1. Модзалевский В.А. Малороссийский родословник.- К.,1908.- Т.1.-С.12-13.
2. Щоденник Г.Галагана //Київська старина.-1898.- Вересень.-С.191.
3. Слабошпицький М. Українські меценати //Березіль.-2001.-№ 1-2.-С.142-143.
4. Там же.-С.145-146.
5. Там же.-С.146.

6. Тимошенко А. Господарська діяльність Григорія Павловича Галагана//Сіверянський літопис.-2001.-№ 4.- С.72-73.
7. Хорунжий Ю. Григорій Галаган //Урядовий кур'єр.- 2000.-№ 85.-С.6-7.
8. Там же.- С.6-7.
9. Там же.-С.7.
10. Науменко В. Колегія Павла Галагана в Києві //Київська старина.-1896.-№ 12.-С.418.
11. Там же.-С.420-422.
12. Там же.-С.425-426.
13. Там само.-С.430.

Ю.М. Давиденко

Роль товариства “Просвіта” в національно-культурному житті Ніжинщини 1917-1923 рр.

Питання, пов'язані з історією української культури, з утвердженням національної самосвідомості, збереженням самобутніх народних традицій, вимагають першочергового вивчення. Перш за все, ці проблеми тісно пов'язані з історією громадських організацій і товариств, які діяли в різних регіонах України в другій половині ХІХ – початку ХХ століття. Серед великої кількості таких організацій, котрі мали вплив на українське суспільно-політичне і культурне життя, чільне місце належить товариству “Просвіта”.

Роль “Просвіти” в українській історії значна: протягом довгого часу вона була певною мірою школою національної державності, в чужій російській державі. “Просвіта” несла в широкі народні маси світло культури, науки, згуртовувала навколо себе передову українську інтелігенцію, пропагувала й плекала рідне слово, українську книжку. Фундація товариства “Просвіта” на Наддніпрянщині відбулася у пору російської революції 1905-1907 рр. Формально юридичним поштовхом до цього став царський маніфест 17 жовтня 1905 року, в якому проголошувалось створення самодіяльних об'єднань і товариств. І невдовзі в Східній Україні утворились дев'ять філій “Просвіти”. Однією з них стала Чернігівська, яка започаткувала влітку 1907 р. Ніжинську філію [1].

Нова доба в історії Ніжинської “Просвіти” почалась у 1917 році. В умовах піднесення національно-визвольного руху переживала своє відродження. 9 квітня 1917 року в залі міської Думи відбулося українське віче, на якому офіційно було поновлено діяльність товариства. На зібранні був прийнятий новий статут “Просвіти”. В ньому була затверджена принципова умова членства в “Просвіти”: “приймати в члени товариства тільки тих, хто обстоює широку національно-територіальну автономію України” [2]. Виходячи з революційних умов, в яких діяла організація, в статуті досить специфічно визначався організаційний принцип сплати членських внесків.

Передбачалося право кожного члена товариства самостійно вирішувати розмір грошового внеску в просвітянський бюджет. Більш того, за скрутних умов дозволялось взагалі не сплачувати внески (параграф 4). Аналізуючи дані пункти, можемо дійти до таких висновків: діяльність товариства на цьому етапі починає

набирати більш вираженого національно-політичного характеру. “Просвіта” почала пристосовуватись до нових революційних умов.

На цих вікових зборах було обране керівництво товариства. Головою його став І. Ковалевський, до складу ради увійшли Г. Чубина, І. Будучко та В. Федорина. Дозволимо собі зупинити увагу на постаті голови Ніжинської “Просвіти” Іполіті Дмитровичі Ковалевському. Народився він у 1895 році в сім’ї священика, закінчив Кутянське духовне училище, а потім в 1915 р. – Харківську Духовну семінарію. В цьому ж році став студентом історико-філологічного інституту князя Безбородька. У 1917 році був повітовим комісаром Української Центральної Ради [3]. Цікаві, хоча епізодичні відомості про діяльність І. Ковалевського на цьому посту ми знаходимо в спогадах Д. І. Дорошенка “Війна й революція на Україні” [4]. Як свідчать мемуарні джерела, він був “енергійним, активним адміністратором...” [5]. Але його молодість та повне незнання законів і адміністративних справ привело до того, що на нього у 1918 році урядом УНР була заведена кримінальна справа. Подальша його доля невідома і потребує вивчення. Що ж стосується діяльності І. Ковалевського як голови “Просвіти”, то він у 1917 р. написав і видав брошуру “Хто ми, що ми і чого ми хочемо”. В ній використав широкий історичний матеріал, написана вона доступною мовою. У своїй праці І. Ковалевський окреслює завдання і цілі українського національного руху на даний історичний момент. Брошура була популярною серед читачів, особливо на селі. Отже, Ніжинське товариство “Просвіта” в 1917 році розгорнуло свою діяльність. При сприянні і прямій участі “Просвіти” в місті були відкриті курси української мови для вчителів. За пропозицією “Просвіти” міська Дума своєю постановою змінила назву міського саду. Він став носити з 1917 р. ім'я Т. Г. Шевченка, а до цього був Миколаївським.

Ніжинська організація поширювала свою мережу. На грудень 1917 року у Ніжинському повіті нараховувалось сім повітових просвітянських товариств [6]. Це міське у Ніжині, а також волосні філії в селах Бакаївці, Вертіївці, Дроздівці, Филівці, Вересочі, Носівці. Найбільш активним у своїй діяльності було Вертіївське товариство. “Просвіта” у Вертіївці була заснована в 1917 році. Головою її був лікар В. О. Гриценко, до складу товариства входили вчителі, селяни. Всього ж товариство нараховувало 12 чоловік. “Просвіта” влаштовувала театральні постановки, а на виручені кошти купувала різноманітну літературу. Так, у 1917 р. вертіївські просвітяни придбали українські букварі для першого класу, а також українські книги [7]. Слід наголосити, що умови діяльності просвітянських товариств на Ніжинщині в період 1918-1919 рр. були своєрідними. Політичні сили та партії, які брали участь в національно-визвольній війні, ставились до “Просвіти” по-різному. Так, наприклад, уряд П. Скоропадського закривав “Просвіти”, в такому ж дусі діяли і денікінці, які в 1919 році зайняли Ніжин. Вони розігнали “Просвіти”, ліквідували всі українські газети, з друкарні були вилучені всі українські книги [8].

Певним рубежем в історії Ніжинської “Просвіти”, гадаємо, слід назвати 1919 р. Архівні матеріали свідчать про існування в цей період системи просвітницьких організацій у Ніжинському повіті. Саме тоді склалась цілісна мережа як міських, так і волосних товариств. У Ніжині “Просвіта” набула районного принципу організації: Овдіївська, Мигалівська, Магерська, Шекеро-Гринівська — за назвами районів міста. Основними напрямками її роботи стали: лекційна, суспільно-мітингова, концертно-художня, бібліотечно-освітня. Особливо

тяжіла до лекційної форми роботи Овдіївська “Просвіта”. На її зборах систематично читались різноманітні лекції. Але особлива увага надавалась лекціям з історичної та природознавчої тематики. Так, за 1920 рік на її зборах були прочитані лекції на такі теми: “Природа і життя”, “Сонячна енергія”, “Історія землеробства” [9].

Що стосується суспільно-мітингової роботи, то слід сказати, що “Просвіти” брали участь у святкуванні ювілею Т. Г. Шевченка в 1920 році. Першого травня давали концерти, організовували аматорські театральні вистави. За 1920 рік “Просвітами” було прочитано 160 лекцій, 208 концертів, вистав та проведено 36 мітингів [10]. Досить важливим, на нашу думку, була в цей час робота міських “Просвіт” з розвитку бібліотечно-освітньої справи. Овдіївською та Магерською організаціями були відкриті дві бібліотеки. В них були зібрані твори українських класиків, а також періодичні видання міста Чернігова, Харкова, Москви. Відсутність детальних даних у архівних джерелах не дозволили нам провести глибокий порівняльний аналіз просвітянської роботи усіх міських філій. Але, разом з тим, можна стверджувати, що одним з найбільш активних було Мигалівське товариство. Його заснували 15 березня 1920 р. шкільні працівники та населення району міста в кількості 18 осіб. Робота товариства проводилась у традиційних просвітянських напрямках. Працювали бібліотечна, шкільно-лекційна та театральні секції. За 1920 рік просвітянами було поставлено 23 вистави, створена бібліотека, яка нараховувала 300 примірників [11].

На початок 1920 р. значно зростає мережа волосних осередків. Архівні документи засвідчують, що на початку 1920 р. в Ніжинському повіті існувало 64 осередки, тобто в порівнянні з груднем 1917 р. їх кількість збільшилась на 57 [12]. Форми та напрямки їхньої роботи були подібні до міських. Але важливість цієї діяльності була значною, бо просвітяни несли світло знань та науки в село, у широкі народні маси. Якщо говорити про соціальний склад волосних “Просвіт”, то він був таким: до товариства входили представники інтелігенції — вчителі, студенти, лікарі, священики, а також селяни. Вчительство становило ядро “Просвіт”, їх основний культурно-освітній потенціал. Одним з прикладів діяльності волосних “Просвіт” може бути Макіївське товариство. Засноване воно було 19 січня 1918 року. У звіті даного товариства за 1920 р. знаходимо цікаві дані про діяльність та специфічні-обставини його роботи: “програма діяльності товариства досить широка, але через сучасний стан і відсутність допомоги від влади здійснено хіба половину своїх завдань” [13]. Та все-таки Макіївське товариство, незважаючи на ці важкі умови, відкрило хату-читальню з 1500 книгами, а також провело за 1920 рік 15 лекцій та 25 вистав. Найбільш плідною у Ніжинському повіті була робота Носівського, Макіївського та Монастирищенського волосних товариств. Потрібно зазначити, що радянська влада не допомагала “Просвітам”, і їх робота здійснювалась з ініціативи подвижників-просвітян, які хотіли бачити свій народ освіченим та культурним. Проведений вище аналіз принципів і напрямів діяльності повітової структури організаційного підпорядкування “Просвіт” на Ніжинщині дозволяє зробити висновок, що до 1920 р. осередки “Просвіти” не підпорядковувались більшовицько-партійним органам і зберегли політичну нейтральність. Така ситуація була характерною для більшості “Просвіт” на Східній Україні в той період. Так, І.Д.Золотоверхий в своїй роботі відзначає: “Частина

“Просвіт” продовжувала поширювати ідеї невтручання у справу політики, обмежувала роботу чистим культурництвом” [14].

Заключним в історії “Просвіт” став період 1921-1923 рр. Така національно-культурна організація, як “Просвіта”, не влаштувала нову владу перш за все тому, що дотримувалась національних, загальногуманістичних принципів і була далекою від партійності, класовості та інших більшовицьких догм. У 1920 р. ЦК КП (б)У ставить завдання “підпорядкувати” “Просвіти” комуністичній ідеології. Політбюро ЦК КП(б)У 8 та 13 червня 1920 р. розглядало питання про ставлення до “Просвіт”.

Наслідком цього стало те, що всі губернські відділи Політосвіти отримали лист-інструкцію від Політбюро щодо “Просвіт”. В листі йшлося про історію товариства (1905-07 рр.), давались тенденційні роз'яснення, чому “Просвіта” схилилася на бік націоналізму під час Центральної Ради. Аналізуючи сучасний стан “Просвіт”, ЦК КП(б)У відзначив, що тепер вони перетворились на “міщанські”, “шовіністські” організації. В листі також підкреслювалось, що... “не тільки невірним, а й шкідливим було б ставати на шлях війни з “Просвітами”... Нашим відправним пунктом повинно стати завдання опанувати “Просвіти” [15]. Для опанування “Просвіт” ЦК КП (б)У пропонувало такі заходи: потрібно зв'язати “Просвіти” з селянськими, комуністичними та комсомольськими осередками, комнезамами, радянськими органами освіти. Бібліотеки товариства повинні бути заповнені комуністичною літературою: театральномистецьку діяльність треба взяти під свій ідейний контроль.

Але в керівництві партії не всі поділяли думку про “опанування” “Просвіт”. Принциповим противником цього процесу був Х. Раковський. В одному з приватних листів від 7 вересня 1920 р. до Крестинського він писав: “Відносно “Просвіт” були вжиті заходи; щоб підпорядкувати їх комуністичному впливу. Проте я вважаю, що “Просвіти”, з ім'ям яких пов'язані певні націоналістичні тенденції, лишаються фактично центрами націоналістичної агітації на селі” [16].

Спираючись головним чином на масові організації селянської бідноти (комнезами), партія з середини 1920 рр. все ж почала “радянізацію” “Просвіт”. Наркомат освіти України утвердив і видав новий статут товариств. Основним завданням організації за новим статутом була пропаганда політики радянської влади, комуністичної партії та боротьба з ворожою ідеологією. На Ніжинщині процес “радянізації” почався з кінця 1921 року і, на нашу думку, проходив у два етапи. На першому етапі офіційна влада мала на меті перебудувати “Просвіту” як організацію на установу радянського гатунку. Перебудова “Просвіт” в нашому регіоні почалася з постанови Ніжинського з'їзду працівників культури.

З'їзд проходив у Ніжині восени 1921 року. На ньому “Просвіти” як громадські організації національно-культурного характеру, були піддані нищівній критиці. Організація була звинувачена в тому, що: “...вона за весь час класової боротьби являлась нейтральною, ідейно керуючись дрібнобуржуазними інтересами” [17]. Далі йшлося про те, що культурно-освітня організація не може бути аполітичною. До цих звинувачень критики додали ще й ярлик — “петлюрівська”: З'їзд своїм рішенням ухвалив реорганізувати “Просвіти” за новим статутом, а саме: організація повинна стати політичною як організація пролетарська; до ради “Просвіти” повинні увійти представники комнезаму,

комсомолу. Хати-читальні, які існують як секції “Просвіти”, повинні реорганізуватися у самостійні організації, на чолі яких мають стати представники комсомолу та комнезаму. Комсомол теж одержав вказівки щодо “Просвіт”. У зверненні до комсомольців говорилося: ...“кожна ячейка повинна втягнути до себе “Просвіту”, котра б під контролем ячеек преподавала селянам широкий світогляд Радянської влади на селі”.

Таким чином, “Просвіта” потрапила під новий контроль влади, хоча залишалась ще автономною організацією. Товариство повинно було кожні три місяці інформувати відділи освіти про свою діяльність, посилаючи копії протоколів, зібрань та інші матеріали. На постановку п'єс та проведення інших культурних заходів мав бути дозвіл офіційної влади (відділів політпросвіти).

Така політика призвела до розколу в товариствах. Одні з них, через вказані вище обставини, почали працювати за новим статутом (таких на 1921 р. було 43 у Ніжинському повіті), а інші залишились на традиційних просвітянських позиціях, тобто дотримувались статуту 1917 р. [18]. Саме з цього часу “радянзовані” “Просвіти” починають брати участь в різних політичних акціях та заходах офіційної влади. У 1921 р. “Просвіти” Ніжинського повіту провели ряд культурно-масових заходів: спектаклів, концертів, благодійних лотерей на користь голодуючих Поволжя. Так, наприклад, Шекеро-Гринівське товариство перерахувало 46 тис. 675 карбованців, Безуглівське — 80 тис. карбованців, Стодольське — 33 тис. 300 карбованців [19].

Другий етап “радянзації” “Просвіт” почався на Ніжинщині з жовтня 1922 р. і отримав назву “перереєстрація” членів товариства “Просвіта”. Фактично почалася “чистка” рядів організації, і була вона спрямована, перш за все, на ті осередки, які працювали за статутом 1917 р. і стояли на традиційних просвітянських принципах. Проводилась “перереєстрація” таким чином. Усім товариствам, місцевим і повітовим надсилалась анкета з 10 питань. Серед них були недвозначні і “по-більшовицькому” прямі, наприклад: партійна характеристика діячів “Просвіти”, їх ставлення до роботи, до проведення різних радянських кампаній (наприклад, помгол, натурподатки і т. д.), яку участь у “Просвіті” беруть партійні та радянські керівники і т. д. Далі анкети збирав ніжинський партком, по-більшовицьки аналізував їх і робив відповідні висновки. Наслідки цієї “перереєстрації” такі: всі керівні посади в міській раді товариства зайняли радянські і партійні працівники. Були переглянуті списки членів Ніжинської “Просвіти”, внаслідок чого з товариства виключили 21 особу. Аналогічні “чистки” відбулись і в повітових філіях. Наприклад, з Вересоцької “Просвіти” виключили 58 членів із 134 [20].

Йшло встановлення “Просвіти” в нові умови. Філії товариства реорганізувались у хати-читальні, сільбуду, комнезами. Ніжинське товариство “Просвіта” і його філії в 1922-23 рр. припинили свою роботу або ж їхня діяльність набула суто формального характеру.

Як зазначалось у відповіді Ніжинського відділу політосвіти в 1923 р.: “...“Просвиты” абсолютно бездействуют, не ведут ту работу, на которую они призваны. Ликвидируйте все нежизнеспособные “Просвиты” [21]. Суто формальний партійно-дозволений характер роботи “Просвіт” призвів до їх поступової ліквідації в кінці 1923 р. Тому сумнівним є твердження місцевого краєзнавця М. Шкурка, що “Просвіта” однозначно припинила свою діяльність в

1928 р. [22]. На нашу думку, переважна більшість товариств припинила свою діяльність у 1923 р., що підтверджують архівні матеріали, а також дослідження київського історика С. Білоконя [23]. Ті ж “Просвіти”, які продовжували діяти за твердженням М. Шкурка, на нашу думку, були вже чисто радянськими установами і відійшли від класичної, традиційної просвітянської направленості.

Література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф.275, оп.2, спр.29, арк.32.
2. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – 13 апреля.
3. Філіал Державного Архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі- ф.ДАЧО м.Ніжин), ф.320, оп.1, спр.1382, арк.12.
4. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Война и революция на Украине по мемуарах белых /Под ред. Алексева. – М.; Л, 1930. – С.75.
5. Дорошенко Д. Назв.праця – С.76-78.
6. Архів музею М.Коцюбинського в м. Чернігові – інв.№156 А.Ф.О.
7. Архів служби безпеки Чернігівської області, ф.6290, оп.4, спр.6, арк.3.
8. Шкурко М. Історія Ніжина мовою дат, – К., 1993. – С.12.
9. Известия нежинского уревкома. – 1920. – №41.
10. ФДАЧО м. Ніжин, ф.13, оп.1, спр.136, арк.15.
11. Там же, ф.13, оп.11, спр.240, арк.7.
12. Чернігівський державний обласний архів (далі ЧДОА) ф.563, оп.3, спр.10, арк.10.
13. Там же, ф.593, оп.3, спр.10, арк.10.
14. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). – К., 1961, – С.329.
15. Там же. – С.330.
16. Там же. – С.331.
17. Червоне слово. – 1921. – №57. – С.2.
18. ЧДОА, ф.593, оп.1, спр.534, арк.8.
19. Червоне слово.– 1920. – №131. – С.4.
20. ФДАЧО м. Ніжин, ф.13.оп.1, спр.339, арк.6.
21. Там же, ф.393, оп.6, спр.665, арк.4.
22. Шкурко М. Історія Ніжина мовою дат. – К., 1985.– С.14-16.
23. Білоконь С. Новий храм на руїнах //Людина і світ. – 1992. –№4. - С.2- 4.

О.П.Хасцький

Внесок родини Страдомських у розвиток музеїв України

Створення перших музеїв України здійснювалося зусиллями кращих представників української інтелігенції, які усвідомлювали значення музейних зібрань для виховання справжніх патріотів своєї батьківщини. Почесне місце серед них належить родині Страдомських. В особистому фонді лікаря Василя Андрійовича Страдомського в Миколаївському обласному державному архіві (ф.

448) зосереджені матеріали, які свідчать про захоплення краєзнавством та колекціонуванням предметів старовини представників кількох поколінь цього старовинного роду. З часом зібрані ним матеріали поповнили фонди кількох музеїв України та Росії.

Розповідь про діяльність Страдомського на історико-краєзнавчій ниві слід розпочати з Андрія Івановича Страдомського, православного священника, який в останній період свого життя служив протоієреєм Чернігівського кафедрального собору і був одним із найосвіченіших представників українського духовництва XIX ст. Він знав кілька мов, захоплювався астрономією та ботанікою, був членом комісії по опису губерній Київського учбового округу, особливу увагу приділяв вивченню церковної історії. Його перу належить кілька змістовних праць про Лазаря Барановича та інших чернігівських архієреїв. Частина з них була надрукована в єпархіальній пресі чи окремими брошурами. В родині Страдомських довгий час зберігалися зібрані отцем Андрієм церковні та історичні реліквії.

Любов до історії та захоплення колекціонуванням успадкував й син Андрія Івановича – Василь Андрійович Страдомський. Він народився 1 січня 1831 року в с. Семенівка Новозибківського повіту Чернігівської губернії. Початкову освіту отримав у Мглинському повітовому училищі. Для отримання середньої освіти завдяки клопотанням свого батька Василь Страдомський був звільнений від духовного звання й проступив до гімназії у Новгород-Сіверському. У 1851-1855 рр. навчався на медичному факультеті Київського університету, потім був направлений ординатором у Севастополь, під час Кримської війни працював у шпиталях та на перев`язочних пунктах. Після закінчення війни 15 років плавав на різних судах Чорноморського флоту, виконуючи обов`язки лікаря. Потім поселився в Миколаєві, працював в морському шпиталі та інших лікувальних закладах міста. Одночасно з медичною практикою Василь Андрійович брав активну участь у громадському житті Миколаєва, був організатором та активними учасником Товариства морських лікарів, друкував статті в медичному журналі, обирався членом міської думи, членом опікунських рад різних організацій та навчальних закладів. В.А.Страдомського добре знали й поважали в місті як досвідченого лікаря, мужнього ветерана Кримської війни, нагородженого багатьма урядовими нагородами, висококультурну і порядну людину. Про високий авторитет Василя Андрійовича серед миколаївців свідчить і те, що на його смерть 13 травня 1902 року міська газета “Южная Россия” відгукнулася об`ємним некрологом, в якому докладно викладалися заслуги покійного перед вітчизною та містом Миколаєвом.

Лікарська та громадська діяльність В.А.Страдомського органічно поєднувалася із захопленням історією та колекціонуванням предметів старовини. Він збирав документи, нагороди, медичні інструменти та інші предмети періоду Кримської війни, а також речі, привезені з далеких країн, які відвідав під час морської служби. Зберігав не тільки те, що зібрав сам, а й батьківську спадщину – богослужбні книги, ікони, сімейні та історичні документи. З часом з фамільних документів Страдомських та Волкових (дівоче прізвище дружини Страдомського – Тетяни Степанівни) складався сімейний архів. Крім цього, Василь Андрійович вів хронологічні записи з найважливіших подій місцевого життя. Про різноманітність інтересів В.А.Страдомського свідчить також збирання ним портретів відомих історичних осіб. Іконографічні матеріали доповнювалися біографічними

відомостями, справжніми автографами та їх копіями, які Василь Андрійович власноручно виготовляв на основі різних джерел.

Як же складалася доля цього унікального зібрання?

Після смерті В.А.Страдомського (1902 рік) та його дружини (1904 рік) сімейні реліквії зберігалися їх дітьми – Борисом та Ольгою та з часом були передані в різні музеї.

Особливо слід відзначити внесок у збагачення вітчизняних музейних фондів Бориса Васильовича Страдомського. Більшу частину життя він жив у Москві, куди приїхав у 1896 році 19-річним юнаком після закінчення чоловічої Олександрівської гімназії Миколаєва. Отримавши вищу освіту, працював викладачем у середніх та вищих навчальних закладах столиці. Цінні документи були передані Б.В.Страдомських у 1902 та 1910 рр. до музею Севастопольської оборони. Серед них матеріали про подвиг брига “Меркурій”, діяльність капітана Казарського та адмірала Грейга. До Чернігова Борис Васильович надіслав кілька десятків предметів, що мали відношення до життя та діяльності його діда, протоієрея Андрія Страдомського. Зокрема, це – старовинні богослужбні книги, дерев'яне кліше з типографії, заснованої архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем у Новгороді-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі, грамота Петра Могили Ігумену Густинському Єфимію, переплетені в одну книгу отця Андрія Страдомського з історії церкви, складена ним історія родини Страдомських та інших. Ці матеріали спочатку зберігалися в Чернігівському єпархіальному древньохранилищі, а в радянські часи увійшли до фондів Чернігівського краєзнавчого музею. Відзначаючи внесок Бориса Васильовича Страдомського у збагачення музейних зібрань Чернігова, музейні працівники у 1925 році надіслали йому перше своє видання – альбом “Ксило-гравюри Чернігівського держмузею”.

Міцні зв'язки підтримував нащадок славного роду Страдомських зі своєю “малою батьківщиною” – Миколаєвом. Він часто гостював у сестри Ольги, що залишилася в Миколаєві і працювала вчителькою, листувався з друзями. Одразу ж після смерті батька Борис Васильович пожертвував деякі особисті речі покійного – медичні книги, бюсти Гіппократа та Пирогова – в музей при морському шпиталі в Миколаєві. Пізніше він встановив зв'язки з новоствореними краєзнавчими музеями, листувався та неодноразово зустрічався з одним з фундаторів Ф.Т.Камінським та іншими співробітниками. Саме завдяки Б.В.Страдомському фонди Миколаївського краєзнавчого музею збагатилися багатьма цінними предметами, а в Миколаївському облдержархіві з часом був сформований особистий фонд морського лікаря В.А.Страдомського.

У 1920-1930-ті роки від Б.В.Страдомського до Миколаєва надійшло більше 100 предметів музейного значення. Найбільш цінні з них – колекція античної кераміки, привезена свого часу морським лікарем В.А.Страдомським з Греції, колекція монет та грошових знаків, два живописні пейзажі старого Миколаєва, медичні книги та інструменти часів Кримської війни, моделі суден, фотографії та листи другої половини XIX ст., пам'ятна книжка із записами видатних подій в історії Миколаєва та інші особисті речі морського лікаря В.А.Страдомського.

До благородної справи допомоги Миколаївському музею Б.В.Страдомський залучав своїх московських знайомих та колег. Наприклад з 21-ї школи Червонопресненського району Москви, де деякий час працював Борис Васильович, для поповнення бібліотеки Миколаївського історико-археологічного музею були

надіслані цінні книги – Литовська метрика (у 2 томах) та історичний літопис (у 12 томах). Цікаві речові матеріали передав колегам Б.В.Страдомського професор Московського інституту інженерів транспорту П.О.Максименко.

Під час своїх відвідин Миколаєва Б.В.Страдомський звертався до керівництва краєзнавчого музею з цінними пропозиціями щодо розвитку музейної справи, охорони місцевих пам'яток історії та культури. Він виступив одним з ініціаторів створення в Миколаєві товариства Друзів музею, яке діяло у передвоєнні роки.

Після визволення Миколаєва від фашистських окупантів Б.В.Страдомський жваво цікавився станом збереженості фондів краєзнавчого та інших музеїв міста. Від Б.В.Страдомського до краєзнавчого музею надходили, як і в довоєнні роки посилки з майбутніми музейними експонатами. У 1956 р. він подарував музею колекцію з 114 монет з різних країн світу. Збереглися документальні свідчення про відвідання Б.В.Страдомського в Москві його давнім другом Ф.Т.Камінським в березні 1957 році. Під час цієї зустрічі в дарунок музею було передано ще кілька цінних речей, в тому числі сімейна реліквія роду Страдомських – старовинний молитвослов.

Своєрідним підсумком благородної плідної діяльності по поповненню музейних фондів можуть бути слова Б.В.Страдомського, наведені ним в телеграмі, надісланій в Миколаїв з подякою за поздоровлення на честь 80-річчя краєзнавчого музею: “Бути другом Музею і приносити йому посильну користь вважаю для себе щастям і задоволенням у житті як служіння своїй Батьківщині”.

Благородна діяльність родини Страдомських по збиранню пам'яток історії та культури та поповненню музейних фондів України не повинні забуватися нащадками. Вважаємо необхідним відреставрувати залишки родинного склепу Страдомських на старому кладовищі міста Миколаєва, відобразити внесок цієї родини у розвиток краєзнавства та музейної справи в експозиції Миколаївського та Чернігівського краєзнавчих музеїв.

В.Ю. Коновальчук

Значення регіональних музеїв в історико-культурній спадщині Лівобережної України

Лівобережна Україна, як складова і домінуюча частина території нашої держави, завжди відігравала важливу роль у різних етапах її історії. Саме тут відбувалися головні події в багатовіковій боротьбі українського народу за свою незалежність, закладались основи відродження нашої державності. Тому на сучасному етапі дуже важливо відновити зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім і головну роль в цьому важливому процесі повинні виконати регіональні музеї різних напрямків.

Ще зовсім недавно регіональні музеї були повністю підпорядковані ідеологічним відділам пануючої в той час комуністичної системи і в першу чергу виконували її політичне замовлення. Особливо це відчувалося в діяльності краєзнавчих музеїв. З часу отримання Україною незалежності роль регіональних

музеїв в корені змінилася, що дозволяє їм виконати своє головне завдання – зберегти історико-культурний спадок кожного окремого регіону, вивчити його і на основі цього зробити свій вклад у виховання наших громадян в дусі патріотизму, основанийого на історичній правді.

Нам дістався важкий спадок минулого – “білі” та “чорні” плями в нашій історії. Всім відомо, що протягом століть українцям нав’язувалась схема, і особливо тут у нас, на Лівобережній Україні, що наша історія не була частиною світового історичного процесу, а лише російського. Без подолання цієї концепції неможливо подолати свідомість людей в пошуках тієї ж історичної правди. В цьому плані важко не оцінити роль музеїв, зокрема краєзнавчих. Саме на вивчення історії “малої батьківщини” потрібно проводити кропітку роботу в цьому напрямку.

Історична дистанція робить можливим свідоме звернення до цінностей минулого, або у формі відродження цілих пластів древньої культури, або використання її окремих сталевих характеристик. В усіх випадках мова йде про оволодіння культурним потенціалом минулих епох. Якщо взяти до уваги, що культурна спадщина зберігається переважно у вигляді предметних музейних колекцій то на перший план виступає проблема відтворення цінностей попередніх етапів культурного розвитку.

Головним напрямком діяльності регіональних музеїв є акумулюванням інформації про культурну спадщину. Краєзнавчі дослідження поширюються від окремих об’єктів, колекцій до вивчення сукупностей історичних пам’яток.

Відношення до успадкованого культурного середовища суттєво відрізняється в різні епохи. Зміна культурно-історичної ситуації стимулює відхід від традиційності. Стабілізація історичних обставин та збереження природного оточення, навпаки, ведуть до глибинного опрацювання культурного середовища. Якщо на ранніх етапах людської історії характер формування культур середовища визначається виключно особливостями місцевої культурної практики (на прикладі археологічної колекції Ніжинського краєзнавчого музею), то у більш пізні епохи зростає роль зовнішніх зв’язків. В цьому разі культурне середовище тієї чи іншої території виявляється своєрідним відображенням загальнокультурних норм та цінностей (відображення історії Ніжина у XVII ст.).

Культурний регіон, який складається при взаємодії природного та культурно-історичного середовища є головним об’єктом регіональної музейної діяльності. І така діяльність повинна стати складовою частиною місцевих культурних процесів, а музейна мережа регіону повинна сформуватись у самостійний культурно-господарський комплекс. (Мрія ніжинців про створення у місці історико-архітектурного заповідника). В цьому випадку структура музейної діяльності буде співпадати з регіональною предметно-просторовою структурою культурної спадщини.

Однією з помилок в сучасній діяльності музеїв є те, що деякі з них залишаються популяризаторами універсальної культури, тільки відтворюють загальні стереотипи. Тому треба ретельніше вивчати культурно-історичну спадщину, яка є єдиним джерелом регіональної специфіки.

В цей складний час саме музеї стають бастіонами, у яких відновлюється функціонування регіону як культурного організму. Перебудовуються відносини музеїв і суспільства, на зміну пасивному відображенню дійсності приходять

активний вплив на неї. Це виявляється у об'єднанні творчих сил регіону (колективне видання книг по краєзнавчій тематиці) і залучення представників усіх професій, які характеризують культурне життя краю до участі в заходах, які проводять музеї з метою кращого вивчення історичної спадщини регіону.

Складовими частинами музеїв стають окремі пам'ятники природи та культури, ансамблі пам'ятників, заповідники, охоронні зони, традиційна та нетрадиційна діяльність населення. Таким чином, музеї віддаляються від системи культурно-просвітніх закладів і стають частиною культурно-історичного середовища, формою його функціонування в сучасному світі.

Усі події, які відбувалися в кожному регіоні, є складовою частиною нашої української історії. Їх необхідно детально і уважно вивчати, відкинувши в бік різноманітні політичні кліше. Відобразити їх в експозиції, створивши документальну хроніку. Необхідно відроджувати незаслужено забуті імена політичних і культурних діячів регіонів, повно передавати їх біографії, збирати експонати пов'язані з їх діяльністю.

Результати досліджень регіональних музеїв повинні широко обговорюватися і друкуватися з метою їх використання надалі, як з наукової точки зору, так і з виховною метою.

О.Г.Баранков, Н.О.Баранкова

Василь Іванович Маслов та Чернігівщина

Маслов В.І. належить до найстарішої генерації українських вчених, чие ім'я широко відоме серед фахівців з нової російської літератури, а також серед спеціалістів, що вивчають питання порівняльної літератури, фольклору, етнографії, археології, краєзнавства, музеєзнавства.

Маслов Василь Іванович народився 21 грудня 1884 року у містечку Ічня на Чернігівщині в родині купця другої гільдії. Середню освіту отримав у Прилуцькій гімназії, яку закінчив із золотою медаллю у 1903 році. Цього ж року став студентом історико-філологічного факультету Московського університету. Згодом він перейшов до Київського університету, який закінчив у 1909 році з дипломом першого ступеня, отримавши золоту медаль за конкурсну роботу. 1 січня 1910 року був затверджений штатним спеціалістом при Київському університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі російської мови і словесності і у 1913-1914 навчальному році витримав магістерські іспити. З 1915 по 1920 роки – приват-доцент у Київському університеті. У 1917 році обраний приват-доцент Київських вищих жіночих курсів. В університеті і на курсах читав лекції з російської літератури і проводив практичні заняття зі студентами. Окрім занять у вищій школі, викладав російську мову та літературу в декількох Київських гімназіях.

У різні роки В.І. Маслов працював також у Прилуцькому педагогічному технікумі, Київському педагогічному інституті імені М.Горького, Київському університеті. Він був членом Історико-літературного товариства при Університеті св. Володимира, товариства дослідження мистецтв, Історичного товариства Нестора-літописця, Неофілологічного товариства, науковим співробітником

Академії наук УРСР, де працював у фольклорно-етнографічній комісії, а згодом після реорганізації Академії, в Інституті історії матеріальної культури, в інституті української літератури АН УРСР, Комітету київського відділення Російського товариства захисту жінок, товариства по розповсюдженню політичних і наукових знань та ін.

Довгий час Маслов В.І. працював професором Київського педагогічного інституту ім. М. Горького та Київського університету.

Буремні роки Громадянської війни змусили його повернутися на Чернігівщину, яку він любив і присвятив їй значну кількість своїх досліджень. З осені 1920 по 1930 рік працював у місті Прилуки на вищих педагогічних курсах, реформованих згодом у педагогічний технікум. Читає лекції з російської та західноєвропейської літератури епохи романтизму та сентименталізму.

Саме тут він розглядає питання впливу англійських письменників Стерна, Оссіана, Томаса Мура на російську літературу у роботах “Оссиан в России” 1928 р., “К вопросу о первых русских переводах поем Оссиана-Макферсона” 1928 р., “Оссианизм Карамзина”. У працях “К вопросу о популярности Т. Мура в русской литературе Пушкинской поры” 1928 р., “Томас Мур в русской литературе 20-30-х годов XIX ст.” та інші. Автор на Прилуччині звертається до маловивченого питання про популярність поета у Росії та його вплив на творчість В.Жуковського й інших поетів – романтиків. Рідна земля надихає його на творчість.

У 1927-1930 роках В.І. Маслов обіймав посаду директора прилуцького окружного музею, де вчений провадив активну науково-дослідницьку роботу по вивченню Прилуцького краю, видавав “Бюлетень “Прилуцького окружного музею” (1928-1929 рр.).

Серед державних та громадських установ, які займались історико - краєзнавчою діяльністю в цей період, одне з чільних місць належало музеям. Як, відомо, у 20-ті роки на музеї було покладено багато функцій у тому числі і по охороні пам'яток історії та культури.

Об'єднуючи навколо себе і активно залучаючи до вивчення історії та культури краю місцеву інтелігенцію, краєзнавців-аматорів, широкі верстви громадськості, музеї відігравали роль своєрідних науково-методичних і координаційних центрів краєзнавчого руху на місцях у 20-х роках.

Період роботи В.І. Маслова у Прилуцькому окружному музеї (1927-1930 рр.) відображений невеликою кількістю документів. Але стаття “З життя музею”, яка написана В.І. Масловим спільно з редактором “Бюлетня Прилуцького окрмузею”, (1928-1929 рр.) Ю. Каневським, в стислій формі дає уявлення про велику роботу, здійснену по створенню музею, його відділів, комплектуванню фонду, організації та проведенню екскурсій випуску двох номерів “Бюлетня” тощо.

“Маслову удалось проявить энергичную деятельность по охране в округе памятников природы и искусства. С этой целью он объездил наиболее ценные места на Прилукине, описал состояние парков в Тростянцах, Яготине, Сокиренцах, Дегтярах, Линовице, Густыне, Бесбаховке и Берёзовой Рудке. Работа сопровождалась фотофиксацией наиболее ценных объектов. Добытый путём такого обследования материал Маслов ежегодно направлял в Укрнауку. Коллекция фотоснимков поступила в Киевский археологический комитет АН УССР”, - таку інформацію дав звіт “Краеведческая работа В.И. Маслова” про предмет наукової діяльності вченого за цей період [1].

В.І.Маслов зробив цікаві фотографії краєвидів м. Прилук та околиць, м. Новгород-Сіверського, церков сіл Шуравки, Іржавця та інших історичних місць Чернігівщини. Він зробив фоторепродукції з живописних полотен музею, зокрема портрети представників роду Галаганів. Через розкриття цього пласту родової культури Маслов дає можливість з'ясувати політичні, економічні та національно-культурні засади життя українського народу, робить незабутньою цю династію, яку добре пам'ятали на його Батьківщині.

У 1935 році В.І.Маслов був включений до складу експедиції АН УРСР, створеної для збирання матеріалів про героя громадянської війни на Україні – Чернігівця М.О.Щорса. Звіт про експедицію і свою участь у ній В.І. Маслов опублікував у статті “До збирання матеріалів про Щорса”, він зібрав багатий фактичний матеріал, спогади учасників громадянської війни, фотографії, якими скористався його славетний земляк О.П.Довженко при створенні кінофільму “Щорс”.

В.І.Маслов неодноразово приїздив на Чернігівщину і як популяризатор класичної російської літератури виступав передземляками у Чернігові, Прилуках та інших містах.

Таким чином, життя і творча діяльність визначного вченого тісно пов'язана з Чернігівщиною, де він залишив свій слід як визначний філолог, краєзнавець, етнограф, сприяв становленню і розвитку музеєзнавства.

Література:

1. ЦНБ у м. Києві. (Рукописний відділ), фонд 370, арк. 2.

Л.А. Павленко

Внесок Є. Рихліка у розвиток музейної справи в Україні

Євген Антонович Рихлік (1888-1937) – видатний вчений, педагог і громадський діяч, що був представником тієї частини вітчизняної інтелігенції, яка зберігала кращі традиції українського суспільства початку ХХ століття. Сьогодні постать талановитого вченого привертає увагу широкого кола науковців [1]. Лише через шість десятиліть повертається до наукового обігу його творча спадщина. У 1920-ті рр. він належав до нечисленної в СРСР когорти славістів і користувався значним авторитетом серед колег на батьківщині та за її межами, а його праці були високо оцінені в Україні, Росії та Чехословаччині.

Як досвідчений педагог Є. Рихлік сімнадцять років наполегливо працював на освітянській ниві, зробивши великий внесок у розвиток народної освіти Житомирщини, Ніжинщини, Києва та Самари. Він брав активну участь у розбудові зреформованого Київського університету святого Володимира, викладаючи у створених на його базі Київському державному російському та Першому Київському державному українському університетах, піклувався про успішну роботу Науково-дослідної кафедри історії культури та мови і Вечірнього

робітничого університету при Ніжинському інституті народної освіти (далі – НІНО) [2]. Є. Рихлік доклав багато зусиль, щоб зберегти і повернути українським чехам мову батьків, викладаючи чеську в рідній школі у с. Вільшанка на Житомирщині, у трудовій школі № 4, що була розташована на Шулявці у Києві, даючи приватні уроки дітям і дорослим [3]. Він турбувався про створення нових чеських підручників і розробку навчальних програм для нацменівських вчителів [4]. Серед його аспірантів були відомі у майбутньому вчені П.В.Одарченко та І.Я.Павловський [5].

Багато корисного зробив Є.Рихлік для Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), плідно співпрацюючи з Фольклорно-етнографічною комісією, Відділом заходо- і американознавства, Музичною секцією Відділу мистецтв, Науково-дослідною кафедрою мовознавства, Науковим інститутом книгознавства, Історичним товариством Нестора-Літописця [6].

Як громадський діяч він був добре відомий у Києві, Житомирі та Ніжині і мав велике навантаження, беручи участь у діяльності адміністративних, громадсько-політичних і культосвітніх організацій. Залучаючи до праці студентів і аспірантів НІНО, він допомагав під час проведення компанії “коренізації” оволодіти українською мовою широким верствам населення, виступав на зборах у робітничих і солдатських клубах, читав науково-популярні лекції, доповіді під час святкувань ювілеїв видатних українських письменників, поетів, радянських державних діячів [7].

Серед колег Є. Рихлік вважався досвідченим і компетентним науковцем. Ще досить молодий вчений (його творча діяльність обірвалась у сорок два роки) вільно володів російською, українською, чеською, польською, сербською, хорватською, болгарською, словацькою, англійською, французькою, німецькою мовами, займався вивченням циганської та єврейської [8]. Це дозволяло йому не втрачати орієнтації у світовому науковому просторі. Він зібрав різноманітну за тематикою і велику за обсягом бібліотеку. За його підрахунками, кількість примірників сягала декількох тисяч. Серед них було багато книжок іноземними мовами всесвітньо відомих авторів [9]. Але головним внеском у вітчизняну науку була його етнологічна діяльність, що починалась із “польового краєзнавства”, метою якого сам вчений вважав пошук і збереження національно-культурних скарбів України. Незабаром, із накопиченням життєвого та наукового досвіду, Є. Рихлік вийшов на якісно новий рівень, започаткувавши українське нацменознавство як наукову складову етнології [10].

Але не всі аспекти багатогранної діяльності талановитого вченого висвітлені у сучасній історіографії. І це, безперечно, стосується його внеску у розбудову музейної справи в Україні, яка у 1920-ті рр. мала швидкі темпи розвитку і своєю мережею обіймала майже всю країну [11]. Насамперед, це було пов’язано з новою політикою радянського уряду у національному питанні. У 1923 р. відбувся XII з’їзд партії, який проголосив новий курс, на “коренізацію”. Ця компанія передбачала проведення у республіці політики, спрямованої на підготовку, виховання і висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні політичних державних апаратів, організацію мережі шкіл всіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей [12].

Органи державної влади в офіційному порядку заохочували освітні та наукові заклади у вивченні рідного краю. Спочатку бурхливе розгортання краєзнавчого руху, до лав якого пристала велика армія ентузіастів від сільського школяра до авторитетного вченого, носила суто українознавчий характер. Але після поглиблення нової національної політики і накопичення великого комплексу цікавих матеріалів, молода етнологічна наука почала розумітись у рівноправному дослідженні всіх етнічних одиниць, що складала надзвичайно строкате населення територіально-етнічного комплексу України. Є. Рихлік зазначав, що на кінець 1920-х рр. етнографія почала все більше відходити від принципу дослідження одного, панівного народу і почала звертатись до вивчення всіх народностей, що мешкали у республіці поряд з українцями. Цьому сприяло втілення у життя резолюції XII з'їзду партії: “видати спеціальні закони, що забезпечували б вживання рідної мови в усіх державних органах і по всіх установах, що обслуговують місцеве чужонаціональне населення та національні меншості, – закони, що переслідували б і карали б з усією революційною суворістю всіх порушників національних прав, особливо ж прав національних меншостей” [13].

Дослідження національних меншостей, пошук і вивчення місць їх компактного поселення, побуту, фольклору, вірувань, діалектів, багатотомових традицій та ціннісних орієнтацій стали справою життя Є.Рихліка.

Постановою від 29 березня 1929 р. Історико-філологічний відділ ВУАН ухвалив рішення про заснування Кабінету по вивченню національних меншостей при Етнографічній комісії. Його керівником було одностайно обрано Є. Рихліка як людину, що мала яскравий талант, великий авторитет, ґрунтовні знання, достатній життєвий, науковий та організаційний досвід, тісні зв'язки з місцевими нацменівськими кадрами, вітчизняними та іноземними вченими, надзвичайну обізнаність у літературі, що так чи інакше висвітлювала питання, пов'язані з національними меншостями України та інших країн світу [14].

Після утворення спеціальної наукової установи Є.Рихлік мав всі необхідні умови для концентрації та аналізу матеріалів з комплексного вивчення проблем нацменознавства. Першим і найголовнішим завданням керівника Кабінету нацмен було вирішення кадрового питання. Є.Рихлік згуртував навколо себе досвідчених знавців національних меншостей України, серед яких були і музейні працівники: завідувач Етнографічним відділом Волинського державного науково-дослідного музею В.Кравченко, його аспірант і помічник Н.Дмитрук, директор Коростенського музею К.Черв`як.

Є.Рихлік високо цінував допомогу музеїв у розбудові нацменознавства. Окреслюючи основні завдання Кабінету нацмен у статті “Сучасний стан і завдання нацменознавства на Радянській Україні” [15], він зазначав: “Збирати пам'ятки матеріальної культури, мистецтва й, взагалі, культури та історії національних меншостей є важлива галузь нацменознавства” [16].

Є.Рихлік мав відомості про спроби деяких музеїв, що були розташовані у багатонаціональних районах України, створити національні підвідділи. Їх співробітники під час експедицій збирали унікальні матеріали з історії, економіки, побуту, культури німецьких, єврейських, польських і чеських колоній. Вчений зацікавився досвідом подібної роботи Всеукраїнського музею єврейської культури в Одесі, відділу єврейської культури при Полтавському краєвому музеї, відділу грецької культури й мистецтва при Маріупольському краєвому музеї, відділах

культури і побуту місцевих німців при Волинському та Запорізькому музеях, польських відділах при Кам'янецькому, Вінницькому, Бердичівському, Коростенському та інших музеях України [17]. Їх ініціатива була надзвичайно важливою через швидкі темпи радянської, яка прискорювала асиміляційні процеси і призводила до знищення специфічних рис культури, побуту та світогляду мешканців національних поселень.

Необхідність негайного встановлення тісних наукових зв'язків Кабінету нацмен з мережею краєвих музеїв розуміло і керівництво Етнографічної комісії. У липні 1929 р. Є.Рихлік був відряджений на Київщину, Волинь і Поділля. Він встиг налагодити контакт з Коростенським, Волинським і Шепетівським бюро нацмен, зустрівся із співробітниками Волинського та Коростенського музеїв, відвідав ті чеські колонії, у яких раніше не був [18]. До його маршруту увійшли: Крошня, Ополек, Соколов, Високе, Селенщина, Зубівщина, Малинівка, Гута-Мар'ятинська, Дідова Гора, Вільшанка [19]. Він ознайомився з умовами життя волинських чехів, їх настроями, матеріальним становищем, освітнім і культурним рівнем, темпами радянської. Під час експедиції було зібрано чимало цікавих експонатів.

Щоб залучити до роботи Кабінету нацмен якнайбільше дослідників, Є.Рихлік важливим завданням вважав розробку і поширення методичних інструкцій із збирання та опрацювання матеріалів для оптимального вивчення нацменшостей. Ці дії були продиктовані основним принципом роботи Кабінету: “повсякчасно мати на оці досвід практичних робітників серед нацменів, щоб не відриватися від найактуальніших проблем сучасного життя не загубити основну провідну мету і рацію свого існування” [20].

Основою методики збиральницької діяльності своїх кореспондентів вчений обрав дуже поширену у різних установах ВУАН і на той час досить результативну систему розповсюдження серед нацменівських кадрів на місцях численних програм та анкет Етнографічної комісії, її Кабінету радянського села, Комісії звичаєвого права, Кабінету антропології та етнології ім. Ф.Вовка, Культурно-історичної комісії, Етнографічного товариства, журналу “Краєзнавство” тощо [21]. Але члени Кабінету нацмен розробляли і власні подібні документи. Після перших програмно-організаційних статей і закликів [22] Кабінет склав загальний план збиральницької діяльності серед нацмен і видрукував його українською, польською та болгарською мовами [23].

Надзвичайно результативним був метод стаціонарного монографічного дослідження місцевості, який передбачав безпосереднє тривале перебування вченого у досліджуваному районі. Перевага цього методу полягала у найбільш повному обстеженні і студіюванні певного господарчого ладу, явищ культури і побуту, системності збирання матеріалів для музейної колекції. Завдяки цьому методу були ретельно обстежені: у 1920-24 рр. с. Вільшанка на Житомирщині Є. Рихліком [24], у 1927 р. с. Дідковичі на Коростенщині родиною Дмитруків [25], у 1930 р. с. Ботево на Мелітопольщині етнографічною експедицією К. Квітки [26] тощо.

Внаслідок розгортання творчого науково-дослідного руху краєзнавців, виникла велика кількість етнографічних, краєзнавчо-етнологічних гуртків та комісій, краєзнавчих музеїв при школах, технікумах, вузах. Завдяки цьому процесу відбувалась популяризація народознавства і, зокрема, нацменознавства, залучення до науково-дослідної роботи широкого кола ентузіастів. Прикладом популярності ідей нацменознавства може бути самовіддана діяльність збирача чеського фольклору, натхненного подвижника чеського відродження на Україні, обдарованого поета, автора сатиричних творів і військово-технічних винаходів Стефана Кржижанека з с. Крошня на Житомирщині. За допомогою заввідділом етнографії Волинського музею В.Кравченка власним коштом він влаштував у своїй хаті музей чеської матеріальної культури, що мав понад 300 експонатів. Є.Рихлік особисто піклувався про поповнення колекції Кржижанека, надсилаючи деякі речі та власні гроші, підтримував регулярне листування. Цей єдиний у своєму роді музей, серед відвідувачів якого були навіть представники грецької та французької делегацій, його засновник мав намір подарувати Волинському державному науково-дослідному музею, але був заарештований за звинуваченням у причетності до “чеської шпигунської організації”. Доля його колекції поки не з’ясована [27].

У перспективі роботи Кабінету нацмен було створення власного музею. В його основу була покладена збірка матеріалів до “Історії чеського друку на Україні” Є.Рихліка: книги, брошури, газети, журнали, календарі, кількість яких сягала 100 позицій. Вчений встиг започаткувати і архів українських чехів, який складався з низки цікавих документів (оригіналів і копій): різноманітних урядових паперів, актів купівлі землі, програм, афіш, оголошень, фотографій, рукописних співаників, малюнків тощо [28].

Є.Рихлік брав безпосередню участь у дослідженні представників інших національних меншостей. Як члену Української академії наук у січні 1926 р. йому було доручено збирати етнографічні матеріали по всій Ніжинській окрузі. Зібрані експонати передавались до музею краєзнавства Ніжинського ІНО. Крім того результати експедиції були використані у роботі Етнографічної комісії ВУАН [29]. З 1926 по 1929 рр. вчений продовжував займатися етнографічним вивченням Ніжинщини, обійнявши посаду заступника голови Бюро Ніжинського наукового товариства краєзнавства [30]. Влітку 1930 р. Є. Рихлік разом із студентом НН М.Нестеровим та членами Кабінету радянського села і Кабінету музичної етнографії ВУАН брав участь в експедиції К. Квітки по обстеженню Ботівського району Мелітопольщини з метою вивчення болгарської людності [31].

Усвідомлюючи важливість для молодого українського нацменознавства стимулювання музейної справи, Є.Рихлік бачив мету діяльності Кабінету нацмен у координації роботи із збирання та опису експонатів, централізованому використанні їх у комплексних наукових дослідженнях, збільшенні кількості національних підвідділів краєзнавчих музеїв; налагодженні безперервного обміну інформацією через мережу місцевих кореспондентів та власний друкований орган із спеціальним бібліографічним розділом, всебічній підтримці нацменознавчої роботи наукових, освітніх, громадських установ та зацікавлених приватних осіб

коштами, методичними інструкціями, літературою, посередництвом між ними та органами державної влади. За таких умов національні підвідділи краєзнавчих музеїв мали стати своєрідними науково-дослідними установами на зразок Волинського музею, який у 1925 р. за рішенням Харківської конференції з краєзнавства планувалося перетворити на науково-дослідний інститут [32].

На жаль, наукова кар'єра надзвичайно талановитого і плідного вченого була припинена у момент її найвищого піднесення. Після його арешту у 1931 р. робота Кабінету по вивченню національних меншостей України була паралізована, а згодом, ця установа припинила існувати. Сьогодні вдячні нащадки повертають ім'я Є.Рихліка з небуття.

Література:

1. Див.: Данилюк Ю. Дві батьківщини Євгена Рихліка // Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.). – К., 1991. – С. 286-287; Смельянов В. З когорти нескорених // Література і Культура Полісся. – 1994. – Вип. 4. – С. 59-62; Самойленко Г.В., Євген Антонович Рихлик. – Біобібліографічний покажчик. – Ніжин, 1993. – 15 с.; Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. – 1820-1995. – Ніжин, 1995. – С. 63; Шаповал Ю. Належить до небагатьох вчених славистів (Життя і смерть чеха Євгена Рихліка) // Пороги. – 1998. – № 1. – С. 6-8; № 2. – С. 6-8; Костриця М. В'язень № 37. Повернення з небуття // Житомирський вісник. – 1997. – 31 січня.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області у місті Ніжині (Далі – НВ ДАЧО), ф.р.-6121, оп.2, спр. 3301, арк. 42 зв., 43 зв., 93 зв.
3. Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО), ф.р-8840, оп. 3, спр. 3301, арк. 25зв.-28, 53-68.
4. Нацмен – скорочена назва представника національної меншості, загальноприйнята у 1920-30-ті рр.
5. Див.: Качуровський І. Життєвий і творчий шлях Петра Одарченка // Просвіта. – 1994. – № 1-2; Катенко І. Доля Івана Павловського // Просвіта. – 1994. – № 6-7.
6. НВ ДАЧО, ф.р-6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 41зв., 44зв.
7. Там же, арк. 81-81зв.
8. Там же, арк. 85.
9. ДАЧО, ф.р.-8840, оп. 3, спр. 7753, арк. 80-81.
10. Є. Рихлік, змушений рахуватись з політичною кон'юктурою, розглядав нацменознавство як складову національного питання, але аналіз його етнологічної спадщини дає підстави робити інший висновок.
11. Див.: Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Становище і розвиток. – К., 1984.
12. Шаповал Ю. ГПУ-НКВД як інструмент антиукраїнізації в 20-30-ті роки // Український історик. – № 1-4. – С.95.
13. История партии. Российская Коммунистическая Партия (б) в резолюциях ее съездов и конференций (1896-1924). – М., 1926. – С. 365.

14. НВ ДАЧО, ф.р. – 6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 76.
15. Вступна стаття до першого випуску друкованого органу Кабінету нацмен “Збірника нацменознавства”. Зберігається у рукописі як додаток до карної справи Є. Рихліка.
16. ДАЧО, ф.р.-8840, оп. 3, спр. 7753, арк. 234.
17. Українські музеї пам’яток культур національних меншостей України // Червоний шлях. – 1929. – № 1. – С. 255.
18. НВ ДАЧО, ф.р.-6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 45зв.
19. ДАЧО, ф.р.-8840, оп. 3, спр. 7753, арк. 32.
20. Там же, арк. 220.
21. Там же, арк. 237.
22. Рихлік Є. Наукова праця серед нацмен // Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 1-8; Його ж. До організації Кабінету виучування нацменів при ВУАН // Вісті ВУАН. – 1929. – № 3-4. – С. 85-87; Ялі С. Краєзнавча робота нацменшостей // Краєзнавство. – 1927. – № 1. – С. 16-17; Шульгіна Л. В справі дослідження національних меншостей // Побут. – 1928. – № 1. – Ч. 1. – С. 7-8.
23. Програми і анкети Кабінету нацмен. – К., 1930. – № 1, 2, 3.
24. Гарбузова Л. Становлення та розвиток Етнографічного відділу Житомирського краєзнавчого музею // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 65.
25. Рихлік Є. Досліди над чеськими колоніями на Україні // Записки Етнографічного Товариства. – 1925. – Кн. 1. – С. 33-37; Його ж. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики // Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти. – 1927. – Кн. VII. – С. 193-220.
26. ДАЧО, ф.р.-8840, оп. 3, спр. 7753, арк. 266-267.
27. Там же, арк. 271-272.
28. Рихлік Є. Науково-дослідна праця серед нацменів // Бюлетень Етнографічної Комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 2.
29. НВ ДАЧО, ф.р.-6121, оп. 2, спр. 3301, арк. 45зв.
30. Там же, арк. 81зв.
31. ДАЧО, ф.р.-8840, оп. 3, спр. 7753, арк. 266-267.
32. Гарбузова Л. Становлення та розвиток Етнографічного відділу Житомирського краєзнавчого музею // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Житомир, 1997. – № 1. – С. 63.

Правове забезпечення та функціонування товариств допомоги учням вузів, гімназій та нижчих шкіл на Лівобережній Україні у другій половині ХІХ ст.

Обрана нами проблема стосується досить цікавого питання підтримки незаможних учнів навчальних закладів різного ступеня на Лівобережній Україні.

У другій половині ХІХ ст. із зміцненням позицій молоді буржуазії зростає злиденність народних мас. У 60-х роках вказаного століття разом із підвищенням соціально-політичної активності різночинства змінювався етос (система моральних цінностей) освічених класів. На перший план виступає не особисте благополуччя, а ідея служіння суспільству. Певний час існувала згода між радикалами і філантропами. Форма організації добродійних товариств сприяла консолідації суспільства мирному співіснуванню різних політичних поглядів.

Поразка у Кримській кампанії 1853-1856 рр. змусила царизм піти на рішучі кроки демократизації суспільства. Ця тенденція у внутрішній політиці мала охоронницьке забарвлення. У 1859 р. був відмінений таємний указ про заборону заснування нових громадських об'єднань. Через десять років статuti добродійних товариств стали затверджуватися не царем, а Міністерством Внутрішніх Справ, а з 1897 р. це право отримав губернатор. Спрощення процесу відкриття благодійних об'єднань передбачало посилення відповідальності і контролю з боку місцевих органів влади.

Вузькоспеціалізованою формою сприяння одній з найменш захищених верств населення – молоді – стала діяльність товариств допомоги учням гімназій та нижчих шкіл. В рамках усієї імперії такі товариства стали масово виникати у 70-х рр. ХІХ ст. На Лівобережжі цей процес розпочався у 80-90-х рр., а у м.Харкові товариство створене у 1876 р. [1]. Усього ж таких товариств було створено: у Харківській губернії – 24, у Полтавській – 15, у Чернігівській – 14.

Ініціаторами утворення подібних об'єднань були директори гімназій та реальних училищ, педагогічні ради, голови учбових округів. До складу цих спілок могли входити колишні випускники шкіл, викладачі, сторонні особи. Виключенням були самі учні. Форми допомоги, що використовувалися, були досить обмеженими: платня за навчання та квартиру для бідних вихованців, надання посібників, одягу, взуття, одноразові грошові видачі після пред'явлення посвідчення про злиденне становище. У деяких гімназіях практикувалися безкоштовні сніданки для нужденних дітей. Оскільки більшість філантропічних союзів мала обмежений капітал, який складався з членських внесків та грошових надходжень з різних установ, то підтримка носила добре перевірений характер. Учень повинен був спочатку написати заяву, потім члени товариства перевіряли його матеріальний стан і лише після цього він мав право на допомогу.

У повітових містах для більшої ефективності роботи товариства об'єднували свої зусилля, створюючись на базі декількох навчальних закладів.

Вихованці гімназій та училищ за ініціативою правління залучались до діяльності благодійних спілок через культурницькі заходи. Так, одне із старіших у даному регіоні "Харківське товариство піклування про бідних учнів реального

училища” (утворене у 1880 р.) у лютому 1881 р. організувало театральну виставу що дало прибутку 631 крб.29 коп., а у грудні того ж року – концерт з відповідним прибутком – 795 крб. [2].

У містах з розвинутою мережею вищих навчальних закладів існували добровільні об'єднання допомоги студентству. Так, у Харкові у дореволюційний період існували університет, технологічний та ветеринарний інститути.

Поява товариств підтримки студентів пояснюється суттєвими змінами у соціальному складі учнів вищих шкіл. У другій половині XIX ст. на зміну забезпеченому дворянству прийшли незаможні різночинці. Тяжке матеріальне становище останніх спонукало професорів і колишніх випускників Харківського університету заснувати благодійний союз у 1871 р. Спілка займалася внесенням платні за навчання, лікуванням хворих у лікарнях, надавала позичкову та безпозичкову грошову підтримку. Повернення позичок передбачалося за такою системою:

1) якщо після закінчення вузу заробітна платня випускника перевищувала 1000 крб. на рік, то щорічний внесок у касу товариства становив 10 % вказаної зарплати; 2) якщо зарплатня = 500-1000 крб., то внесок становив 7%; 3) відповідно 300-500 крб. – по чотири відсотки; 4) менше 300 крб. – обов'язкові внески не передбачались; 5) одружені випускники сплачували половину вказаних процентів [3]. При вказаних правилах кількість боржників зростала і у 1894 р. налічувала 525 осіб [4]. Активісти громади змушені були навіть звернутися до Попечителя Харківського навчального округу з проханням клопотатися перед вищим начальством про дозвіл відмічати на дипломах випускників кількість довгострокового боргу.

Поступово число тих, хто користувався послугами університетського товариства зростало. Так, якщо у 1871 р. позичку отримало 113 осіб у сумі 3889 крб., то у 1895 р. – 358 студ. на 5360 крб. [5]. Короткострокова позичка не перевищувала 25 крб. на рік. У колі ж самих громадівців перевага надавалася платні у казначейство університету за відвідування лекцій учнями вищої школи.

Громадівці Харківського технологічного інституту (утворена у 1898 р.) уникали довгострокових позичок. Вони узяли на себе пошук занять для матеріально слабо забезпечених студентів [6]. У 1913 р. при Харківському ветеринарному інституті діяло таке ж товариство [7].

Членами спілки вказаного вище типу могли бути усі особи, крім неповнолітніх, учнів, нижчих військових чинів та юнкерів на дійсній службі, підданих обмеженням прав по суду та адміністративно засланих. Учасники товариства зі статусом “дійсних” сплачували щорічно не менше п'яти карбованців. Управління здійснювалось через виборний комітет, але у ньому обов'язково повинен був бути присутнім ректор вузу. Вищим органом громади вважалися загальні збори товариства.

Кошти поповнювалися за рахунок членських внесків, прибутків від капіталів та майна, надходжень від драматичних вистав, літературних читань, лекцій, концертів, кухольних зборів. Зустрічались досить вагомими пожертви. Зокрема, у 1905 р. А.Г.Луговський заповів університетській філантропічній спілці цегельний завод [8].

Механізм надання підтримки студентам був досить простим. Учень вищої школи, який знаходився у тяжкому матеріальному становищі, писав прохання на грошову допомогу в комітет, який перевіряв відомості через інспектора.

Інколи робилася спроба позичати невеликі суми студентам під застави стипендій, але така практика себе не виправдала.

Використовувалася і вузькоспеціалізована форма піклування. Такою стала дешева їдальня для трьох вузів Харкова, відкрита у 1891 р. [9]. “Товариство дешевих їдалень для недостатніх студентів” створене у 1893 р. з метою сприяння роботі вказаного у назві закладу. Усі користувачі цим пунктом харчування поділялися на три категорії: перші сплачували шість карбованців за обіди, другі – чотири, треті – один [10].

Віднесення студента до того чи іншого розряду було прерогативою правління громадського об'єднання. Відомості про бідних отримувалися від адміністрації вузів. 12 вересня 1894 р. на засідання спілки вирішено було при 300 обідаючих платниках обслуговувати ще п'ять студентів безкоштовно [11]. Однак, велика кількість прохань змусила змінити рішення: на 360 чоловік 300 користувалися їдальнею за повну платню, 49 – за знижену, 11 – безкоштовно [12]. Із постійним збільшенням користувачів (на 1 січня 1895 р. – 282 особи) [13], на 1 січня 1899 р. – 589 осіб [14], товариство змушене було крім пожертв та прибутків від їдальні, шукати додаткові кошти. Відомо, що Міністерство Внутрішніх Справ у 1895 р. виділило 700 крб. на допомогу закладу. Проте, дефіцит бюджету зростав, діяльність їдальні поступово згорталася.

Отже, зі сказаного вище можна зробити висновок, що структура та діяльність товариств для підтримки учнів різних ступенів шкіл носила яскраво виражений громадсько-адміністративний характер. Активно використовувався принцип адресної допомоги. Чітко контролювалися її розміри.

Література:

1. Благотворительность в России: В 2 т. – СПб., б.р.(Нумерація сторінок для кожної губернії окрема). – № 9.
2. Харьковский календарь на 1884 г. – Х., 1883. – С. 327.
3. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. – Х., 1896. – С. 95 .
4. Там же. – С. 96 .
5. Календарь Харьковской губернии на 1897 г. –Х.,1898. – С. 446.
6. Державний архів Харківської області, ф. 770, оп.1, спр.277.
7. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине. – К., 1991. - С. 64.
8. Харьковский календарь на 1884 г. – Х., 1883. – С.400.
9. Там же.-С. 327 .
10. Багалеї Д.И., Миллер Д.П. История г.Харькова за 250 лет его существования: В 2 т. –Х., 1905. – Т.2. –С. 925.
11. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. – Х., 1896. – С. 94.
12. Там же. – С. 94.
13. Там же. – С. 93.
14. Харьковский календарь на 1900 г. – Х., 1899. – С. 279.

15. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. – Х., 1896. – С. 95.

П.П. Моціяка

Діяльність Ніжинського повітового благодійного комітету в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.)

Як відомо, творення добра є однією з головних чеснот християнина. Саме в творенні добра, в добродійній діяльності і полягає сенс духовного життя людини. Звідси зрозуміло, що тема творення добра була, є і буде актуальною, а світ потребував, потребує і буде потребувати добра. В історії нашого народу завжди були люди, які не забували про ближнього, його нужду і біди, приходили на допомогу. Добродійність – як одна із невід’ємних рис українського народу неодноразово виявлялися у тяжкі часи його історії.

Одним із таких яскравих свідчень служіння добру є історія діяльності Ніжинського повітового благодійного комітету в роки Першої світової війни, (щоправда, тоді у 1914р. війну, що розпочалася, називали не інакше як Другою Вітчизняною). За два роки до того з небувалими урочистостями відзначалося святкування 100-річчя Вітчизняної війни 1812р. У 1814р. війна викликала велике патріотичне піднесення, на хвилі якого 8 (23 н.ст.) серпня в м.Ніжині було утворено повітовий благодійний комітет на чолі із предводителем дворянства повіту Миколою Васильовичем Висоцьким. Членами першого складу правління були представники міської управи, земства і громади міста: В.О.Воронов, П.С.Коробка, А.І.Паливода, О.І.Фогель, Н.В.Соніна, священник П.Соломаха, П.В.Саббатович, В.А.Семенов, С.Ф.Синдаревський, Г.В.Забело, М.О.Кобець, М.В.Сухотін [1].

9 (24) серпня 1914р. на засіданні правління комітету було ухвалено просити волосні попечительства увійти до складу повітового благодійного комітету як його підвідділи [2]. Доречі тоді до складу повіту (2541 кв.верста) входило 12 волостей: Веркіївська, Володьково-Дівицька, Галицька, Дрімайлівська, Дроздовська, Лосинівська, Макіївська, Монастирищенська, Мринська, Носівська, Талалаївська і Ніжинська. У повіті проживало 178 тис. чол., а в Ніжині – 50 тис.[3].

З початком війни стало зрозуміло, що уряд не має коштів на задоволення багатьох потреб, які у зв’язку з цим виникли. Тому величезний тягар ліг на громади на місцях. Ніжинський повітовий комітет взяв на себе роль органу, що об’єднав всі благодійні установи і окремих осіб, які робили свій посильний внесок у загальну справу. Передбачалося, що комітет буде надавати всю можливу допомогу діючій армії, пораненим воїнам, сім’ям мобілізованих на війну. Найближчим завданням комітету було ухвалено обладнати (за кошти комітету) госпіталь для поранених на 200 ліжок [4].

Джерелами надходжень коштів були:

- 1) членські внески комітету (по 1 крб. щомісячно);
- 2) індивідуальні пожертви громадян міста і повіту;

- 3) збори коштів через підписні листи та спеціальні карнавки;
- 4) щомісячні 2% відрахування із заробітної плати працівників ніжинських установ і навчальних закладів та їхні одноразові пожертви на конкретні цільові витрати;
- 5) концерти, вистави і публічні лекції;
- 6) лотереї;
- 7) перерахування від губернського комітету та різних установ з – поза меж губернії.

Збір коштів розпочався 24 липня (6 серпня) 1914р., коли після оголошення Маніфесту Миколи II (у зв'язку з оголошенням війни Росії Австро-Угорщиною) на Соборній площі Ніжина було зібрано 193 крб. 50 коп. пожертв для сімей мобілізованих [5]. Надалі, з метою збору пожертв, членам Комітету були видані квитанційні книжки та підготовлені підписні листи і карнавки збору. Після проведення збору карнавки з пожертвами повинні були в присутності членів комітету розкриватися, а отримана сума записувалася у спеціальний протокол. Так, наприклад, 6(19) грудні 1914р. було видано 64 карнавки для збору пожертв на Різдвяні подарунки солдатам 44-ої і 79-ої артилерійських бригад. Збір був одноденним і дав 160 крб.[5].

Особисті пожертви часто були досить значними, що засвідчувало найкращі людські якості цих людей. У вересні 1914р. член комітету О.І.Савицька внесла на добродійні справи декілька золотих і срібних ювелірних виробів, а також орденів і медалей [7]. А такі члени комітету, як В.І.Кашенцев і О.В.Безсмертний в 1916р. вносили майже щомісячно по 50-100 крб.[8]. Чималі суми надходили і від інших відомих у Ніжині людей.

З перших днів практично всі ніжинські установи управління, в т. ч. і земські, а також навчальні заклади міста стали ухвалювати на своїх зібраннях про вступ до добродійного комітету і щомісячні 2% відрахування зі свого заробітку на добродійну діяльність комітету. Такі відрахування були регулярними до літа 1917р. Крім членських внесків і цих 2% відрахувань, деякі з установ міста неодноразово робили значні цільові внески.

Так, наприклад, вже в перші місяці війни в 1914р. Ніжинська повітова земська управа у жовтні перерахувала комітету 2500 крб.,[9] а в грудні – 1000 крб.[10]. Товариство взаємного кредиту протягом 1914-1916рр. щомісячно перераховувало від 100 до 300 крб. Історико-філологічний інститут був теж одним з найбільших “донорів” добродійного комітету, щомісячно перераховуючи йому членських внесків і 2% відрахувань від зарплати декілька десятків карбованців, а, наприклад, за жовтень-листопад 1916р. – 200 крб. [11]. Колегія .Павла Галагана у Києві перерахувала комітету у вересні 1914р. – 500 крб. [12]. Добродійною діяльністю в роки війни відзначилися і учні різних навчальних закладів Ніжина і повіту. Серед них варто назвати міську чоловічу гімназію, жіночу гімназію О.Ф.Крестинської, комерційне училище, Олександрівське грецьке училище. А в грудні 1914 р. учні Дорогинського початкового народ ного училища зібрали для комітету 2 крб. 72 коп.[13]. Для порівняння – тоді ж у грудні 1914 р. офіційні “найбільші патріоти” з ніжинського відділення “Союза русского народа” передали аж на 28 копійок (!) більше, ніж діти дорогинських селян [14].

Слід окремо відзначити винятково активну добродійну діяльність та співпрацю з добродійним комітетом чоловічої гімназії (дир. П.О. Заболотський).

Педагогічний колектив щомісячно перераховував членські внески і 1% від зарплати повітовому благодійному комітету (ще 1% надсилався до Київського навчального округу тамтешньому благодійному комітету). Учні гімназії тільки протягом 1914-1915 навчального року зібрали на санітарний потяг – 250 крб., 25 крб. потерпілим від воєнних дій галичанам, 358 крб. до Київського навчального округу, 500 крб. на допомогу жертвам війни, 100 крб. дітям Сербії та провели інші добродійні акції. На ім'я директора гімназії надходило багато телеграм (в т.ч. і від сербського посланника п. Спалайковича і від Верховного Головнокомандуючого Росії) із вдячністю за велику і благородну справу колективу гімназії [15].

Крім того, благодійний комітет чималі кошти збирав після проведення концертів, вистав, публічних лекцій і лотерей. Серед цих акцій варто відзначити такі найбільш прибуткові, як спектакль в Ніжині в жовтні 1916р., що дав чистого прибутку 521 крб. 65 коп. та одночасний спектакль в с. Макіївка – 18 крб. 14 коп. прибутку [16]; у вересні 1914р. вечір, організований студентами історико-філологічного інституту, дав прибутку на 245 крб. [17]; ще один вересневий 1914 р. концерт студентів інституту і учнів дозволив передати благодійному комітету 216 крб. 68 коп.; концерт хору Давидовського в театрі “Вега” у вересні 1914 р. зібрав 232 крб. 40 коп. для благодійного комітету, український драматичний гурток аматорів на допомогу пораненим воїнам і їхнім сім'ям за 4 спектаклі у жовтні-листопаді 1914 р. – перерахував комітету 41 крб. 74 коп. [20]. В грудні 1914 в Ніжині успішно було проведено ще одну благодійну акцію – лотерея на користь населення Царства Польського і суміжних з ним губерній, що постраждали від воєнних дій. Лотерея дозволила отримати значну суму – 2737 крб. 37 коп. [21]. Перша благодійна публічна лекція на користь поранених і їх сімей була прочитана директором чоловічої гімназії П.О.Заболотським 28 серпня (9 вересня) 1914 р. і збрала 128 крб. 40 коп. пожертв [22].

Окрім значних грошових надходжень, благодійний комітет збирав для діючої армії, поранених воїнів та їхніх сімей продукти харчування, одяг (в т.ч. і шерсть для в'язання теплих речей і власне теплі речі), взуття, предмети першої необхідності. З цією метою благодійний комітет на своєму засіданні 16(29) жовтня 1914 р. ухвалив утворити особливу комісію в складі 5 чол. та призначити її головою М.В.Сухотіна [23]. Комісія працювала досить ефективно. Так, наприклад, тільки за січень 1915 р. було зібрано теплового одягу на 1615 крб. 9 коп., тютюну для поранених на 18 крб.40 коп. [24], а за грудень того ж 1915 р. – теплового одягу і взуття на 4223 крб. 70 коп., білизни на 2122 крб.10 коп., продуктів харчування на 1614 крб. 83 коп., тютюну на 41 крб. 60 коп. [25].

Загалом же благодійний комітет за період з 8 (21) серпня 1914р. до 30 квітня (12 травня) 1917р. отримав пожертв на суму 75203 крб. Витрати ж комітету на вказані добродійні справи склали 71420 крб. Станом на 12 (25) квітня 1917р. на рахунках благодійного комітету було 3782 крб. 44 коп.[26]. Як бачимо, масштаби добродійних акцій комітету були справді дуже значними.

Головним напрямком видатків були, звичайно ж, виплати сім'ям мобілізованих на фронт. Згідно із законом ще від 25 червня (7 липня) 1912 р. сім'я закликаного до дійсної військової служби отримувала казенну допомогу або грошима, або продуктами харчування в обсязі 3 крб. 20 коп. в місяць на дорослого і 1 крб. 60 коп. на дитину до п'ятирічного віку (станом на грудень 1916р.) [27]. До 12 (25) квітня 1917 р. ці виплати склали 21327 крб. 75 коп. Наступними за обсягом

витратами були: на госпіталь – 17863 крб. 58 коп. та на подарунки діючій армії (44 і 79 Артилерійської бригади) – 15285 крб. 82 коп. [28].

Забезпечення найнеобхіднішим діючої армії було майже безперервним протягом всього цього періоду. Наприклад, в грудні 1914р. 44 – й артилерійській бригаді комітет передав 150 овечих курток, 200 ватяних жилеток, 500 теплих сорочок та багато інших речей [29]. Масштабними були і продовольчі подарунки. Так, в грудні 1914р. цій же бригаді було відправлено 12 окороків, 20 пудів ковбаси, 7 ящиків сухарів, [30] а на Великдень 1916 р. 79-й артилерійській бригаді надіслано сала – 28 пудів 5 фунтів, шинки – 4 пуди 36 фунтів, пасок - 25 пудів, білих сухарів – 3 пуди 21 фунт, мила – 15 пудів 25 фунтів, тютюну – 12 пудів та інше [31].

Ще одним важливим напрямком діяльності благодійного комітету була допомога біженцям і потерпілим від воєнних дій. Навесні 1915р. російська армія змушена була відступити і залишила багато західних губерній. Це призвело до значного потоку біженців у центральні райони, в т.ч. і Чернігівщину. Згідно із законом від 30 серпня (11 вересня) 1915 р. про забезпечення потреб біженців, піклування про їхні матеріальні і духовні потреби, саме на благодійні комітети і лягав тягар “тимчасової допомоги особам, потерпілим від воєнних дій” (ст. 3 закону) [32]. Станом на 12 (25) квітня 1917 р. допомога біженцям (в т.ч. і на оплату за навчання дітей) із коштів благодійного комітету склала 5723 крб. 85 коп. [33]. Наприклад, засідання правління комітету 27 липня (8 серпня) 1917 р. ухвалило на оплату навчання дітей біженців надати: міській чоловічій гімназії – 1225 крб., гімназії Кушакевича 622 крб. 50 коп., гімназії Крестинської – 520 крб., комерційному училищу – 500 крб., виходячи в середньому з норми оплати за одного учня в 75 крб. [34]. Такі суми тоді в 1917 р. були значними, бо невдовзі наприкінці року збори комітету ухвалили допомогу не більше ніж на 10-15 крб. і то переважно за навчання [35].

Зазначимо, що 1917 рік з його потрясіннями не міг не накласти відбиток на роботу благодійного комітету. Падіння монархії і перехід влади до Тимчасового уряду зумовили складення повноважень головою комітету М.В.Висоцьким і секретарем П.В.Саббатовським. Тому 26 травня(7червня) 1917 р.

Відбулися загальні збори комітету, які обрали новий склад правління і ухвалили доручити новообраній ревізійній комісії зробити ревізію всіх справ комітету з моменту його виникнення. Проте ухвала про ревізію так і не була виконана, оскільки раніше вже робилися ревізії, які зазначали, що грошова книга ведеться правильно і всі записи підтверджуються документами [36]. Крім того, у нового правління не було підстав на особливу перевірку діяльності попереднього правління. Порядність і високий громадянський обов'язок членів правління ні в кого не викликали і тіні сумніву.

Новий склад правління на першому ж своєму засіданні 28 травня (9 червня) 1917 р. ухвалив запросити до складу правління із правом вирішального голосу по одному делегату від існуючих на той момент у місті демократичних організацій (Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, Ради солдатських і офіцерських депутатів, повітової секції громадського комітету, Вчительської професійної секції), щоб в останніх (на думку голови правління М.П.Архангельського) не було ніяких докорів у “буржуазній тенденції” комітету [37].

В той же час сумнозвісний “Наказ №1”, більшовицька агітація, дезертирство призводять до фактичного розвалу фронту. А загальний параліч влади, революційне бродіння в країні зумовлюють руйнування російської державності. Така ситуація, безперечно, впливала на цілком логічні рішення ніжинських державних установ і організацій та навчальних закладів протягом літа-осені 1917р. відмовитися від 2% відрахувань із заробітної плати на користь благодійного комітету.

Надходження коштів тоді значно зменшилося порівняно з попередніми роками і до літа 1918 р. зовсім припинилися. Здається, останній протокол розкриття карнавок від 27 березня (9 квітня) 1918 р. фіксує суму збору в 6 крб. 65 коп. [38]. Діяльність комітету підтримувалася залишками сум, отриманих ще до весни 1917 р. і зводилася виключно до виплат допомоги сім'ям мобілізованих на війну і внесення плати за навчання дітей біженців.

Внаслідок цього, а також в зв'язку з припиненням воєнних дій, зміною режиму влади повітовий благодійний комітет свою місію завершив і належав ліквідації. Правління комітету призначило “на 11 (24) червня 1918р. о 12 год дня в будинку Мирowego З'їзду загальні збори членів Правління Ніжинського повітового благодійного комітету для обговорення питання про ліквідацію справ комітету і припинення його діяльності” [39]. Так було поставлено крапку в чотирирічній добродійній турботі про тих, хто в роки воєнного лихоліття потребував допомоги, підтримки і захисту.

Ніжинський повітовий благодійний комітет, покликаний до життя потребами воєнного часу, за свої неповних чотири роки функціонування здійснив, без перебільшення, велетенський обсяг роботи. Його діяльність була багатогранною і десятки тисяч людей це відчули і належним чином оцінили. Архівні матеріали фонду комітету містять багато вдячних телеграм, листів від тих, хто одержав допомогу від благодійного комітету. Підтримка комітету полегшувала труднощі воєнного часу і давала нові сили. А інакше і бути не могло. Адже головна місія морально досконалих людей – це творити добро.

Література :

1. Ніжинська філія Чернігівського обласного державного архіву (далі НФ ЧОДА), ф. 1122; Нежинский уездный благотворительный комитет, оп. 1., спр. 7, арк.16.
2. Там же, арк.17.
3. Білий П.Х. Між двома революціями (1907-1917) // Ніжин і Ніжинщина : В2-х кн.-К., 1962.-С.90.
4. НФ ЧОДА, ф. 1122, оп.1., спр.7, арк.14.
5. Там же, арк.16.
6. Там же, спр. 12, арк. 120-123.
7. Там же, спр. 17, арк. 22.
8. Там же, спр.66.
9. Там же, спр. 18, арк. 28.
10. Там же, спр. 12, арк. 84.
11. Там же, спр. 66, арк. 97.
12. Там же, спр. 16, арк. 74.

13. Там же, спр. 12, арк. 83.
14. Там же, спр.12, арк. 100.
15. Дет. див.: Ежегодник Нежинской городской мужской гимназии. 1914-1915.- Нежин, 1915.-С. 1-9.
16. НФ ЧОДА, ф. 1122, оп. 1, спр. 66, арк. 78.
17. Там же, спр. 18, арк. 22.
18. Там же, спр. 16, арк. 71.
19. Там же, арк. 91.
20. Там же, спр. 41, арк. 84.
21. Там же, спр. 12, арк. 14.
22. Там же, спр.16, арк. 15.
23. Там же, спр. 50, арк. 9.
24. Там же, спр. 27, арк. 4.
25. Там же, спр. 28, арк. 2.
26. Там же, спр. 76, арк. 1-2.
27. Там же, арк. 148.
28. Там же, арк. 2.
29. Там же, спр. 12, арк. 65.
30. Там же, арк. 118.
31. Там же, арк. 129.
32. Там же, спр. 50, арк. 108.
33. Там же, спр. 76, арк. 2.
34. Там же, спр. 67, арк. 16,17.
35. Там же, арк. 36.
36. Там же, арк. 5-6.
37. Там же, арк. 5,11.
38. Там же, арк. 36.
39. Там же, арк. 39.

І.М. Конончук

Національні тенденції в культурі Чернігівщини

1-ї чверті XX ст.

Розвиток освіти, культури, науки будь-якої держави є показником рівня її цивілізаційного розвитку, показником того, як ця країна йшла по шляху свого державотворення.

Україна в цілому і Чернігівщина зокрема до 1917 р. значно відстала від багатьох країн світу в своєму культурно-освітньому розвитку. Російський бюрократичний апарат царизму, який на той час управляв Україною, абсолютно не був зацікавлений у високому рівні освіти і культури населення, адже, чим менш освічені люди, тим краще ними керувати, а також грабувати їх. У 1913 році неписьменними було 84% населення України, на території нашої держави діяло

всього 19 вузів (26700 студентів), але лише один Ніжинський інститут на Чернігівщині готував вчителів гуманітарного циклу. Не дивлячись на те, що переважну більшість населення склали українці у Чернігівщині 87, 9%, українських шкіл навіть у 1920 році тут було всього 53%, україно-російських -15%, всі інші російські до революції цей же відсоток складав відповідно 35%, 10% і 55% [1]. Найбільш показово національні тенденції в культурі України можна прослідкувати в розвитку театрального і музичного мистецтва Чернігівщини, особливо після лютневої революції 1917 року, коли український національний рух ввійшов у нову стадію свого розвитку, що в майбутньому привело до процесу українізації 20-х років. Аналізуючи розвиток театрального мистецтва Чернігівщини цього періоду можна назвати кілька характерних показників: народний рух, народний театр, українська тематика, активна участь інтелігенції. Враховуючи ці моменти, можна заявити, що українці протягом віків розвивали і підтримували свій національний театр. Особливий підйом українського театрального мистецтва починається з кінця ХІХ - поч. ХХ століття /1896 - в Бахмачі з'явився Гайворонський гурток аматорів театру, який мав повністю український репертуар [2]. Українське театральне мистецтво частково підтримували меценати, але основну масу коштів давав простий люд, який, приходячи на вистави, приносив не тільки гроші, але і продукти, речі та ін. Селяни, робітники, інтелігенція ремонтували приміщення, діставали реквізити, забезпечували паливом на зимовий період. По кілька місяців актори не отримували платні, але продовжували свою діяльність, бо мали набагато більшу мету -українське відродження і державність. Після 1917 року, з приходом до влади Центральної Ради, а потім П. Скоропадського і Директорії, українське театральне мистецтво почало розвиватися з новою силою. Вже в 1917 році було утворено Козелецьке літературно-артистичне товариство ім. М.Заньковецької. В товариство входили представники різних верств населення (інтелігенція, військові селяни, робітники). Товариство проголосило основною метою всіляко сприяти українському відродженню, укріпленню нашої державності і, в першу чергу, в галузі літератури та театру [3]. Різні театральні трупі існували в Ніжині ще до революції, але вони не мали постійного приміщення, орендували сцену для своїх вистав, міняли місце перебування, більшу частину року просто гастролували по Ніжинщині і Україні. В постановках цих театральних труп брала активну участь відома актриса М.Заньковецька. У 1918 році в Ніжині з'явився народний театр, який підтримував традиції відродження і державності — його діяльність активно підтримала міська і сільська громадськість... Не дивлячись на військові дії, з літа 1918 р. регулярно йшли вистави і навіть гастролі по Чернігівщині. В основному це була українська класика (Т.Шевченко, І.Карпенко-Карий, І.Нечуй-Левицький та ін.), яка зібрала навкруги театру передову українську інтелігенцію для вирішення складних питань українського відродження і державності. Через 2 роки в Ніжині виникає російська театральна трупа, а в 1922 році Ніжинський народний театр було перетворено в державну драматичну студію ім. М.Заньковецької. З цього часу держава спромоглася виділяти деякі кошти, але в основному підтримували люди. Студію очолив В.І.Лесючевський, який намагався глибше залучити місцеву владу для підтримки діяльності театру, не забуваючи при цьому про активне співробітництво з простим народом, який дійсно був зацікавлений у розвитку своєї культури [4]. Потрібно відмітити, що два театри - український і російський, існували паралельно, давали вистави по черзі і між ними не було ніяких протиріч, а

публіка залюбки давилась і російські і українські вистави. Цей факт підкреслює істинний демократизм ідей українського відродження, яке дійсно передбачало два паралельних процеси - з одного боку це було українське відродження, а з іншого - створення нормальних умов для глибокого відродження і розвитку всіх націй і народів України. Дуже показовим з цього приводу є той факт, що на початку існування російської театральної трупи в неї майже не було реквізиту (костюми, грим, фарби та ін.) і український народний театр залюбки поділився зі своїми колегами всім, що мав загальнолюдські культурні цінності завжди йдуть поруч з національними і ніколи не входять в протиріччя з ними - в цьому і є істинний смисл вершин світової цивілізації. Існування двох театрів у Ніжині і їх взаємодопомога ще раз підтвердили цю загальнолюдську істину.

У 1919 році, не дивлячись на війну та розруху, в Новгород-Сіверському І.М.Уралов при допомозі А.А.Ассінга заснував драматичний театр. Репертуар можна назвати інтернаціональним: тут були українські, російські та зарубіжні твори і не можна назвати будь-яких протиріч між ними. Переважав, звичайно, український репертуар, але це об'єктивне явище національного підйому. Театр мав величезний успіх, його підтримували і захищали — навіть більшовицька влада не осмілилась закрити його, не дивлячись на неодноразові звинувачення в націоналізмі. Переважання українського репертуару привело до об'єктивної необхідності утворення російського драматичного театру в 1921 році [5]. І знову та ж сама ситуація, як у Ніжині - театри працюють паралельно і в початковому становленні російського театру йому активно допомагає український театр і особисто І.М.Уралов, А.А.Ассінг, І.Л.Сагатовський. Після смерті І.Уралова в 1923 році театр очолив І.Сагатовський, а в кінці 20-х років театру присвоїли ім'я І.Уралова. Репертуар 20-х років був практично повністю українським - ставилася не тільки класика, але й сучасні розробки. Театр закрили в середині 30-х років, російський театр повністю перейшов на “червоний авангардизм”, возвеличуючи “вождів і вождя”, втрачаючи глядачів, а згодом закономірно згас сам собою. 1921 р. - товариство “молодий театр” у мені також народило себе з ідей українського відродження і революції, а їх п'єси 20-х років є дійсно українською культурою з великої літери. Товариство було аматорським, професіоналів у ньому майже не було, але його бажання працювати для свого народу і своєї держави дало небачені (неочікувані) плоди [6].

Необхідність вирішення кадрової проблеми в галузі культури була зрозуміла всім навіть у найважчі часи (гармати гримлять, а музам потрібно готуватись до мирної праці), бо не будуть вічно гриміти постріли, настане тиша і людям захочеться доброго і вічного — культури і духовності. Кожній нормальній людині війна протиприродна, але якщо навіть і під час військових мій народ не забуває про свою культуру, цей народ має право на повагу людства і на велике майбутнє. Виходячи з таких міркувань, з моєї точки зору, в 1919 році (під час найбільшого хаосу в Україні), в Чернігові була відкрита губернська народна студія мистецтв під керівництвом М.Б.Тарловського. Студія набрала 3 групи по 50 учнів кожна і почала регулярні заняття. Відвідували студію обдаровані люди різного віку (8 - 50 років) і вона виявляла таланти різних напрямів: музичні, художні, театральні та ін., сприяла розвитку цих талантів у дітей та дорослих. Для роботи студії потрібен був папір, фарби, олівці, музичні інструменти - тоді керівники, студії звернулися до інтелігенції Чернігова з проханням допомогти. Протягом 3-х місяців з усіх куточків

Чернігівщини приносили в студію все, що було потрібно - студія була укомплектована і почала активну роботу [7]. Деяка перерва в роботі студії була в 1920 році, але вже через рік вона відновила свою діяльність ще з більшим розмахом (українізація) при допомозі держави і народу.

З 1919 по 1923 рік в Чернігові існував російський драматичний театр ім. 25 Жовтня, яким керував П.Олександров, а активними діячами були О.Загаров, О.Неллі і ряд інших. Цей театр комбінував “червоний авангард та українську тематику, але з 1921 року повністю перейшов на український напрям -це привело до конфлікту з владою, розколу і самоліквідації”[8]. Інтелігенція прекрасно розуміла, що українське село не менш активно тягнеться до культури і будувати державу без кардинального підняття культури селян просто неможливо. Але ж театри існували у містах, а село не могло собі такого дозволити - тоді в 1920 році в Чернігові виник пересувний театр ім. М.Горького. Основний репертуар його був російський, але він піднімав також і українську тематику - спочатку революційну, а з 1923 року (офіційний початок українізації) звернувся також до української тематики, як класичної, так і нової [9].

Із 1919 по 1927 рік в Чернігові активно працював український радянський драматичний театр, який пройшов досить нелегкий шлях. Спочатку він працював як чисто “радянсько-революційний”, але з проголошенням українізації у 1923 році, на деякий час майже зовсім припинив свою роботу, проходячи процес “переосмислення” (серед членів проходила дискусія - що робити і в яку сторону рухатися). Частина революційно настроєних акторів спробувала організувати незалежну “радянську червону студію”, але вона дуже швидко розпалася, не маючи підтримку народу [10]. Сам театр перебудувався, почавши спочатку з сучасної української революційної тематики, але потім залюбки розробляв теми української класики, підтримуючи українізацію. З 1925 року в Чернігові з’явився також український музично-драматичний театр, який з перших кроків свого існування взяв за основу повністю українську тематику. Театр працював не тільки стаціонарно в Чернігові, але і гастролював по Чернігівщині та Україні. Театр мав тісні зв’язки з Білорусією, Росією, а також, іншими республіками СРСР [11].

На такій самій хвилі національного піднесення виник Прилуцький робітничо-селянський театр під керівництвом І.К.Бровченка (1923 рік). Театр не мав чіткої спрямованості і, як і більшість театрів цього часу, спочатку також показував “революційний авангард”, але це продовжувалося недовго. Вже з початком 1924 року колектив взяв чіткий курс на українізацію (українська класика, сучасність, кращі розробки місцевого матеріалу). Але паралельно, на прохання глядачів, колектив театру показував також російську і зарубіжну класику [12].

Досить велика кількість театральних колективів з’явилася в 20-х роках у Ніжині інтелігенція міста подумала навіть і про дітей - у 1922 році Л.Случевська організувала дитячий театр. Перші кроки театру започаткували дорослі, але при театрі була створена аматорська дитяча студія і через деякий час на сцену вийшли діти. Репертуар, театру також являв собою українську класику в сучасній обробці (казки, дитячі п’єси та ін.). Позитивним в діяльності театру є те, що для нього почали писати місцеві аматори, керівники театру і багато місцевих розробок мали безсумнівний успіх [13].

Насиченість театрального життя Ніжина поставило питання утворення літнього театру, що з’явився в 1922 році. Театр мав великий успіх не тільки грою

професіоналів, але й аматорів, бо практикував запрошення на свої вистави бажаючих спробувати себе в амплу актора і навіть режисера. Театр також організовував гуморини, фестивалі народної творчості, вечори відпочинку, літературно-тематичні вечори і ін. [13]. Інтелектуальний потенціал і потреби глядачів привели до утворення чисто дитячого театру “Петрушки” в 1927 році. Це був ляльковий театр і організувало його подружжя Милоченків, яке орієнтувалося на російську тематику, але така ситуація була недовго. Через рік на зборах трудового колективу залунали голоси про українську тематику і керівництво змушене було внести корективи до діяльності театру. Спочатку п'єси були аматорськими і піднімали революційну тематику, але потім національна основа перемогла – з'явилися постановки про козаків, українське життя, культуру України. Це привело до того, що діяльністю театру зацікавилися органи НКВС, було встановлено контроль, зроблено кілька попереджень про “націоналістичне виховання” - під тиском влади на середину 1929р. театр припинив своє існування [14].

Протягом 20-х років існувала досить сильна театральна трупа в Бобровиці, куди входило біля 50 чол. В її репертуарі були твори Т.Шевченка, І.Карпенка-Карого, М.Кропивницького, М.Старицького та ін. Трупа користувалася великою повагою жителів міста і тому змогла довго протриматися майже без ніякого фінансування [15].

Загалом можна сказати, що в 20-х роках на Чернігівщині існувала 31 народна трупа, 41 народний хор, 473 культурно-просвітницькі гуртки, 517 хат-читалень, 300 бібліотек, 127 народних будинків і клубів. В самій столиці губернії достойно існували російський і український драматичні театри, російський і український народні театри [16].

Звичайно, історики не могли залишитись осторонь цього процесу, зокрема професор Ніжинського інституту В.Резанов глибоко зацікавився основами українського драматичного мистецтва. Протягом кількох років він вів дослідження, в результаті якого з'явився 6-ти томний корпус текстів старої української драми [17].

Музика в Україні має давнє звучання, вона завжди була і буде вірним супутником кожного українця. Велика кількість народних музичних колективів існувала на Чернігівщині ще до революції, але після лютого 1917 р. найперше “показав себе” Козелець. Тут разом з літературно-артистичним товариством М.Заньковецької виникла музична студія, що проіснувала до кінця 20-х років. Основний напрям - українська народна пісня і український романс. У цьому ж році у Ніжині почався рух за створення міського оркестру. Його створювали кілька разів, він розпадався з різних причин, але у 1920 році завдяки наполегливій роботі В.Вермиківського Ніжинський симфонічний оркестр було створено і сам організатор його очолив. У репертуарі оркестру були твори М.Лисенка, Ш.Сокальського, М. Аркаса і ін. Оркестр подорожував і гастролював не тільки по Чернігівщині, але й по всій Україні [18]. Оркестр неодноразово побував у Новій Басані і його виступи підняли тут ентузіазм місцевого населення, в результаті якого в 1923 році тут з'явився хор імені М.Леонтовича. Хор виступав і гастролював по Україні, брав участь у різного роду акціях, конкурсах, фестивалях народної творчості, а кілька активних учасників хору пізніше виступали в різних всеукраїнських професійних колективах.

У 1927 році в Ніжині завдяки ентузіазму Ф.Проценка з'явилася хорова капела із 40 співаків, яку очолив І.Макаревський - композитор і співак. Капела проіснувала 3 роки, а потім її закрили, звинувативши в боротьбі проти колективізації [19]. Така ж доля спіткала і Прилуцький осередок Всеукраїнського музичного товариства ім. М.Леонтовича, який було створено в 1927, але через два роки закрили за активну пропаганду "українізації" в музиці [20].

Загалом підсумовуючи все вищесказане, потрібно відмітити, що в культурі України даного періоду українські мотиви існували дуже яскраво, особливо в театральному і музичному мистецтві. Цей процес розширився після лютневої революції 1917 року і з початком українізації її в 1921 році. Народ не тільки вивчає, але й брав участь у творенні своєї національної культури - рух народу є масовим і результативним.

Література:

1. Народна освіта на Україні. – Харків, 1924.-С. 48.
2. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.- К., 1990.- С. 150; История городов и сел УССР.Черниговская область- К.,1983.
3. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.- К., 1990.- С.324; Ясницький Г.Л. Розвиток народної освіти на Україні 1921-1932.- К, 1965; Самойленко Г.В. Театральне та музичне життя в Ніжині в XVII-XX ст. – Ніжин, 1995. – 165 с.
4. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.- К., 1990.-С. 496, 507.
5. Там же.-С.548, 551; Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років рєволюції.—ДНУ, 1927.
6. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.- К., 1990.- С. 150; .История городов и сел УССР. Черниговская область- К., 1983.- С. 421; Українська культура. / Ред. Д.Антоновича. Лекції.-К., 1993.
7. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.- К., 1990.-С. 879 ; Більшовик.- 1940.- 30 жовтня.
8. Там же.-С. 918; Філіал Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині, фонд 427, оп.1, спр. 47, 70, 87, 92, 279, 281, 288, 289, 291, 310, 379, 381, 392, 398.
9. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.- К., 1990.-С. 915.
10. Там же.-С. 920.
11. Там же.-С. 627.
12. Там же.-С. 496, 507.
13. Там же.-С. 519.
14. Там же.-С. 528.
15. Там же.-С. 528.
16. Там же.- С 150; История городов и сел УССР. Черниговская область- К., 1983.- С.60.
17. Українська культура /Ред. Д.Антоновича. Лекції.-К., 1993.-С.36.
18. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник.- К., 1990.-С. 527.
19. Там же.-С.509.
20. Там же.-С. 670.

Пісенно – хорова культура Чернігівщини в 20-ті – 30-ті роки ХХ ст.

20 – 30 роки минулого століття характеризуються як значно складний тернистий етап в історії української державності. Суспільно-політичні умови, що склалися в країні в цьому періоді, спричинили достатньо бурхливий розвиток соціокультурних процесів, які активно впливали на формування професійних засад в усіх галузях художньої культури, зокрема в її невід'ємній частині – музичному мистецтві.

Враховуючи головні риси та специфіку українського менталітету, одним з наріжних компонентів якого є саме спів, тобто велика увага та прихильність до виконання народної та масової пісні, досить природно, що в центрі культурного життя України цього періоду опинилось саме хорове мистецтво. Характерною ознакою масового українського хорового руху було виникнення безлічі об'єднань, товариств, осередків, різних гуртків, студій, капел, які активно працювали майже в усіх регіонах України. Найпершою творчою організацією став створений у 1921 році Комітет пам'яті М.Леонтовича, на основі якого у 1922 році утворено Всеукраїнське музичне товариство ім. М.Д.Леонтовича [1]. Першочергові завдання новоствореного товариства було пропагування української національної музики та продовження просвітительських традицій вітчизняного мистецтва.

Історія становлення музичної культури на Чернігівщині – одного з центральних регіонів Лівобережної України, тісно пов'язана з загальними творчими процесами, що відбувались у державі в означеному періоді. Активізація громадського життя, демократичні зрушення та інтенсифікація різних видів національного мистецтва не могли не впливати на розвиток художньої культури краю, музичної зокрема. Все це безумовно торкалось й масової хорової діяльності в регіоні.

Важливого значення для реформування та розвитку музичної культури в регіоні набували творчі й виконавські організації та товариства, що виникали на той час.

Одним з численних мистецьких осередків у цьому періоді стало чернігівське відділення Всеукраїнського музичного товариства ім. М.Д. Леонтовича.

Втім, слід зазначити, що справою пропаганди музичної культури – влаштуванням концертів та інших музичних заходів займалось на той час декілька організацій товариств гуртків. В першу чергу потрібно назвати товариство “Просвіта”, яке на початку ХХ століття розгорнуло активну музично-просвітницьку діяльність. Але у 1911 році з суто політичного характеру було змушене припинити свою діяльність [2]. У 20-тих роках “Просвіти” відновлюються. Включаючись до стрімких культурних процесів та зрушень у регіоні. Не менш важливу роль в справі популяризації музичного мистецтва на Чернігівщині відігравала філія Російського музичного товариства, яку в 20-тих роках було реорганізовано в єдиний професійний музичний заклад – Чернігівське державне музичне училище, діяльність якого спиралась на методологічні розробки не тільки українських освітніх закладів, але й на основі Московської та Петербурзької консерваторій. Також музичним життям регіону безпосередньо керував музичний

комітет підвідділу мистецтв губернського відділу народної освіти, що відав як концертним життям, так і агітаційно – пропагандистською роботою.

Чернігівська філія музичного товариства ім. М.Леонтовича розпочала свою роботу у травні 1923 року [3]. Метою діяльності філії була активізація музичного життя краю та розвиток музично – освітнього напрямку шляхом організації чисельних хорових колективів та осередків, влаштування концертів, музичних виставок, популяризація доробку молодих українських композиторів тощо. Відділення з самого початку розгорнуло діяльність в кількох напрямках, а саме, відкриття при відділенні музично – освітньої студії, налагодження музично – видавничої справи в Чернігові, підтримка та розвиток музично – освітнього хорового руху по всій губернії.

При відділенні було організовано хор у складі 40 осіб під керівництвом досвідченого викладача диригента Крижанівського [4]. Колектив складався переважно з учнівської молоді, аматорів та любителів хорового мистецтва. Проте, як пише чернігівський членкор журналу “Музика” – “моральні та неможливі матеріальні обставини, в яких опинився хор примусили його ліквідуватися” [5]. За нашим припущенням з тих же причин через півроку відділення товариства ім. М.Леонтовича було реорганізовано, і в листопаді 1924 року при губернській спілці селянських письменників “Плуг” утворилась музична секція, яка діяла за інструкціями Головного Правління товариства ім. М.Леонтовича (м.Київ). До складу Правління новоствореної музичної секції увійшли С.Зенкевич (голова), Ю.Слоницький (секретар, мукор журналу “Музика”), В.Коновал (секретар “Селянської газети”), І.Ніцай (викладач теорії музики, диригент у Чернігівському ІНО та музичному училищі), М.Вовкогон (студент агротехнікуму), С.Дейнеко (хорист, член Ради від колективу хора) [6]. Музична секція при С.С.П. “Плуг” в основу своєї діяльності заклала декларацію Всеукраїнського музичного товариства ім. М.Леонтовича з тогочасним провідним радянським гаслом “Жовтень у музику”. До першочергових проблем та питань, які вирішувались і розглядались музичною секцією відносились вже розроблені регіональним хоровим відділенням ім. М.Леонтовича напрями, а також акцентувалась увага на встановленні зв’язків та подальшому об’єднанні усіх Чернігівських хорових організацій в єдиний Чернігівський Хоровий Союз [7].

Як уже було зазначено вище, суттєвою ознакою періоду стала масовість саме в хоровому виконавстві, тому не здається дивним факт організації такої великої кількості хорів та хорових осередків по всьому чернігівському регіону. Зауважимо, що тільки в одному Чернігові функціонувало п’ять провідних хорів: хор будинку Радянської освіти, хор чернігівського ІНО, хор спілки РОБІТОС, хор професійного музичного училища, хор відділення товариства ім. М.Леонтовича. Безліч аматорських угруповань активно працювали не лише в губернському центрі, але й в інших містах та найменших селах. Успішно виконувала свою культурно – освітню роботу Ніжинська окружна капела під головуванням видатного музиканта – аматора Ф.Процента. Діяч згадує, що “після низки показових концертів окружний виконавчий комітет прикріпив капелу до ОКРПОЛІТОСУ і призначив їй дотацію 3000 крб. [8]. Отже, у цьому сенсі можна стверджувати, що Окрkapела стала своєрідним муніципальним колективом міста.

Музичні хорові колективи активно виникали та функціонували на Козелетчині, як в самому місті, так і в селах (наприклад, хор с. Щаснівка), у місті

Літки Остерського повіту, у місті Нова-Басань, у Новгород-Сіверському окрузі. У журналі “Музика” за 1925 рік відмічена діяльність українського хорового гуртка в м. Хутор-Михайловський. Дописувач В. Сірик зауважує, що яскравим прикладом активізації хорового руху в губернії є “майже вся Новгород-Сіверщина, як прикордонна територія біля Росії, на якій уперше шість місяців тому виросла перша квітка українського мистецтва” [9].

Слід окремо підкреслити діяльність Прилуцького хору при місцевих педкурсах. Вже загальновідомо, що на той час (1918 – 1924) у Прилуках жив і працював Левко Ревуцький. Композитор брав активну участь у музично-громадському житті міста. Працюючи в амбулаторії та аптеці залізничників, митець виступає одним з найперших організаторів музичної профшколи, створення міського симфонічного оркестру та хору. В чернігівський період життя Ревуцький також плідно працює у композиторській галузі, зокрема митцем була написана значна кількість хорових творів. Поряд з музично-творчою діяльністю Ревуцький виконував обов'язки інструктора музсектора підвідділу мистецтв, першочерговими завданнями якого були перевірки та доповнення концертного репертуару, професійна допомога місцевим музичним колективам, підвищення рівню музично-освітньої діяльності в місті. Співпрацюючи з диригентом О. Фарбою, композитор зміг підняти хоровий колектив на більш високопрофесійний рівень. Яскравим доказом цього є те, що видатна поема “Хустина” була виконана вперше саме хором працівників Прилуцької кооперації. Паралельно з концертним виконавством, проводилась робота в кількох музично-освітніх напрямках, а саме студіювання народної пісні, досліди у фольклорній та етнографічній галузях, організація театральної справи. Саме на період життя Ревуцького в Прилуках співпадають перші початкові спроби музично-критичної діяльності місцевих музикантів. Так у додатку “література, наука, мистецтво” до газети “Вісті ВУЦВК” за 1923 рік надруковано статтю О. Фарби “Шляхи розвитку української музики”, в якій автор на порівняльному аналізі, зокрема діяльності РМТ та товариства ім. М.Леонтовича, досліджує розвиток української музичної культури.

Окремої уваги заслуговує висвітлення діяльності Новобасанського хорового колективу. Слід зазначити, що в м. Нова-Басань аматорський хор функціонував ще з 1919 року під керівництвом диригента Шишкіна. В 1923 році до міста переїздить Є.Тичина, який входив до складу чернігівського відділення товариства ім. М.Леонтовича. Музикант активно підключається до культурного життя, в подальшому очолює місцевий хоровий осередок, який набуває назву “Ім. М.Леонтовича”. В журналі “Музика” за 1923 рік повідомляється, що Новобасанський хор тісно співпрацює з Капелою-студією ім. М.Леонтовича під орудою відомих митців з Чернігівщини Г.Верьовки та П.Тичини. Завдяки живому зв'язку з музикантами, Новобасанський хор постійно одержує новітні хорові твори – “навіть з недрукованих” [10]. Так, у тому ж номері журналу вміщуються схвальні відгуки, стосовно виконання в концертах нових творів “Арфами” Степового, “Світає” Верховонця.

Зважаючи на активну популяризацію музичних знань цього періоду, як у професійних так і у самодіяльно-просвітницьких сферах, на базі Новобасанського хору починає працювати освітня студія для навчання співаків нотної грамоти, та взагалі для “розгортання музично-масової роботи серед трудящих у напрямі ознайомлення їх зі світовим музичним процесом” [11].

Втім, слід зазначити, що інтенсивний прогрес розгортання хорового руху в регіоні було пов'язано з відсутністю підтримки з боку губернських владних структур. Проте загальновідомо, що тогочасна партійна ідеологія спиралась і постійно наголошувала на необхідності підвищувати увагу на виховну роль музичного мистецтва, шляхом впровадження новітніх організаційних форм доступних і зрозумілих найширшим верствам населення. На справді ці завдання практично не виконувались. Більшість хорових осередків регіону, навіть ті, що утримувались на державному бюджеті (чернігівський хор БРО, хор ІНО, хор С.С.П. "Плуг"), постійно відчували матеріальну скруту. Боротьба з фінансовими труднощами закономірно привела до значного послаблення діяльності колективів. Дані проблеми все частіше почали відбиватись на кадровій політиці товариств, що природньо призводило до постійної плинності співробітників і членів зазначених організацій та хорових колективів. Так, у архівних документах ми знаходимо інформацію, стосовно від'їзду багатьох творчих людей з Чернігова: Ніцай, Канішевський, Зінкевич та інші. Вже на лютий місяць 1925 року в музичній секції при філії С.С.П. "Плуг" налічувалось лише 9 осіб [12]. Тож, ініціатива та відданість хоровій справі держалась виключно на кількох активних діячах секції.

Незважаючи на неймовірно складні умови (відсутність постійного помешкання, неможливість придбання особистого музичного інструменту, постійна нестача навчально-методичної літератури та нотних збірок, відмова губернських владних структур у матеріальній допомозі стосовно передплати спеціалізованої музичної газетно-журнальної періодики), хорові колективи Чернігівщини вели досить інтенсивну та різнобічну концертну діяльність. Музичні заходи проводились у численних громадських організаціях і установах, наприклад, на з'їздах сількорів, на об'єднаних вечірках різних навчальних закладів та філій, на літературних вечорах і заходах, присвячених окремим творчим постатям.

Звертаючись та аналізуючи концертне виконавство колективів регіону зазначимо, що головним жанром у хоровому мистецтві стала пісня (історична, побутова, революційна) та численні обробки народних пісень тогочасних українських композиторів. В репертуарних списках хорів практично не зустрічаються твори з класичної вокально-хорової літератури. На нашу думку це було пов'язано не тільки з низьким загальномузичним рівнем хористів, але й з тогочасною радянською ідеологією з так званим "соціальним замовленням" [13]. Відомий науковець доктор мистецтвознавства А. Лащенко пише: "Дійсно, в 20-ті роки установка на прилучення до художньої творчості, зокрема хорового співу найширших верств населення, як найефективніший засіб пролеткультівської ідеології, стає генеральною лінією радянської влади" [14]. Втім, не можна стверджувати, що репертуар регіональних хорових колективів був глибоко заполітизований. Незважаючи на тогочасні умови та громадсько-політичні обставини, зазначимо, що концертне виконавство хорових колективів розглядалось насамперед, як практичне втілення в життя ідей національно-культурного відродження.

Продовжуючи короткий огляд не можна не висвітлити визначну подію в мистецько-творчому житті регіону. Яскравим прикладом збагачення музичної культури в сфері хорового виконавства став приїзд з концертними виступами до Чернігова одного з кращих на той час колективів Радянського Союзу, капели "Думка". Ініціатива та особисте запрошення капели до Чернігова належали

музичній секції С.С.П. “Плуг”. В архівних рукописних документах та протоколах засідань секції ми знаходимо інформацію що “капела “Думка” об’їхала майже всю Україну, відвідуючи головним чином робітничі місця (наприклад, Донбас), маючи скрізь величезний успіх, тільки на Чернігівщині “Думка” не була. [15]. Тому членами ради секції було порушено клопотання перед адміністрацією міста про запрошення капели до Чернігова.

На початку березня 1925 року по приїзду “Думки”, керівниками капели та членами музичної секції С.С.П. “Плуг” було ухвалено план проведення концертних заходів у місті, загальним обсягом п’ять виступів за тематикою:

1. Виконання революційної пісні та пісень українського села .
2. Закритий концерт, присвячений до дня жіночого свята.
3. Українська народна пісня від примітиву до сучасної гармонізації.
4. Західноєвропейська пісня від класиків до імпресіоністів.
5. Святковий концерт, приурочений пам’яті Т. Шевченка [16].

Слід зазначити, що за ініціативою музичної секції “Плуг” та за згодою “Думки”, на останньому концерті було проведено об’єднаний виступ хорів “Думка”, “Плуг” та спілки РОБІТос під керівництвом Н. Городовенка. Об’єднаним колективом було виконано “Жалібний марш” Лисенка, “Заповіт” Яворського, “Інтернаціонал”. Довершена виконавська майстерність “Думки” та самодільно-просвітницька база чернігівських колективів відіграли значну роль в подальшому розвитку музичного просвітництва в регіоні. Об’єднаний виступ не тільки підвищив рівень чернігівських хорів, але й рівень зацікавленості та потягу широкої громадськості до української музичної культури.

Отже, зважаючи на наведені факти історії та оцінюючи діяльність численних хорових товариств Чернігівщини, зазначимо, що попри всі об’єктивні труднощі, саме ці маленькі осередки хорової культури були центром громадського життя. Як пропагандисти серед найширших верств населення, колективи ставали прикладом для подальшого розвитку, збагачення та удосконалення хорової освіти та просвітництва вже на базі навчальних закладів регіону. Проте реалізація даних завдань – тема наступної публікації.

Література:

1. Ляшенко І.Ф. Шреер –Ткаченко О.Я. Музична культура Радянської України 1917-1941 рр. //Історія української радянської музики – К, 1990. – С. 12.
2. Чернігівець /Шраг І./ Доля чернігівської “Просвіти”// Рада. – 1912. – 28 лютого/ 12 березня/.
3. Музика .– 1925. - № 1. –С. 4.
4. Музика. – 1923. - № 9. – С. 37.
5. Там же.-С.37.
6. ДАЧО, ф.593, оп. 1, од.зб. 1860.
7. Музика. – 1925. - № 3. – С. 103.
8. Проценко Ф. Мистецькі спомини. – Ніжин,1993. –С. 33.
9. Музика. – 1925. - № 9-10. – С. 356.
10. Музика .– 1924. - № 10-12. –С. 238.
11. Гнатюк Л.А. Формування нової концепції елементарної теорії музики в Україні 20-30 років ХХ ст.// Культура України збірник наукових праць. – Харьков, 2001. – С. 183.

12. ДАЧО, ф.593, оп. 1, од.зб. 1860.
13. Бойко О.Д. Історія України .– К, 1999. – С. 354.
14. Лашенко А.П. Українське хорове мистецтво ХХ ст.// Музичне виконавство науковий вісник – К, 2000.-Кн. 6. – С. 19.
15. ДАЧО, ф.593, оп. 1, од.зб. 1860.
16. Музика .– 1925. - № 3. – С. 155.

І.М.Романюк

Рівень кінофікації сільських закладів культури у 50-ті – 60-ті роки

В системі державних засобів масової інформації особливе місце у досліджуваній період займало кіно, яке було одним із найпопулярних видів мистецтва. Організація масового кінопрокату в сільській місцевості припадала в основному на 50-ті роки.

Але надто низьким залишався рівень кінофікації сільських закладів культури. Достатньо відмітити, що на початку 5-х років кіноустановки мали лише 12,1% сільських і колгоспних клубів. На 16, 4% тисячі сільрад припадало всього 1815 стаціонарних та 3414 пересувних кіноустановок, або одна на 4-5 сільрад. Через це населення навіть великих сіл не мало змоги регулярно переглядати кінофільми.

У жовтні 1950 року кінофільми не демонструвались у 8,3% селах республіки, які були центрами сільських рад, в листопаді – у 7,8%, у грудні – у 8,8%. І хоча кількість відвідувань кіно на селі у 1950 році збільшилась у порівнянні з довоєнним періодом у 2,5 рази, все ж цей показник залишався надто низьким: в середньому три відвідування на одного глядача у рік, тоді як у місті – 11[1].

У 1950 році на території України діяли 5822 кіноустановки з них 3884 припадали на село. Це були переважно пересувні кіноустановки (2137), кожна з яких обслуговувала по декілька населених пунктів [2]. На кінець 1953 року на селі вже працювали 5697 кіноустановок, з них 2769 пересувних кінних і 860 автокінопересувок, що в середньому становило одну пересувку на 3-4 населені пункти [3].

Було ще чимало сіл у республіці, жителі яких довгий час взагалі не бачили фільмів. Так, у Кіровоградській області у 100 населених пунктах зовсім не демонструвались фільми, тому що, їх не було де переглядати [4].

У цій же області існувало на середину 50-х років всього 135 кінопересувок, а населених пунктів по 30-40 дворів нараховувалось 1700[5]. Та й робота сільських клубів зводилась у багатьох випадках до демонстрації фільмів і організації танців. Та не всі клуби мали можливість навіть це зробити. В Україні на кінець 1953 року було більше 1500 сіл, де були відсутні такі клубні приміщення, щоб демонструвати кінофільми [6].

У Чернігівській області на середину 50-х років план охоплення глядачів кінопоказом на селі із місяця в місяць виконувався лише на 60%. Із-за низького рівня організаційно-масової роботи, поганої реклами, відвідування кіносеансів

було дуже на низькому рівні. Так за 10 місяців 1953 року для сільського населення було організовано лише 22933 кіносеанси і охоплені 802 тисячі глядачів, що складало 68,5% до плану. В основному це були штатні глядачі із числа сільської інтелігенції, а взагалі прості колгоспники дуже погано відвідували сеанси демонстрації фільмів[7].

Кінообслуговування сіл було неналагодженим, бракувало спецтранспорту, а той, що був, використовувався не за призначенням. Так, у Немирівському районі Вінницької області більше 10 днів на місяць кінопересувні автомобілі були зайняті на інших роботах, а то й простоювали. Така ж картина спостерігалась у Сумській і Тернопільській областях [8].

Фільми, що демонструвались у більшості населених пунктів республіки, часто повторювались через 3-4 місяці [9]. Реклама до них була або дуже примітивною, або зовсім відсутньою.

За 7 місяців 1953 року у Харківській області у Кегичівському районі було продемонстровано лише 31 кіносеанс, в Ольховатському – 14, а в Старо-Солтівському районі лише 6[10].

Тематика фільмів, що попадали на сільський екран була застарілою, нерідко це були фільми, які, за думкою їх авторів, повинні були нести селянинові нові методи вирощування тих чи інших культур, навчали селянина працювати.

У свій час за ініціативою М.С.Хрущова в Україні приступили до створення великої кількості агротехнічних фільмів і щорічно українських кінематограф створював десятки тисяч таких фільмів [11]. Лише у 1952 році у республіці було показано 58 тисяч сеансів агротехнічних фільмів, які відвідали близько 4 млн. глядачів [12].

Характерно, що фільми про село виявила бажання дивитися незначна кількість селян. Очевидно, власний життєвий досвід породжував у більшості випадків критичне відношення, а інколи неприйняття таких картин. На такі фільми селян заганяли, застосовуючи різноманітні важелі впливу. Тематика фільмів, що попадали на сільський екран, була застарілою, стрічки нерідко були дуже зношені. Часто обривалися. Звучання було погане, інколи звук зовсім пропадав.

Зниження відвідуваності проходило ще із-за незадовільного репертуару, який на 50-60% складався із старих, повторних фільмів і менше ніж на половину – із нових, які поступали із значним запізненням.

За визнанням самих сільських кіноглядачів головним недоліком у роботі кіномережі був великий розрив між часом виходу кінофільму на екрани у місті і демонстрацією його на селі. Згідно офіційної статистики сільські жителі дивились кінофільми через 3-12 місяців після показу їх у містах. Моральне старіння фільму, яке було викликано внаслідок довгого прокату, становище фільмотек породжували негативну реакцію жителів села.

Загалом у 50-60-х роках відбулося незначне збільшення кіносеансів на селі. До кінця 1964 року число кіноустановок у країні виросло порівняно з 1950 роком більш ніж у 3,9 рази (з 5419 до 21117 на початок 1965 року) [13].

На середину 60-х років загальне число відвідувань кіносеансів сільськими жителями становило 323,1 млн.чоловік, тоді коли у містах – 789,2 млн.[14]. Але в селах ще зберігалась значна кількість кінопересувок, яка обслуговувала ту частину населення, яка з виробничих умов на довгий час перебувала у польових бригадах, бригадах чабанів тощо.

На селі демонстрація фільмів проводилась у кінозалі клубу, рідше у кінотеатрах. Зниження темпів будівництва об'єктів соціально-культурного призначення які ставали довгобудами привели до збільшення числа аварійних приміщень, у яких неможливо було демонструвати фільми.

У результаті значна кількість населених пунктів була позбавлена приміщень закладів культури, а значить і можливості переглядати кінофільми. У Черкаській області на 1 липня 1962 року на селі існували лише 12 кіноустановок на 2702 місця [15].

За даними ЦСУ України на середину 50-х років більше 1800 населених пунктів республіки не демонстрували регулярно кінофільмів, тому що не було де їх показувати [16].

Незадовільним був рівень кінообслуговування сільського населення. У 972 великих селах з населенням 500 і більше осіб (6,4% усієї їх кількості) протягом 1962 року зовсім не демонструвалися кінофільми. Найбільший відсоток населених пунктів, де не демонструвалися кінофільми, був у Миколаївській – 14,2%, Львівській – 14, 2% і Полтавській – 12, 8% областях. Якщо в 1962 році у середньому на одного жителя в містах і селищах міського типу припадало 20 відвідувань кіносеансів, то у сільській місцевості лише 14 [17].

Крім того, державна політика укрупнення сіл, ліквідація так званих неперспективних поселень у ряді випадків здійснювалась лише на папері у звітності. Фактично багато таких поселень залишилось, але тим не менше кінообслуговування у досліджуваній період вони були позбавлені.

Якщо взяти до уваги відвідування однієї людини кіносеансу по Росії і Україні, то на середину 50-х років у Російській федерації одна людина переглядала в рік 5 кінофільмів, а в Україні – лише 2 [18].

Вибір фільмів у багатьох випадках визначався характером роботи, рівнем освіти, віком. Для багатьох людей це відпочинок. Великою популярністю користувалась кінокомедія. Їй віддавала перевагу абсолютна більшість колгоспників. На другому місці – пригодницькі фільми. На третьому були фільми про сучасність.

Отже, для переважної більшості сільської молоді єдиними формами доступними роботи були кіно і танці. Все ж є достатньо обґрунтованим твердження І.В.Рибак, що кількістю відвідувань кіносеансів на одного жителя село у середині 60-х років значно відставало від міста [19]. І відставання це так і не було подолано.

Література:

1. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села.-Кам'янець-Подільський, 2000.-С.169.
2. Народне господарство Української РСР у 1959 році. Статистичний щорічник.- К., 1960.-С.639; Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник.- К., 1961.-С.471.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф.5116, оп.1, спр.12, арк.183.
4. Там же, арк.119.
5. Там же, арк.120.
6. Там же, арк.185.
7. Там же, арк.209.
8. Там же, арк.185.
9. Там же, арк.199.
10. Там же, арк.203.
11. Там же, арк.180.
12. Там же, арк.192.
13. Народне господарство Української РСР у 1960 році.- К., 1961.-С.471; Народне господарство української РСР у 1964 році.-К., 1965.-С.616.
14. Народне господарство Української РСР в 1964 році...-С.617.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп.24, спр.5481, арк.49.
16. ЦДАВО України, ф.5116, оп.1, спр.12, арк.122.
17. Рибак І.В. Назв. праця.-С.228.
18. ЦДАВО України, ф.5116, оп.1, спр.12, арк.122.
19. Рибак І.В. Назв. праця.- С.229.

Усна народна творчість жителів села Зруб Ніжинського району Чернігівської області

В умовах відродження й утвердження української національної культури народну поетичну творчість необхідно розглядати як її складову. Це допоможе сприймати народне мистецтво як безперервний творчий процес в його історичній еволюції в усій його багатогранності і реальнім русі: "Тому словенні вічної юної привабливості, безсмертно ширяють пісні над просторами кожного краю, легко злітаючи на крилах мелодії далеко за його межі. Вони володіють чудовою здатністю окрилювати поривання, надихати у праці, овівати радістю відпочинок, розраджувати у горі, тамувати душевні болі, множити сили у боротьбі". Ці проникливі слова про українську народну пісню належать видатному українському фольклористу Олексію Івановичу Дею. [1; с.63].

Без народної пісні немислиме повнокровне життя трудової людини. Доречно нагадати й слова видатного українського поета Максима Рильського:

Хто скаже: нащо спів, кого до чого кличе?

Хто скаже: чом усе, що liebe, що й сумне,

І праці ясновидь, і запал войовничий,

Колиску і труну, велике і дрібне

Безсмертний звуком ти, хвилиний чоловіче?

Чому здригається і серце кам'яне,

Зачувши кілька нот, що в ніжний вечір синій

Бриніли, гаснучи, на тихий сон дитини?

Усе: і liebe, і сумне, і запал войовничий, колиску і труну, і праці ясновидь - ввібрала в себе народна творчість Чернігівщини. Це простежується на фольклорі лише одного села Ніжинського району з цікавою назвою - Зруб. Напіввигнутою підковою лежить воно на св'ятій землі, оточене лісом, полями, гаями з черемухою, березами і калиною. Поруч - сінокоси (Смолянкою-зветься), да такі, що тягнуться до самих брянських лісів. Як заспівають косарі, йдучи у вечері додому:

Ой не хмариться, не годиниться,

Рубай дерево да куда хилиться...! - пішла луна гаєм!

Парубки, чоловіки, літні мужі, що ще вміють і косою володіти, і молодь навчати - всі співають. Стомлені, зморені, а співають, бо саме пісня втамовує всі незгоди.

Як уроженка Зруба пригадую, що в 30-ті роки славилось село співом. Доречно навести такий приклад. Кожної зими всю молодь села "гнали" на заготівлю лісу. Кожному селу своя ділянка: там - Кукшин, там - Стодоли, там - Переходовка, там - Зруб і т. ін. Між роботою - перепочинок. Стають у коло і співають. Кожне село співає свою, по-своєму. Та краще зрубівської молоді - ніхто не співав. За чарівні мелодії, винятковість тематики, за срібні голоси, лісник для зрубів'ян визначав меншу норму виробітку, за умов, що вони більше будуть співать. Поетична людина був лісник!

Співали косарі, гребці, жінці, полільниці. Співали на роботі в час відпочинку; додому йдуть - співають, про вечорниці і храми нема чого й говорити.

А як співали на храму! У селі було і дотепер є два храми: на Троїщо і на Дмитра (8 листопада). У кожній хаті гості! Співали не п'яними охриплими голосами і хто куди попало тягне, а влад. Співали на храму все журливі пісні, що вливались в душі співаків бентежністю чийогось кохання, смутком чиєїсь розлуки, зрадою в коханні, чеканням, надією, горем вдови:

Зажурилася вдова,
Да, ой зажурилася вдова,
Що вечеряє сама...

"В тому й секрет майстерності народних пісень, що в них надана перевага загальнолюдським почуттям та переживанням, найтипівішим життєвим ситуаціям... Тим вона й мила людям праці", [1, с. 6].

Ось моя матуся Булах Марта Юхимівна, 1898 року народження, при місяцю вибирає плоскінь, бо вдень вона на роботі в колгоспі. Я мала - біля неї. Мама співає в ритм своїм рукам, що при місяцю знаходять саме ті стебла, які потрібно. Коноплі пахнуть, місяць в небі, як млинове колесо, ділянка під гаєм. Тепер би я сказала: "Романтика!". А годі я ще не знала цього слова, не розуміла, чому мама співає саме журливі пісні:

Риссю, коню, риссю, ворон.
З кам'яної гори,
До тусї дівчиноньки.
Що чорнії брови.

А вона виливала в пісні свою тугу самотності жінки, що в двадцять чотири роки залишилась одна з двома малими дітьми. Мама знала багато пісень різних жанрів, гарний мала голос. Більшість текстів, що подаються в цьому збірнику, я записала від неї в 70-х рр. Одночасно зробила магнітофонний запис мелодій. Частина текстів і мелодій я записала від сестер, що проживають в Зрубі; Кириченко Оксани Олексіївни, Булах Катерини Гнатівни, Гойди Віри Гнатівни. Іванюк Тетяни Гнатівни, подруги дитинства Скрибки Галини Луківни та її мами Ласої Марти Дмитрівни.

Поодинокі пісенні тексти я записала із своєї пам'яті, бо це мої враження дитинства і юності. Всі пісні я записувала зі співу, що дозволило зберегти ритмику мелодії, з характерним для Зруба "Ой да". повторами однієї строки двічі, а то і тричі:

Є тексти з явно вираженою контамінацією: "Баламуте, вийди з хати" " Ой зорву я з рожі квітку" та ін. Вони позначені змістовою невиразністю та плутаниною, але вони так співались, так побутували в народі.

В процесі підготовки збірки було проведено порівняння кожного тексту з текстами друкованих збірок українських пісень, що з'явилися у XIX ст.: М.Максимовича, "Малоросійські пісні" (1827); А. Метлинський "Народні південноросійські пісні" (1854); "Українські народні пісні" (1961), "Українські народні пісні" в записях братів Бодяньських (1978), "Українські народні пісні" в записях З. Доленги-Ходаковського (1974).

Надто близьких варіантів не виявлено, а ті, що трапляються, мають значну розбіжність. Це торкається і ліричної, і обрядової поезії. Скажімо, пісні-романсу "Риссю, коню, риссю, ворон." не зустрічається в жодному збірнику, але є контамінований зразок у збірнику "Українські народні пісні" в записях О. та Ф. Бодяньських під іншою назвою: "Сидить голуб на березі, голубка на вишні":

Варіант села Зруб:

Риссю, коню, риссю, ворон,
 З кам'яної гори.
 До тусї дівчиноньки,
 Що чорнії брови.
 Як не хочеш, дівчинонько,
 Дружиною бути,
 То дай мені того зілля,
 Щоб тебе забутий
 "В мене зілля - вище кілля,
 Вище перелазу,
 Як дам тобі напитися —
 Забудеш одразу".

Варіант у збірці бр. Бодянських:

Сидить голуб на березі,
 Голубка на вишні:
 - Скажи мені, серце моє,
 Що маеш на мислі?
 Як не хочеш, мій миленький,
 Дружиною бути,
 То дай мені таке зілля,
 Щоб тебе забути.
 Ой єсть в мене таке зілля
 Біля перелазу,
 Як дам тобі напитися —
 Забудеш одразу.

Зрубівський варіант має продовження (див. тексти) і зустрічається з різночитаннями в інших збірках.

Порівняймо веснянку:

Варіант с. Зруб:

А вже ж весна, а вже ж красна.
 Із стріх вода капле (3)
 Молодому козаченьку
 Мандрівочка пахне. (3)
 Помандрував козаченько
 У чистеє поле, (3)
 За ним бежить дівчинонька:
 "Вернися, соколе", (3)
 "Не вернуся", забаруся -
 Гордуєш ти мною. (3)
 А вже ж твоя гордованне
 Все передо мною (3)

Варіант у збірнику брат. Бодянських:

А вже весна, да вже красна.
 Да вже із стріх капле,
 Молодому козакові
 Мандрівочка пахне.
 Мандруй, мандруй, козаченьку,
 Коли мандрується,
 А як тобі лихо йметься,
 Мандрівка минеться.

Об'єм збірки не дозволяє порівняти більше текстів з усіх жанрів.

Весь фольклорний матеріал систематизовано в таких розділах:

1. Календарно-обрядові та трудові пісні: колядки, щедрівки, веснянки петрівські, гребовицькі і жнивні; 2. Родинно-побутові: пісні про кохання, нещасливе кохання, зраду, розлуку, суперництво, нелюб, вдова. 3. Балади. Історичні та соціально-побутові: чумацькі, рекрутські, історичні. 4. Лірично-побутові пісні та романси. 5. Жартівливі танцювальні пісні. 6. Частівки. 7. Дитячий фольклор.

Таким чином, в межах розділів пісні об'єднані в жанрові групи, де розташовані за логікою певних тем. Назви пісень подаються за їх першими рядками.

Необхідно зазначити про особливості паспортизації текстів. В даному випадку носієм і записувачем багатьох текстів є упорядник цієї збірки. Це пам'ять

дитинства і юності: вечорниці, колодки, складчини, робота в колгоспі, весілля, храми - все закарбувалось в пам'яті. Починаючи з 70-х рр. XX ст., записувала від старших людей, а найбільше від своєї мами Булах Марти Юхимівни старовинні пісні, яких не зустрічаємо в жодній збірці, не зустрічаються тепер уже і в живому побутованні. Молоді покоління їх не знають. Було бажання виділити в окрему групу, назвемо їх умовно, "храмові" які співались за столом в час храму. Та в невеликому за обсягом виданні не варто ділити розділи, а було б цікаво, бо саме храмові пісні зникають з живого побутовання, їх замінили: "Час рікою пливе", "Зелене жито, зелене" та ін.

У запису фольклору села Зруб збережено діалектологічні особливості мови: а) вимови ненаголошених голосних: И замість і (чорні брови); в односкладових - (кинь, вил, вин); И замість Е (міні); А замість О (зазуля); пом'якшення у словах (морозенько); У або И у прийменниках (пуд горою, пид окном).

В текстах повтори слів і рядків не позначаються цифрами (2, 3), а записуються, бо це відтворює ритмику мелодії:

А вже ж весна,
А вже ж красна.
Із стріх вода капле.
Із стріх вода капле.
Да із стріх вода капле!

Нехай ці записи українського фольклору в одному невеличкому селі Ніжинщини будуть краплиною у дослідженні народної творчості Чернігівщини. Це любов до малої Батьківщини, яка є любов'ю - до Батьківщини - Держави.

КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ ТА ТРУДОВІ ПІСНІ

До цього розділу входять такі жанрові групи: Колядки, шедрівки, веснянки, петрівки, гребовицькі, сінокісні, жнивні.

Від сивої давнини різдвяні та новорічні обряди супроводжувалися піснюю. Та в 20-х - 30-х роках заборонялося їх співати. Але відбувалося і колядування, і шедрування. На привеликий жаль не зберегло село ні колядок, ні шедрівок. Вдалося записати окремі тексти:

1 Прилетів сокіл
Звечора у двір.
Щедрий вечор, добрий вечор,
Добрим людям на здоров'я!
Да й пудлітає пуд світличеньку.
Щедрий вечор, добрий вечор,
Добрим людям на здоров'є!
Поздоровляємо з Новим Годом!
З Празником!

*

2 Коляд, коляд, колядниця
Добра з медом паляниця,
А без меду не така.
Дайте, дядьку, п'ятака.
А Ви, тьотко, грошу,

Щоб були хороші!

На Новий рік удосвіта ходили засівальники. Вони розсівали по хаті зерно і приказували:

3 Що в полі, в полі,
 Там Господь ходив,
 А мати Божа хрести носила.
 Як вийшов Ілля
 Да й на Василя.
 Да й виніс пугу житяную!
 Направо махне - жито росте,
 Наліво махне - пшениця росте.
 Здрастуйте. З Новим Годом,
 З Празником!

*

4	Сію, сію, засіваю, Що дасте, те й заховаю: Грудочку кашки, Кильце ковбаски, Мати казала, Щоб - кусок сала,	Батько сварився, Щоб не барився, Дайте ковбасу, Батькові понесу! Здрастуйте, З Новим Годом! З Празником!
---	---	---

Приходила весна - і на зустріч їй лунали бадьорі веснянки. Основні мотиви веснянок: кохання, передчуття розлуки, турботи про урожай.

5	А вже ж весна. А вже ж красна. Із стріх вода капле, /2/ Да із стріх вода капле! Молодому козаченьку Мандрівочка пахне, /2/ Да мандрівочка пахне! Помандрував козаченько У чисте поле, /2/ Да у чисте поле!	За ним бежить дівчинонька: "Вернися, соколе, /2/ Да вернися, соколе!" Не вернуса, забаруса, Гордуеш ти мною, /2/ Да гордуеш ти мною! А вже ж твоє гордованне Все передо мною /2/ Да все передо мною!"
---	---	---

* * *

6 Весняночко, паняночко,
 Де ти зімовала /2/
 Да де ти зімовала?
 " У садочку на пеньочку
 На сорочку пряда, /2/
 Да на сорочку пряла!"

*

7

Шо лугами, берегами
Там везено сіно, /2/
Да там везено сіно!
Ой десь моє серденьтко
Вечерати сіло, /2/
Да вечерати сіло.
Нехай воно вечерас.
Здоровійше буде, /2/
Да здоровійше буде!
Він вареники там поїсть.
До мене прибуде, /2/
Да й до мене прибуде!

*

8

Пливе човен води повен.
Да й накрився листом, /2/
Да й накрився листом!
Ой не хвастай, дівчинонько,
Червоним намистом. /2/
Да й червоним намистом!
Бо як вийдеш на улицю.
Намисто порветься, /2/
Да й намисто порветься.
Ой із тебе, дівчинонько,
Челядь засміється, /2/
Да челядь засміється.

Пливе човен води повен.
Да й накрився лубом, /2/
Да й накрився лубом.
Ой не хвастай, козаченьку,
Кучерявим чубом, /2/
Да й кучерявим чубом,
Бо як вийдеш на вулицю.
То чуб розів'ється, /2/
Ой да чуб розів'ється.
Ой із тебе, козаченьку,
Челядь засміється, /2/
Да челядь засміється.

(Варіант цієї веснянки із значними різницями у збірнику "Українські народні пісні О. та Ф. Бодянських"; [2, с. 59]. Упорядники відносять цю пісню до родинно-побутових. В.С.Зруб вона співалась як веснянка).

9

Навідала кубелечко,
Де утка несеться.
Чую, чую через людей:
Ледащо сміється,
Посмісь, посмісь, препоганий,
Посміх тобі буде:
Сім днів хиндя труситиме —
Смертоньки не буде.

*

10

Шо млин меле, що млин меле,
Два камені креше, /2/
Да два камені креше.
Передайте дівчинонці,
Хай вона не бреше, /2/
Да хай вона не бреше. Варіант: [2, с. 92].

За весною наступала Зелена неділя. Трійця. В селі – храм. Оселі прибирались клеченням: клен, липа, береза. Посипають долівки запашною травою. На жаль русальних пісень не збереглося.

У розпалі літа прадавнє свято – Купало. У назві цього свята переплелись язичництво і християнство, а обряди лишилися ті давні. Ще в 30-х рр. дівчата і хлопці робили вогнище біля ставка. Обливались водою, плигали через вогонь. Робили Купало – деревце прикрашали квітами, оздоблювали різнокольоровими стрічками із паперу. Купало носили по селу, співали:

Як купався Іван, доведеться і нам
Купала на Йвана.

Із купальського деревця відламували гілки, кидали на воду, гадали. При цьому співали звичайних ліричних пісень про кохання.

В ці ж дні починається Петрівка і купальські пісні майже зливаються з петрівками. Наставали найкоротші, найтемніші літні ночі. Петрівські пісні – це в основному мрії дівчат про кохання, про заміжжя, бо восени - пора весіль. А поки - сінокоси, заготівля сіна, робота в полі і на городі. Тому з петрівськими піснями зливаються сінокісні, гребовицькі і жниварські. В них пульсувала хліборобська гордість, похвала ниві, сонцю. Вони відзначаються винятковою простотою, реалістичністю. Є в них мотиви висміяти лінь, покепкувати з хлопців сусіднього села:

- 11 Ой, чи чула, дівчинонько,
 Як я тебе кликав?
 Через твоє подвір'ячко
 Сивим конем їхав.
 Ой, хоч чула, хоч не чула –
 Не обзивалася.
 Темна нічка – петрівочка,
 Вийти боялася.
 Ой, не бійся, дівчинонько.
 Не бійся нечого.
 Бо я козак молоденький,
 Не зрадив некого.

*

- 12 Посилала мене мати /3/
 Зеленес жито жати.
 Посилала мене мати. /3/
 Зеленес жито жати.
 А я жита не жала, /3/
 В борозенці лежала.
 Борозенька узенька, /3/
 Не повернемося.
 Тепер ничка маленька –
 Не належимося.

(У збірнику О. та Ф.Бодянських два варіанти: під назвою "Ой послала мене мати" с. 256, та "Ой на дубі на вершечку" с. 259.)

13

По болоту шам, шам,
 Прийди, серце, сам, сам;
 Товариш да не веди:
 Поговору да не роби...у-у-у!

14

По болоту, по куп'ю,
 Нема того шо люблю.
 Ой нема того,
 Шо люблю його...у-у-у!

15

А у нас все гребці -
 Дівчата да хлопці.
 Самі молодії, граблі золотії...у-у-у!
 Гребли, догребали,
 Граблі поламали...у-у-у!

(Вар. у записах братів Бодяньських, [2, с. 68].)

16

Шо на морі сіре утя да купалося.
 А на берег випливало, да сушилося...у-у-у!
 А на берег випливало, да сушилося.
 Воно своїм подружечкам да журилося...у-у-у?
 Воно своїм подружечкам да журилося:
 А чи було любе літо, а чи ще буде?
 А чи було любе літо, а чи ще буде?
 Бо я іще молодая не нагулялася...у-у-у!
 Бо я іще молодая не нагулялася:
 Мене моя ридна мати да й не пускала...у-у-у!
 Мене моя ридна мати да й не пускала.
 У нову комороньку да й зачиняла...у-у-у!
 А у новий комороньці да виконечко.
 Я у тес виконечко да й виглядала...у-у-у!

17

Шо сонечко опівдня
 Кусається оводня.
 Кусають і п'ють,
 Робить діла да не дають...у-у-у!

18

А сонечко котиться
 Нам додому хочеться,
 Хазяїну наш,
 Нам додому час...у-у-у!

19

Од села до села
 Дориженька проста:
 Колесницьких хлопців
 Напала короста... у-у-у!

Неможна косить –
Короста свербить...у-у-у!

(Село Колісники межує із Зрубом. Колесницькі хлопці частенько ходили в Зруб гулять, а як довго не приходили, то дівчата кепкували з них).

20 А сонечко котиться,
Нам додому хочеться.
Ой час і пора
До свого двора...у-у-у!

21 Одчиняйте ворота:
Ми йдемо з роботи,
Одчиняйте й сіни,
Щоб жінці посіли...у-у-у! Вар. [2, с. 70].

22 Одчиняй, пане, хату,
Давай жінцям плату.
А ти, пані, чуй:
Вечерю готуй...у-у-у!

23 Ой жали, ми жали,
Серпи поламали,
Серпи золотії –
Жінці молодії...у-у-у!

26 Ой чия то куриця,
Що позаду кублиця?
"Ой чия дурна
Перед повела?..."

24 Шо сонечко на межі
Вареники у діжі.
Вареники в маслі,
Гарілочка в пляшці...у-у-у!

27 Ми своєму пану
Зробили на славу:
Житечко пожали.
В копи поскладали...у-у-у!

25 Шо сонечко опівдня
Кусається оводня,
Кусають і п'ють,
Робить діла да не дають...у-у-у!
Шо сонечко на горі
Кусаються комарі,
Кусають і п'ють,
Робить діла да не дають... у-у-у!

28 Сидить засьць на межі,
Дивується бороді:
Ой чия ж то борода
В чистом полі стояла?...у-у-у!

1) "Пав" - хазяїн;

2) "Дивується бороді" - давні вірування людей в те, що ніби нива має живу душу. Ця душа нагадує козоподібну тварину, яка ховається від жінок в останньому пучку колосся на ниві. Тому на ниві залишали пучок пшениці чи жита, і зв'язували його у снопик. Це називалось "зав'язати бороду козлу". Потім борода зжиналась, її несли в хату, ставили на покуті до весни, а весною зерна з цього снопа висівали на ниву, повертали ниві душу.

В трудових піснях пульсувала хліборобська гордість плодами своєї праці, мрія про добробут і щастя. Особливо багатий цикл живного обряду і пісень, що його супроводжують: зажинки, обжинки, зав'язування "бороди козлу", катання жниць по вижатому полю.

29 Нивко, нивко.
 Оддай мою силку.
 Оддай мою силу
 На довгую зиму:
 Я тебе жала,
 Силу потеряла.

Живі пісні ніби скупані у золотому промінні літнього сонця, образ якого незмінно присутній у цих піснях; в них чується тепло й свіжість зоряних вечорів, аромат поля, достиглих та свіжовижатих пшениць". [1, с. 5].

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Пісні про кохання, залицяння, освідчення в коханні, суперництво, чарування, туга в розлуці, доля невістки в чужій сім'ї, про вдову, напівнародні лірично-побутові пісні та романси.

30 А ще сонце не заходило,
 А зробилась темнота.
 А зробилась темнота.
 Да не щаслива та дівчина,
 Котра любить козака.
 Котра любить козака.
 Да козак їде в чисте поле.
 Зостаюся я сама.
 Зостаюся я сама.

31 Да зостався я сама –
 Не дівчина, не вдова.
 Не дівчина, не вдова.
 Да не дівчина, не вдова –
 Некруточка молода.

*

32 Вечір надворі, ніч наступає,
 Вийди, дівчино, серце бажас!
 Ой вийди, вийди, як виходила,
 Скажи словечко, як говорила.

*

Дай подивитись в яснії очи,
Стан твій обняти, гнучкий дівочий.
Глянути в личко біле чудове
На коси довги, на чорні брови. 3).

Варіант. [3, с. 279-280].

- 33 Вітер віс, да вітер повиває,
Да мати дочку да про горе питає.
"Питай, мати, да сірого утяти:
Да сіре утя десь на морі ночує:
Да воно ж моє усе горечко чує:
Перве горе – да свекруха лихая,
А друге горе – да дитина малая.
А третє горе – чоловік ревнивий.
Да шо вин їде да у поле орати,
А мене бере да волив поганяти".

*

- 34 Возьму я карти, погадаю,
Ой що случилось зо мной?
На карти кидать грїх великий,
А карти правду говорятъ.
Послухай, милый, голубчик сизий,
Що про нас люди говорятъ.
Ой що про тебе, ой що про мене,
Ой що про нашу любов.

*

- 35 Гей, нумо, хлопці, славно молодці,
Чом ви сумни, не весели?
Хїба в шинкарки мало гарїлки
Пива і меду не стало?

- 36 Чи чули, хлопці, славно молодці,
Шо на Україні повстало?
Там за рікою, за Березною,
Множество ляхів пропало.
Гей наливайте повнії чари,
Шоб через віння лилося,
Шоб наша доля нас не цуралась,
Шоб краще в світі жилося.
Вдарим об землю лихом-бедою,
Шоб стало всім веселїше,
Вип'єм за щастя, вип'єм за долю,
Вип'єм за все, шо милїше!

Варіант: [3, с. 171].

1) Річка Березина - права притока Дніпра. Можливо народна пам'ять невірно

пов'язує битву 1651 року українсько-козацького війська з польсько-шляхетським військом поблизу міста Берестечка, яке знаходиться на р. Стирі.)

- 37 Да повій, вітре, да вітерочок.
З глибокого яру,
Прилинь, милий да чорнобривий,
З далекого краю.
Да ой рад би я да повивати —
Яр дуже глибокий,
Ой рад би я да прилинати —
Край дуже дальокий.
Да шо я свого да миленького
В поход виряджала,
Дала йому да зазуленьку,
Щоб рано ковала.
Ой дала ж йому да зазуленьку,
Щоб рано ковала.
Собі взяла да соловейка,
Щоб не сумувала.

Варіанти з значними різночитаннями: [2, с. 126]; [4, с. 444-445].

- 38 Да й орав мужик край дороги /2/
Приспів: Гей: соб, цабе, рябе, тпру... край дороги. I/
Да воли в його крутороги
Да погоничи чорноброви.
Приспів:
Да повісив торбу на березі.
Да ой там дівки льонок брали,
Да вони ж тую торбу вкрали.
Приспів:
Да не порожню — з пирогами.
Да начинену горобцями.
Приспів:

Вар. із значними різночитаннями [2, с. 255]; Вар. [4, с. 571].

- 39 Заковала зазуленька,
Сидя на помості.
Приїхало до дівчини
Три козаки в гості,
Один іде, коня веде,
Другий коня в'яже.

Трейтій стоїть під виконцем,
"Добрий вечор" каже.
"Добрий вечор, стара мати,
Дай води напитися.
Кажуть люди; гарна дочка
Дозволь подивитися".
"У сінечках ведеречко,
Пойди да й напийся.
У кимнаті сидить дочка,
Пойди, подивися"
"Недобрая твоя вода
Не хочу і пити.
Некрасива твоя дочка,
Не хочу й любити".

*

40

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте:
Та й на мене, Кармелюка,
Всю падію майте.
Повернувся я з Сибіру,
Да не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.
Маю жінку, маю діток,
Да я їх не бачу!
Як згадаю про їх долю -
Сам гірко заплачу!
Зовуть мене розбійником,
Кажуть розбиваю.
Я некого не убив ще.
Бо сам душу маю.

Вар. [3, с. 56-57].

*

41

Із-за гори кам'яної
Голуби літають.
Не зазнала щастя-долі -
Вже й літа минають,
Запрягайте, хлопці, коні
Коні вороні
Да й поїдем доганяти літа мододії.
Доганяла літа свої
На кленовим мості.
"Ой вернітесь, мої літа,
До мене хоч в гості".
"Не вернемось, не вернемось,
Бо нема до кого,

Було б тоді шанувати,
Як здоров'я свого".

*

- 42 Йшли корови да із дуброви,
Овечки - із поля,
Заплакала да дівчинонька,
З козаченьком стоя.
Да куди їдеш да від'їжджаєш,
Сизокрилий орле?
А хто ж мене да молодую
Сей вечор пригорне?"
"Пригортайся, да дівчинонько,
К дубу зеленому,
Да й не кажи да тої правди,
Що мені самому".

*

- 43 Калина-малина над ярмом стояла.
Чого ж ти, калино, так рано зов'яла?
Чи жары боїшся? Чи дощу бажаєш?
Калино-малино, чого посихаєш?
"Жары не боюся, дощу не бажаю,
Кого вірно люблю, за тим помираю.

*

- 44 Колись було літечко, а тепер зима,
Колись була з миленьким, а тепер сама,
Колись була з миленьким, а тепер сама:
До чого проклятая любов довела,
Ти сів да й поїхав в армію служити,
А мене покинув свекрусі годить.
До чого проклятая любов довела —
Через тебе, миленький, в больницю пошла.
Лежу я в больниці да й коло дверей!
Дайте тїліграмочку милому скорей!

*

- 45 Летить галка через балку,
Та й летючи кряче,
Молодая дівчинонька
Ходить гасм, плаче.
Не пускає мене мати
Пізно до кришиці.
Не жита жать,
Не льону брать,
Не на вечорниці.

*

А у чора із вечора,
Як мати заснула,
Вийшла слухать соловейка,
Бо зроду не чула.
Вийшла, стала пуд вербою,
Дай дивлося в воду,
Тяжко, мати, важко, мати,
Нащо дала вроду?

*

46 Летіла зазуля з яру на долину,
З яру на долину, сіла на калину.
Сіла на калину, да й стала ковати,
А я молодая виходила з хати.
Виходила з хати, зазулі питати:
"Зазуле, зазуле, що про мене чула?
Якби не чувала, то б я й не кувала".

Мела хату, мела сіни, да й засміялася.
Вийшла мати води брати та й догадалася.
"Чого, доню, чого доню, чого ти смієшся?",
Полюбила п'яниченьку, да й не признаєшся",
Полюбила п'яниченьку да ще й комсомольця,
Шо хотіла пила-іла ще й носила кольца.
"Бери, мати тую воду, що я наносила,
Люби, мати того зятя, що я полюбила,"
"Буду брати, буду брати, буду розливати,
Нелюбого зятя маю, буду чаровати".
"Не розливай, мати воду, бо важко носити,
Не розлучай мене з милим, тобі з ним не жиги".

Варіант [4. с. 425].

*

47 Моряки, ви моряки, аленькие губки.
Возьміть меня із собою, еду в одной юбке.
Коли хочеш дак сідай, поєжджай со мною.
Я на платте наберу, будь моєї женою.
Пойду к маменьке родной, попрошу совета,
Шо я еду з моряком край белого света.
Мать совета не дають, дочку не пускає:
Моряк теб'я не возьмійот только приласкає.
Прошел год, прошло два дочка приєжджає.
На руках вона несе матросьонька-сина,
Прими, прими, мать родна - сем'я не большая,
Матросьонюк буде звать: "бабушка родная".
Иди, иди, моя дочь, з ким совет имела.
Ти совету моего слушать не хотела.

*

48 На жовтеньком песочку
Над річкою у лузі
Сидить пара голубочків
Да й воркують в тузі,
Шо голубці сизесенькій

49 Зоставаться дома,
А милому голубочку –
Далека дорога.
І знялися, обнялися,
Ще й поцілувались.
Гірко, гірко заплакали.
Навіки розстались.

*

50 На камені ноги мила, /2/
Поки вода мене змила
Ой ви шуки, їкте руки,
А ви, соми, їкте ноги,
А личенька не займайте /2/
Нехай воно побілиться,
Прийде милий подивиться.

На улице тьмно і грозно
Ідлот горевалка портной.
І сахару, чаю в його негу
І сам он стоїть как больноі,

*

51 Ой, гаю мій гаю –
Густий, непроглядний,
Чом на тобі, гаю,
Да листячка немає?
Листячка немає,
Вітер не колише,
Да шо брат до сестриці
Да часто листи пише.
Часто листи пише,
Да й сестру питає:
"Да ой як живеш, сестро,
Да й у чужому краю?"
Ой він пише, пише,
З вітром посилає:
"Чи привикла, сестро,
Дай у чужому краю?"
"Хоч я й непривикла –

Треба привикати,
Я в розкошах зросла,
Да треба й горе знати".

*

- 52 Ой гиля, гиля, гусоньки, на став,
Добрий вечор, дівчино, бо я ще й не спав,
Ой не спав, не спав, не буду й спати,
Ой дай мені, дівчино, повечеряти,
Я й не топила, я й не варила,
Пошла по водиченьку - відра побила,
"Я й не побила, постановила -
З гори покотилися да й побилися.

*

- 53 Ой горе тий чайці,
Ой горе небозі,
Шо вивела часняток
При битий дорозі,
Їхали чумаки,
Весело співали,
Вони чашчку прогнали,
Часнят забрали,
А чашчка в'ється,
Об дорогу б'ється,
К сирий землі припадає,
Чумакив блага є:
"Ой, ви, чумаченьки,
Славни козаченьки,
Ви оддайте часняток,
Вони ще ж маленьки".
Бодай же, ви чумаченьки,
Добра не нажили,
Як ви моїх часняток
В каші поварили".

*

- 54 Над озером чашчка в'ється,
Єй нгдє бедняжечке сесть,
Лети ж ти, лети в край далекий,
Неси ж ти печальную весть,
Ой там за лісом, за лісочком
Босць молодой помирал,
Схиливши на грудь головоньку,
Он тихо родних споминал,
Прощайте ви, браття мої й сьостри,
Прощай, вся родная сем'я,

Прощайте, палаша й мамаша,
Прощай, дорогая жена.

*

- 55 Ой, дівчино, куди йдеш?
Скажи мені правдоньку, де живеш.
А я правди не скажу,
Тільки свою хатоньку покажу.
А я живу край води,
Поставила хатоньку з лободи,
Ще й сінечки приплету
З високого дерева - осоту.
Ой, дівчино, відчини,
Твоє й моє серденько звесели.
Ой не буду відчинять.
Бо ти схочеш ниченьку ночовать.
Ой не буду, не буду.
Пожартую звечора да й поїду.
Жартували до зорі,
Поки не розвиднялось надворі,
Зійшов місяць ще й зоря.
Осталася дівчина молода. І)

(Кожна строка пісні повторюється двічі. Варіант з великими різночитаннями у збірнику [4, с. 569].

*

- 56 Ой зірву я з рожі квітку,
Да й пушу на воду.
Пливи, пливи, з рожі квітка,
Аж до мого роду.
Пливи, пливи, з рожі квітка
Тихо за водою,
Я ж попливу, моя квітко,
Услід за тобою.
Плила, плила з рожі квітка,
Да й в'янути стала,
Вийшла мати води браги,
Да й квітку познала.
Ой чого ж ти, з рожі квітко,
Так рано зав'яла?
Ой чого ж ти, моя доню,
Така стара стала?
Ой чого ж ти, моя доню,
Цілий год мовчала?
Що твоя рожева квітка
На воді зав'яла.

Я не мала, моя мати,
Світлої години.
Бо попалась, моя ненько,
Невірній дружині. 1)

(Варіант з великими різночитаннями див. [4, с. 484].

*

57 Ой зийди, зийди, ясний місяцю, як млиновес коло.
Ой вийди, вийди, серце-дівчино, да промов до мене слово.
"Ой і рада б я да виходити, із тобою говорити.
Дак судять-гудять вражі людоньки,
Хочуть нас з тобою розлучити".
Ой не бий, мати, і не лай, мати,
Да й не роби каліченьки.
Темної ночі, зав'яжи очи,
Да й одведи до річеньки.
А як приведеш да й до річеньки,
Розв'яжи карі очи,
Да нехай глянуть, да подивляться,
З білим світом попрошаються,

(Два варіанти в збірці З. Доленги-Ходаковського мають значні різночитання між собою і з нашим текстом. 4). с. 429 і с. 470 .

*

58	Ой коли б той вечор Да й повечоріло, Може б моє серденько Да й повеселіло? Ой коди б той вечор Да й сонечко зайшло. Може б, моє серденько Да до мене прийшло! А як не до мене - До моєї хати, Одчино дверечка, Щоб не чула мати. Ой, як одчиняла – легенько зітхала, Варіант у збір. [3, с. 121-122].	А як виряджала – плакала-ридала Ой, як виряджала – Плакала, ридала, Вийшла за ворота – Правдоньки питала. "Чи ти мене любиш, Чи з мене смієшся, До другої ходиш Да й не признаєшся?" "Ой я тебе люблю, І любити буду. Признаюсь поправді: Сватати не буду!"
----	--	---

*

59 Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапять,
Ой там збиралась бідна голота
До корчми гудять.
Пили гарілку, пили наливку,

Ще й мед будем пить,
А хто з нас, братці, буде сміяться
Того будем бити!
Ой іде багач, ой іде дукач,
Насміхається:
Ой за що, за що бідна голота
Напивається!"

*

60 Ой не світи, місяченьку,
Ще й ясна зоря,
Ой, навсрно, дівчинонько,
Не будеш моя.
Не дозволить батько й мати
Тебе бідну брать.
Посилає на Україну
Багату шукать.

*

61 Ой не хмариться, не годиниться,
Рубай дерево да куда хилиться!
Рубай дерево, куда хилиться
Да й оддай дочку да куда прийдеться.
Да й оддай дочку, куда прийдеться,
Не за старого, да не за малого –
За козаченька да розудалого!

*

62 Ой поїду я лугом.
Лугом - долиною
Ой чи не зустрінусь
З родом-родиною.
Ой там моя сестра
Пшениченьку жала.
Сказав я їй "здраслуй",
Вона промовчала.
"Сестро, моя сестро,
Чого горда стала?"

Сказав тобі "здраслуй",
А ти промовчала?
Брате, ти мій брате,
Я не горда стала.
Ти сказав мені "здраслуй",
А я не познала.
На чужій роботі
Дуже натомлюся,
А приду додому –
Слізьми оболлюся".

*

63 Ой поїду до млина до дирявого:
Чи не стріну Василя кучерявого.
Ой поїду до млина до високого:
Чи не стріну Василя кароокого?
Ой поїду до млина борошенного:
Чи не стріну Василя оглашенного?
Ой поїду до млина до зубчастого:
Чи не стріну Василя придурастого?

Ой поїду я на долину,
 Да й погляну на калину.
 Долина широка, калина висока,
 Аж додолу гілля гнеться,
 А пуд тою калиною,
 Стоїть козак з дівчиною.
 Дівчинонька плаче, сльози проливає.
 Свою долю проклинає,
 Ой якби я була знала,
 Не йшла б замуж, а гуляла.
 У рідного батька, у рідної неньки,
 Як маковка процвітала.
 А тепер я мушу знати:
 Пізно лягти, рано встати
 Пізно лягти, рано встати –
 Все свекрусі догоджати.

65	Ой при лужку, при лужку,
При чистому полі
Не в знакомом табуні
Конь гуляв по волі.
"Ой гуляй, гуляй, мой конь.
Пока не споймаю,
Як споймаю - загнуждаю
Шовковою уздою,
Як споймаю - загнуждаю
Шовковою уздою."
Вдарю шпорами под бока –
Конь летить стрілою.
"Ти лети, лети, мой конь.
Да й не торопися.
Проти милої двора
Стань, остановися. | Стань, остановися.
Да вдар копитами.
Чи не вийде дівчинонька
З чорними бровами".
Ой не вишла дівчинонька –
Вийшла її мати:
"Здрасстуй, здрастуй, милий зять,
Пожалуй у хату".
"А я в хату не поїду,
А в двир не заїду,
Прив'яжу коня до тину,
Сам поїду в світлицю:
Прив'яжу коня до тину,
Сам поїду в світлицю,
Розбуджу я сладкий сон
Красної дівичі". |
|----|--|---|

Варіант з великими різницями [3, с. 88-89].

66	Ой п'яна я, п'яна
На порозі впала.
"Ой одчиняй, муже,
Бо йду п'яна дуже".
Милий одчиняє,
Милої питас:
"Де ти, мила, була,
Шо додому забула?"
"Була я в шиночку | Пила гарілочку,
Із родом зійшлася,
Трошки упилася".
Да якби чоловік добрий,
Да взяв канчук довгий,
Да й став жинку бити:
"Не йди в шинок пити". |
|----|--|---|

67

*

Ой сиділа дівчина край оконня,
 Виглядала дівчина чорноморця,
 Чорноморець, матінко, чорноморець
 Вивів мене босую на морозець.
 Вивів мене босую да й питає:
 "Чи є мороз, дівчино, чи немає?"
 "Ой немає морозику - тільки стужа,
 А я тебе, чорноморець, люблю дуже.
 Ой не має морозику - тільки роса,
 А я собі молодая стою боса".

68

*

Ой там на горі, ой там на другій
 Ой там сиділа пара голубів.
 Вони сиділи, любовалися,
 Сизими крильми обнімалися.
 Де взявся сокіл - з дерева злетів:
 Розбив, розлучив пару голубів.
 Голуба убив, голубку злюбив,
 Приніс додому, пустив додолу,
 Насипав пшонця аж по колінця.
 Насипав води по самі вінця.
 Голубка не їсть, голубка не п'є,
 Та все на гору плакати іде.

(Варіанти під назвою: "Ой вилетів орел з під чорної хмари" [2, с. 109]; [4, с. 519] під назвою "Над річкою, над бистренькою" [3, с. 142].

69

*

Ой у полі нивка,
 Кругом материнка.
 Там дівчина жито жала -
 Сама чорнобривка.
 Жала вона, жала,
 Сіла спочивати,
 Їхав козак на Україну,
 Мусив шапку зняти.
 Поміг би я, дівчинонько,
 Тобі жита жати,
 Дак не вмію у руках
 Серпика держати.

Варіант [4, с. 458-459].

70

*

"Ой, хмелю ж, мій хмелю,
 Хмелю зелененький.
 Де ж ти, хмелю, зиму зимовав,

Шо й не розвивався?"
Зимовав я зиму,
Зимовав я другу,
Зимовав я в лузі на калині
Та й не розвивався".
Ой, сину ж, мій сину,
Сину молоденький,
Де ж ти, сину, ничку ночовав,
Шо й не розувався?"
Ночовав я ничку,
Ночовав я другу,
Ночовав я у тої вдовиці,
Шо сватати буду!"
"Ой, сину ж, мій сину,
Сину ж, мій сдиний,
Не бери ж ти тої удовиці,
Бо щастя не буде!
Бо вдовине серце,
Як осіннє сонце:
Воно світить, світить та не гріє.
Аж холодом віє".

Варіант з великими різницями: [2, с. 163].

*

- 71 Ой хто п'є, тому наливайте,
Хто не п'є, тому не давайте.
А ми будем пити, і Бога хвалити
І за вас, і за нас, і за ньеньку стареньку,
Шо навчила нас горілочку п'ять помаленьку.

*

- 72 Ой випила, вихилила,
Сама себе похвалила,
Шо я панського роду
П'ю гарілочку як воду!

*

- 73 Ой чи воля, чи неволя,
Ой да довела любов до горя.
Од любові світ кружиться,
Ой да на плечах орьол садиться,
"Ой, ти, орле сизокрилий,
Ой да скажи правдоньку, де мій милий?"
"А твій милий на роботі,
Ой да на сахарному заводі,
Ой він робить, заробляє,
Ой да по сто двадцять получає".

Ой чиї ж то воли по горі ходили?
Ой то ж того козаченька,
Шо ми в трьох любили.
Одна полюбила, кільце подарила,
А друга любить стала –
Постіль білу слала.
А третя любить стала –
Да й причаровала.

*

- 74 Ой не шуми, луже,
Зелений байраче,
Не плач, не журися.
Молодий козаче.
Не сам же я плачу,
Плачуть кари очи.
Не дають спокою
А ні вдень, ні вночі.
- Сусіди близькїї –
Вороги тяжкїї:
Не дають ходити,
Дівчину любити.
Ой, умру я, мила.
А ти будеш жива.
Чи узнаєш, мила,
Де моя могила? 1)

Варіант: [2, с. 122] .

- 75 Одна гора високая,
А другая низька.
Одна мила далекая,
А другая близько.
Шо в цюєї близенької
Воли да корови,
А в туєї далекеї –
Личко, чорни брови.
Шо в цюєї близенької
Воли поздыхають,
А в туєї далекої
Брови не злияють.
У цюєї близенької
Рушник на колочку.
А в туєї далекої
Брови на шнуручку.

76

Ой у полі дві тополі,
 Одна одну перехитує.
 У козака дві дівчини
 Одна одну перепитує,
 Подруженько вірнесьенька,
 Чи бачила мого милого?
 "Ой бачила, ще й відала,
 Ще й звечора з ним постояла.
 Тяжко зітхав, тебе питав,
 Чом звечора не виходила".
 "Тепер же ти не подруженька,
 Тепер же ти дуже ворога".

Варіант із значними різницями: [2, с. 100].

77

Осінь моя довгая,
 Да ой, осінь моя довгая.
 Судьба моя горкая.
 З ким я буду жито жать,
 Да ой, з ким я буду жито жать,
 З ким я буду вчерать.
 Пудийду я до стола,
 Да ой, пудийду я до стола,
 Повечераю сама.
 Повечераю сама.
 Да ой, повечераю сама:
 Мого милого нема.
 А мий милий на Дону,
 Да ой, а мий милий на Дону,
 Я до його полину.
 Увесь Дон я обойшла,
 Да ой, увесь Дон я обойшла,
 А милого не знайшла.
 Тільки знайшла долину,
 Да ой, тільки знайшла долину,
 А в долині - могилу,
 До могили припала,
 Да ой, до могили припала,
 Горко плакать начала,
 "З ким ти, мила, сюди йшла,
 Да ой, з ким ти мила соди йшла,
 Що ти мене тут знайшла?
 Чи з хвилею, чи з дорщем,
 Да ой, чи з хвилею, чи з дорщем.
 Чи з хорошим молодцем?"
 "Не з хвилею, не з дорщем
 Да ой, не з хвилею, не з дорщем,
 А з сльозами, да з плачем".

78 Пийте, люде, горілочку,
 А ви, гусі, воду,
 Тяжко - важко жить на світі,
 Як без свого роду.
 А у мене того роду –
 Брат, сестриця зроду.
 Ой поїду я до братика –
 Брата нема́ дома,
 А у брата жинка горда,
 Не промовить слова.
 Ой поїду ж я до сестриці -
 Сестра-жалібниця.
 Сестра сестру питається:
 "Як проживається?"

79 Поза лугом зелененьким /2/
 Брала вдова льон дрибненький. /2/
 Вона брала - вибирала,
 Тонкий голос подавала.
 Там Василько сіно косить,
 Тонкий голос переносить,
 Кинув косу додолоньку,
 А сам пошов додомоньку.
 А сам пошов додомоньку,
 Схилив на етил головоньку.
 Вийшла мати із кімнати,
 Стала Василя питати:
 "Чом, Василю, не гуляєш,
 Чого сидиш да й думаєш?"
 "Дозволь, мати, вдову брати,
 Годі буду пить-гуляти."
 "Не дозволю вдову брати,
 Вдова вміє чарувати.
 Чарувала мужа свого,
 Причарує сина мого". /1/

1) Кожна строка пісні повторюється двічі).

80 Посіяла огірочки близько над водою.
 Сама буду поливати дрибною сльозою.
 Ростіть, ростіть, огірочки, широкі листочки,
 Не бачила миленького чотири годочки,
 А на п'ятий побачила, як череду гнала,
 Не посміла сказати: "Здрастуй", бо мати стояла.

"Я йому - не "зрастуй", вин міні не слова
Махнув біленьким платочком: "будь, мила, здорова!"

*

81

Пойду я в садочок.
Да й вирву листочок,
Да й понакриваю
Милого слідочок.
Щоб роса не впала,
Пташки не ходили,
Щоб мого милого други не любили.
Одна полобила
Да й причарувала:
Не соленої рибки
Вечерати дала.
Вечерай, вечерай,
Да й не сомнівайся.
Як немає жинки.
Зо мною кохайся.
"Є у мене жинка
Да й на Україні.
Розбито серденько
На дві половини.
Є у мене жинка,
Ще й діточок двоє
Ще й діточок двоє,
Чорняви обос."

*

82

Пудпало я в печі дрова.
Да й заллю водою.
Не дивуйтесь, вориженьки,
Мосю бедою.
А я твою лиху беду
Да й перебелюю,
А сам пойду до дівчини
Да й переночую,
Як прийшов вин до дівчини:
"Тчини, мила, двері",
Вона встала, одказала:
"Заріж жинку перву",
Як прийшов же вин додому,
Да й став ніж гострити,
Його мила догадалась,
Почала просити:
"Ой пудожди ж, мий миленький,
Хоч одну годину."

Поки стану, погодую
Малую дитину".
"Тоді будеш, моя мила,
Дитя годовати,
Як я пойду до Дунаю,
Ножа обмивати."

*

83 Сине море глибоке
Не відала в ньому дна.
Я од маменьки далеко
Не відала три года.
Я у маменьки зростала —
В саду розочка цвіла.
За п'яницю жить попала,
Зсохла, зв'яла, як трава.

*

84 Ти, дівчино, незаможна
Не влюбляйся в дворянина, бо неможна.
Бо дворянин пізно ходить,
Не одну чорняву з ума зводить.
Ізвів з ума, ще й з розума,
Зоставайся, дівчинонько, тепер сама.
Не сама я зостануся,
Єсть у лузі куш калини - прихилюся.
Ой у лузі, на дубочку
Колихала Марусина сина й дочку.
Ой, сестрице, моя ридна,
Поколиши моїх діток, бо я бідна.
Ой не буду колихати,
Було б тобі з дворянином не гуляти.

*

85 Ти, машина, ти желізна,
Куда милого завезла?
Гей, гей, охо хо хо!
Куда милого завезла?
Ти, машина, ти, свисточок,
Подай, милий, голосочок,
Гей, гей, охо-хо-хо!
Подай, милий, голосочок.

*

86 Усі гори зеленіють /2/
Де багати жито сіють.
Одна тільки гора чорна,

*

Де сіяла бідна вдова.
Де сіяла, волочила,
Слизоньками примочила.
Чорна хмара наступає,
Сестра з братом розмовляє;
"Пусти, брате, пусти в хату,
Буду тобі догоджати!"
"Сестро моя, перепілко,
Як у тебе діток стільки".
"Буду, брате, догоджати,
Дітей з хати виряджати.
Дітей з хати виряджати,
Як ти будеш обідати.
Ідїть, дітки, ідїть з хаги,
Буде дядько обїдати".
Поки дядько пообїдав,
Діти батька одвідали:
"Вставай, тату, вставай з ями,
Тяжко жити сиротами".

*

- 87 Циганка-ворожка шутила надо мной:
Взяла праву ручку, качала головою,
Нешасна дівчонка, нешасна ти ростьош:
Кого верно любиш, но замуж не пойдьош.
Поехали венчаться, мости раздалїсь,
Невеста втопилась - подруги осталїсь.

*

- 88 Чи я тобі не казала,
Чи не говорила:
Прийди, прийди, мий миленький, -
Я рибку варила.
Ти не прийшов увечерї,
А прийшов уранці.
Оце ж тобі, сукїн син, -
Кїсточки на лавці.
Чи я тобі не казала,
Препоганий хлопче,
Шо до мене краший тебе
Дориженьку топче.

*

- 89 Чогось менї, братці.
Гарїлка не п'ється,
Коло мого серця,
Як гадина в'ється.

90 Чогось мині чудно,
Чогось мині дивно, —
Що вже третій вечор
Милого не видно,
Пойду я в садочок,
Да й вирву листочок
Да й понакриваю
Милого слідочок,
Щоб роса не впала,
Пташки не ходили,
Щоб мого милого
Другі не любили,
Одна полюбила
Да й причарувала:

*

Не соленої рибки
Вечерати дала.
Вечерай, вечерай
Да й не сумнівайся:
Як немає жинки,
Зо мною кохайся,
Єсть у мене жинка
Да й на Україні,
Розбите серденько
На дві половини,
Єсть у мене жинка
Ще й діточок двоє,
Ще й діточок двоє,
Чорняви обое.

*

91 Чого, соловейко, смутъон не весьол?
Да повесіл головку, Зьорен не клюйош?
Повесіл головку, зьорен не клюйош.
"Да кльовал би я зьорна, дак зьорнушок нет.
Да співал би я песню, дак голоса нет".

*

92 Чудний місяц плывіют над рекою.
Он об'ятій ночной тишиной.
Нічого мне на свѣте ненада
Только відсть теб'я, милий мой.
Только відсть теб'я безконечно.
Любоваться твоей красотой.

*

93 Шо в полі береза, шов полі кудрява.
Да хто йде не минає - березу ламає.
Да хто йде - не минає, березу ламає
Да трудно тому жити, хто жинки не має.
Да трудно тому жити, хто жинки не має,
А тому ще й трудніше, хто дві-три кохає .

*

94 Шо на горі комора стояла,
А у тій коморі цигани гуляли,
Приспів: Стояла, думала циганочка молода,
Стояла, думала циганочка молода,
Циганочка молода!
Один циган не п'є, не гуляє.

- *
- 97 Шо у полі озеречко,
 Там плавало ведеречко:
 Соснови клепки, дубовес денце,
 Не цурайся, моє серце,
 А як будеш цуратися,
 Будуть люде сміятися.
 Вийди, дівчино, вийди рибчино,
 Поговоримо з тобою.
 Ой рада б я виходити,
 З тобою, серце, говорити –
 Лежить нелюб на правій руці,
 Дак боюся розбудити.

Варіанти: [2, с. 160]; [3, с. 404].

- *
- 98 Я в середу родилася -
 Горе, мені горе.
 Не поїду я за старого,
 Бо борода коле.
 А поїду я за того,
 Шо немає уса:
 Вин на мене кивне-моргне.
 А я засміюся.

Варіант: [4, с. 622].

- *
- 99 Якби я зазуля, да крилечка мала,
 Тоб б я всю Україну за нич облетала.
 То б я всю Україну, за нич облетала –
 Свого миленького, по шапці познала.
 Не так же по шапці, як по голосочку.
 В мого миленького брови на шнурочку.

*

РЕКРУТСЬКІ ПІСНІ

(Співали і співають дотепер, коли проводять в армію)

- 100 Що з-пуд горки все туман, все туман,
 З-пуд туману вийшов конь вороной, вороной.
 На конику командир молодой, молодой,
 Веде сотню козаків за собою, за собою.
 Ви, козаки, лихачі, лихачі!
 За мною по полю скачи, всьо скачи, всьо скачи!
 А хто первий доскочить, доскочить –
 Красне знам'я получить, полу чить, получить!

Варіант: [3, с. 306-307].

- 101 Ой, морозе, морозеньку,
Ти, славний козаче,
За тобою, морозеньку,
Вся Україна плаче.
Не так тая Україна, як ридная мати,
Що привела на світ Божий,
Мусить погибати.
Із-загори, з-за крутої
Військо виступає.
Попереду Морозенько
Сивим конем грає.

Варіант з великими різницями і набагато повніший [2, с. 209].

*

- 102 Ой, гук, мати, гук,
Де козаки п'ють.
І щаслива та й доріженька,
Куди вони йдуть.
Да куди ж вони йдуть.
Там бори гудуть.
Попереду отаман іде,
Як голуб гуде.
Як голуб гуде - отаман іде.
А пуд білою да й березою
Голову складе.
Глян, отамане,
Вже світ настає.
Ой уже ж наше, славне товариство,
Коней сідлає.

Варіант: [3, с. 40].

*

- 103 Ой, гай, мати, ой гай, мати.
Ой, гай зелененький,
Виїжджає з України
Козак молоденький.
Виїжджавши, шапку знявши,
Низенько вклонився:
Прощай, прощай вся громада,
Може з ким бранився.
Хоч бранився, не бранився.
Якби помирився,
Як виїхав на шлях битий —
Слізеньками влився.

Варіант: [3, с. 42].

*

- 104 Ой да ти калінушка-розмалінушка,
Ой да ти не стой, не стой,
На горе крутой.
Ой да ти не стой, не стой на горе крутой,
Ой да не схилай гілля
У синєє море.
Ой да по синьому морю корабель пливе,
Ой да корабель пливе,
Аж вода реве.
А на том кораблі Восімсот солдат –
Ой да восімсот солдат –
Молодих реб'ят.

*

- 105 Ой чи будеш, дівчинонько, за мною тужити
Да як я сяду да й поїду у військо служити?
Ой не буду, козаченьку, ей-Богу не буду.
Да ти за гору - я за другу - про тебе забуду.
Як заїхав козаченько за жовті лози,
Да полилися в дівчиноньки дрібненькі сьози.
Вернись, вернись, козаченьку, бо батько вмирає.
Да не вернуса, забаруса нехай Бог приймас.
Вернись, вернись, козаченьку, бо мати вмирає.
Да не вернуса, забаруса хай мене прощас.
Вернись, вернись, козаченьку, дівчина вмирає.
Да буду бігти, коня гнати, щоб живу застати.

Варіанти: [2. с. 95]; [4, с. 441].

*

- 106 Последній нонешній деньочок гуляю з вами я, друзья.
А завтра рано чуть світочок, заплаче вся моя сім'я.
Заплачуть браття мої й сьостри, заплаче мать моя родна.
Заплаче тая дорогая, з котрой гулял я три года.

*

- 107 Скакав козак через долину,
Через кавказькіє края.
Скакав он садіком зельоним,
Кольцо блестело на руке.
Кольцо козачка подарила,
Когда козак в поход ішов,
Вона дарила, говорила,
“Шо через год буду твоя”.
Проходить год, проходить другий
Казак спешит скорей домой...

- *
- 108 У неділю вранці, ще й сонце не сходить,
А вже мій миленький по казармі ходить,
По казармі ходить, гостру шаблю носить,
Гостру шаблю носить, командіра просить:
"Пане полковнику, отпусти 'додому:
Покинув дівчину, не вручив некому".
"Не пущу, козаче, не пущу самого,
Дам я тобі друга – "коня вороного".

НАПІВНАРОДНІ ЛІРИЧНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ ТА РОМАНСИ

- 109 В моїм садочку айстри білі
Схилили голови в журбі.
Мойому серцю жалько стало:
Чужою стала я тобі.
Мені шістнадцять літ минуло
Весною, як сади цвіли.
Я про кохання ще й не знала.
Ми тихо з сестрами жили.
Коли ти йшов моїм садочком.
Я задивилась на твій стан,
Стояла довго пуд вербою
Пока вечірній спав туман,
Згадай той вечір, той весняний.
Коли ти мене полюбив
Я часто з айстрами стояла,
Але ж мене ти вже забув.
Я їх сльозами поливала,
І ти поміг мені полить.
З тих пір я мрію про кохання,
З тих пір душа моя болить.
А як умру я від кохання,
То поховайте серед трав.
Тоді зірвеш ти айстру білу.
Згадаєш, хто тебе кохав.

- *
- 110 На захід сонечко схилилось,
Тіні лягають на поля.
Чого ти, серце, зажурилось,
Чого журба тебе взяла?
Чи може скучив за весною,
Що вже не чути солов'я?
Чи може журися за тою,

Котру любив та вже нема?

Не плач, ти серце, не журися,

Бо знову вернеться весна,

І знов почувш тую пісню,

Тужливу пісню солов'я.

*

111 Скажи, нащо тебе я полюбила.

Нащо довірилась тобі?

Якби не ти, сумна б я не ходила,

І День, і ніч не плакала б в журбі.

Без тебе я як цвіт на сонці в'яну,

Без тебе я, не можу в світі жить.

Скажи мені, де чари ті дістати.

Щоб забуть тебе і розлюбить?

Забуть тебе не маю сил і змоги,

Забуть і те, що я перенесла.

Не раз, не два угору знявши руки,

Кляла я світ і долю я кляла.

Кляла весну з пахучими квітками,

Що дуже рано, рано зацвіли.

Кляла я ті веселі очі.

Що, бач, мене до чого довели,

В 30-х роках ХХ ст. в фольклорі села з'явився новий жанр -

ЧАСТУШКА. Він був викликаний новими умовами життя. Це своєрідний літопис соціального, політичного і матеріального стану людей. Чільне місце посідала тема кохання, чекання, розлуки, зради.

З огляду на те, що текстів не гак багато, упорядник відступас від строго тематичного розташування текстів, а дотримується серійного розподілу, а внутрі серії - алфавітного порядку.

- 112 А у мого миленького Хрест на шиї не носити,
Голова із трьох частей: Богу не молотися.
Карбюратор, вентилятор
І коробка запчастей.
- 113 В облаках Ілля - пророк Не хочу я чаю пийти
На коні катається. Не хочу заварувати.
Інтересно, друз'я, знати. З тобою розгаваривати.
Чим там конь питається?
- 114 Вам про трактор всякий скажет, А хочу я полюбити
Что хозяйственный оплот: ГПУ начальника.
Трактор пляшет, трактор в'яжет,
Трактор песенки поють.
- 115 Єдет трактор новенький Електричеством і паром
Тракторист молоденький. Жнуть і косять і кують.
Я хотела руку дати. Скоро думать не умами -
Дак за димом не відати. Електричеством начнуть,
- 116 Трактор оре, трактор оре, Не ругай мене, мамаша,
Тракторист катається. Не ругай так грозно:
Доїжджає до контори - Ти сама була така,
Серце розривається. Приходила позно.
- 117 Трактор оре, земля сохне, Пароход пливийот -
Хто в колгоспі, той і здохне. Вода кольцями,
А індуси твердолоби Ето наш пароход
Будуть живи ще й здорови. З комсомольцями.
- 118 Гітлер булки захотів Ваня мой, Ваня мой,
З нашої пшениці. А я Ваніна,
А ми гітлеру дали Ваня ходить дураком -
Гранатой по пиці. А я барина.
- 119 Хотів Гітлер поласувати Ти не стий пуд викном,
Українським салом, Не кивай кулаком.
А залив собі горлянку Бо не вийду, бо не стану
Гарячим металом. Із тобою дураком.
- 120 Ой спасіба Іллічу, Ти не стий пуд викном,
Шо я хліба не печу. Не кивай пальцем,
Спасіба Сталіну - грузину, Бо не вийду, бо не стану
Що обув нас у ризину. Із тобою старцем.
- 121 Комсомольця любить - Он лопнув обруч коло діжечки,
Треба пудкориться: Дівчата мої, сиройжечки,
Посолив би я вас - нема діжечки,

- 131 Ти, подружко моя,
Ухажор у нас один.
Ти гуляєш - я страдаю,
Давай його продадим.
- 132 Ой война, война, война,
Ти меня обідела,
Ти заставила любити,
Кого я ненавідела.
- 133 Ой война, война, война.
А коли миритися?
Хватить, хлопці, вам гулять –
Пора вже женитися.
- 134 Дівчино моя,
Ти не хорохорся -
Я тебе любить не стану -
Ти не беспокойся.
- 135 Ви, дівчата, не журіться.
Що нам нічого носить,
У воснних ремней много -
Босоножки будем шить.
- 136 Нема хліба, нема сала –
Контрактація побрала.
- 137 Не спіши, милий, женіться
Походи по улиці,
Ще перина не готова –
Пір'ячко на куриці,
- 138 Мне ненада лейтенанта,
Мне ненада зв'їдочки
- 139 Я любила лейтенанта,
А потом политрука,
А потом все вище, вище
І дійшла до пастуха.
- 140 Ой не серся, моя мила,
Що я вчора не прийшов.
Мати світло потушила,
А я чуні не знайшов.
- 141 Ой, канаво, ти канаво,
- Який тебе чорт копав?
Ішов милий на свіданне –
Головою сторч упав.
- 142 Посадили гармоніста,
Де стоїть поминиця.
А на того гармоніста
Да нехто й не дивиться,
- 143 Я любила Ванечку
За помади баночку.
Помаду помаділла,
А Ваню наладила.
- 144 І чай пила, самоварничила.
Всю посуду перебила –
Накухарничила.
- 145 Колись були времена,
А тепер моменти:
Просить кошка у kota –
Плати аліменти.
- 146 Дядина жито жала,
Дядина-й осоку.
Дядина ночовала
З бригаді ром на току.
- 147 Хата рака, клуня боком,
Ще й кобила з одним оком,
А на хаті два кулі –
Записали в куркулі.
- 148 Я коровушку доїла –
Чорную рогатую.
Поменял меня мой милий
Бедну на багатую.
- 149 Я коровушку доїла –
Кольцо впало в молоко.
Кого верно я любила,
Той усхал далеко.
- 150 Я коровушку доїла
Белую-пребелую,
Я такого ухажора
Із бумаги зделаю.

- 151 Я надсну перемснү,
Надсвай, подружко й ти.
Ухожори побросали –
Будем сиротами ми.
- 152 Я надснү перемену.
А ти, милий, замечай –
Біла кохточка - розлука,
Чорна юпочка - печаль.
- 153 Ти, подружко не форси,
Рот коритом не носи.
Я тобі совстую:
Заліпи газетою.
- 154 Де я з миленьким стояла –
Сніг розтанув до землі.
Де я з миленьким прошалась,
Там цвіточки розцвіли.
- 155 Де ми з миленьким ходили,
Там високая трава,
Де ми з миленьким розстались,
Там засохли дерева.
- 156 Як у вас, так і в нас
По полю курчата –
Хлопці ловлять, да шілюють –
Думають дівчата.
- 157 Колесницькі парубки
Не вміють знакомиться.
Приде, сяде, попитає,
Чи корова доїться?
- 158 Касянкови хлопці –
Маленького зросту:
Чай п'ють, воші б'ють,
Чухають коросту.
- 159 Кусок сала, літру водки
Бригадіру я дала –
На роботу не ходила,
А стахановкой була.
- 160 Чечевиця ето сало,
Чечевиця - молоко.
- 161 Председатель наш колхоза
Од культури далеко.
- 161 Дом кирпичний, дом кирпичний,
Цементовее крильцо.
Ліш би милий сімпатичний,
Да красівий наліцо.
- 162 Через рсчку биструю
Я мосточок вистрою:
Ой, милий, милий мой,
Ходи летом і зімой.

ЖАРТІВЛИВІ ТА ТАНЦОВАЛЬНІ ПІСНІ

Відносини молоді. Хлопці та дівчата. Чоловіки та жінки. Багаті та бідні. Становище молоді після війни. Дід та баба, Соціальний стан на селі в 30-ті роки XX століття.

- 163 А до мене Яков приходив,
Коробочку раків приносив.
А я тії раки забрала,
А Якова з хати прогнала.
- 164 А до мене Яков приходив,
Коробочку бобу приносив.
А я тії боби забрала,
А Якова з хати прогнала.
- 165 Іди, іди. Якове, з хати,
Бо на печі батько і мати,
А в запечку батькови діти:
Нігде тебе, Якове, діти.
- 166 Не пошов же Яков додому,
А заліз у хлів у солому,
А собаки гавкати стали,
Поки батько й мати не встали.

Варіант: [3, с. 175-176]. (Танець швидкий. Танцюють гуртом, але за руки не беруться, парами не виділяються не виділяють).

Восадулі

- 167 Восадулі в огороді
Девіца гуляла,
Вона ростом небольшая,
Сама молодая.

(Цей танець називався "Восадулі") Танцюють парами).

Баламути

- 168 Баламуте, вийди з хати,
Хочеш мене закохати,
Закохати, та й забути –
Всі ви, хлопці, баламути.
- Із-за гори сніг біленький
Десь поїхав мій миленьки.
Десь поїхав да й немає –
Серце мліє, серце в'яне.

Із-за гори сніг лапатий,
Не примазуйся багатий
Ти багатий Бог з гобою —
Не будь мені за тобою.

Поки тебе не любила,
Веселенька я ходила,
А тепер я ходжу плачу,
Поки тебе не побачу.

Баламуте, бійся Бога
Ти багатий, а я вбога.
Баламутиш мою душу —
Тепер тебе любить мушу.

(Повільний танець. Танцюють парами).

- 169 Бариня, бариня, судариня бариня,
Що на барині чепень, люби бариню купець.
На барині сіра свита, любив бариню Микита.
Наша бариня здуріла, много сахару поїла.
Наша бариня з Ягором ночувала пуп забором.

("Бариню" танцював хтось один, обов'язково один).
Танець починався поволі, а потім все швидше, швидше).

*

Гопак

- 170 Ой гоп гопака, прийми, мати, примака
Не старого, не малого —
Козаченька молодого.
Ой гоп не помалу да й пошила штани з валу.
Дай пошила, да й наділа —
Кажуть люде, що до діла.

*

- 171 І хліб пекти й по телята йти,
Коли б мині, Господи, Василя знайти.
І хліб у печі випікається,
І Василь на печі усміхається,

Варіант: [2, с. 261]. Танець починається поволі, а потім все швидше і швидше).

*

- 172 І до діла - не я,
Й до роботи - не я.
З хлопцями погуляти.
То й охота моя.

Варіант: [2, с. 278].

*

*

- 173 І учора куліш, і сьогодні куліш:
Прийди, прийди, мий миленький,
Мою душу потіш.
І учора горох, і сьогодні горох:
Прийди, прийди, мий миленький,
Поговоримо удвох.
І учора галушки і сьогодні галушки.
Прийди, прийди, мий миленький,
На білії подушки.

*

Полька

- 174 Ішла полька жита жать,
Да й забула серпа взять.
Серп узяла - хліб забула -
Так і полька дома була

Дощик

- 175 І шумить, і гуде: дрибний дорщик іде.
А хто ж мене молодю да й додому проведе?
Обізвався козак у зеленому саду:
"Гуляй, гуляй, дівчинонько, я додому проведу,"
"Не провodyть ти мене, не хочу я тебе:
Єсть у мене краший тебе гой додому проведе".

Варіанти: [2, 282]; [4, 624]. Танець гуртом, але попарно, надзвичайно красивий танець.

Карает

- 176 Приході, мой карает, нічого бояться:
Папи, мами дома нет - будем целоваться
Приспів: Ой, карает верний,
Почему ти бледний?
"Потому, что рано
З дєвками зв'язался."
Почему же карает, почему не полька?
Потому, что хлеба нет - одна бараболька.
Приспів:

Коханка

- 177 Я в коханочки не був -
Води не напився.
З коханкою говорив -
Не наговорився.
Ой сам же не рад,
Шо в її влюбився.

(Танцюють парами, танець повільний, багатий малюнок танцю).

- *
- 178 Кину кужіль на полищу,
Сама поїду на вулицю;
Нехай миши кужіль грублять,
Нехай мене хлопці люблять.

(Танцювали по одному. Вар. [2, с. 277].

Метелиця

- 179 Метелиця, метелиця,
Чого старий не жениться?
"Нема хліба, нема сала:
Контракція побрала".

(Танок швидкий, енергійний. Багато людей стають у коло. Посередині - солістка або соліст. Ті, що в колі в такт музиці пританцювують і приспівують, двигаючись по сонцю, а солістка підхоплює когось із них, крутить кругом себе, потім підхоплює іншого і так допоки грає музика. Створюється враження заметілі).

На реченьку

- 180 Вийду я на реченьку - сонце горить,
Не побачу милого - серце болить.
Вийду я на реченьку, гляну на село:
Венчається милий - а мне тяжело.
Венчайся, венчайся - не pomoже Бог -
За твою неправду, невірну любов.
Чи не було реченьки утопитися,
Чи не було кращого улюбитися?
Були, були реченьки дай повисихали,
Були, були кращі - в солдати побрали.

(Танцюється парами).

- *
- 181 Ой гоп трала-ла, да сорочки нема
А у тих багачок да по сім сорочок,
А у мене одна і та біла щодня:
Із вечора замочу, опівночі колочу.
А сонечко блисне - сорочечка висхне,
А сонечко опівдні - сорочечка на міні.

Варіант: [4, с. 609].

Ой, жигуне, жигуне

- 182 Ой, жигуне, жигуне, який ти ледащо,
Люблю тебе, жигуне, да не знаю за що.
На вулиці не була, конопельки терла.
Не бачила жигуна, трохи я не вмерла.
Зелена сподниця. Червона запаска.
Люби мене жигуне, жигуне, коли твоя ласка.

Варіант: [3, с. 187].

183 Ой, мамо моя іде Яковко.
Я ж думала до нас да й у боки взялась,
Аж вин не до нас, а до Настечки,
Порвав рукава - сами латочки.

*

183 Ой, мамшо моя, а я донька твоя -
Було мене тоді вчити, як маленька була.
А тепер я велика, мені треба чоловіка:
Не старого, не малого - козаченька молодого.

*

184 Ой ти, гарний Семене, прийди сядь коло мене
І запаска в мене є: сватай мене, Семене.
Ой, ти гарний, Семене, прийди сядь коло мене
І намисто в мене є: сватай мене, Семене.

*

185 Ой чом не прийшов, коли місяць і зійшов?
Тоді тебе принесло, як сонечко і зійшло.
"Ой чом не прийшов, як я говорила:
"Прийди, прийди, мий миленький,
Я рибку варила".
Ти не прийшов у вечері, а прийшов уранці.
Оце ж тобі, сукин син, кісточки на лавці.

*

186 Опанас воли пас, Маруся - телички.
Тпру... стий, не тікай, куплю черевички,
"Бодай тебе купувала лихая година,
Через тебе, пройдисвіте, мене мати била".

*

187 Очерет, осока чорни брови в козака,
На те мати родила, щоб дівчина любила.

*

188 Полубила коваля, така доля моя:
Я ж думала кучерявий - в його й чуба нема!
Одна була волосина да й ту гнида одкусила.

Варіант: [2, с. 268].

*

189 Сидить дід на печі, на печі,
Бабка на припічку, не вчерепаючи./2/
"Бабцю моя, чапурушечко,

Чом не вечераш, моя душечко?"
"Чорт тебе взяв би та й з вечерою, /2/
Бив ти мене да кочергою.
Бив ти мене, волочив ти мене, /2/
Серце - дідусеньку, не навчив ти мене".

*

Сербіянка

- 190 Сербіяночка Наташа,
 До чого ж ти довела -
 Мать последню корову на помаду продала,
 На помаду, на духа,
 Шоб любили жениха.
 Сербіяночка Наташа,
 До чого же ти дошла -
 Порошки в кармані носиш:
 Отравить хотіш маня.

(Танцювали парами).

*

Страдания

- 191 Ох я страдала день і ночку,
 Вистрадала сина й дочку.
 Ох я страдала да мать не знала,
 Сестра - сволоч розказала.
 Ох я страдала, страдать буду,
 Кого люблю - не забуду.

(Танцювали парами).

*

- 192 Унадився журавель до бабиних конопель.
 Приспів: Диб, диб, на село,
 Кив-морг на його,
 Бо я люблю його,
 Бо я пойду замуж за його
 А я тому журавлю, києм ноги переб'ю.
 Приспів:
 Сякий-такий журавель, не щипай конопель.
 Приспів:

(Танець "Унадився журавель" танцювався як хороводний під пантоміму: дівчата і хлопці ставали в коло, брались за руки і, рухаючись за сонцем, співали, а один хлопець всередині кола виконував пантоміму – імітував, як журавель "дибає", як "щипає" коноплі. Частіше всього цей танець виконувався навесні, коли на вигоні збиралося багато молоді. Також це був улюблений танець підлітків. Було багато сміху, коли вдало імітували журавля.

Варіант: [4, с. 97].

- 193 Через гору да в контору
До писара я ходила.
Писар пише, шей малює,
Обернеться, поцілує.
"Ти, писарю прихороший,
Скинь чоботи, прийди босий:
Щоб пряжечки не бряжчали."
Щоб собаки не гарчали.
Ато пряжки бряжчать будуть
І собаки гарчать будуть."

Полюбила ковала

- 194 Така доля моя;
Я ж думала кучерявий —
В його й чуба нема!
Одна була волосина
Да й ту гнида одкусила.

Варіант: [2, с. 268].

*

- 195 У сусіда хата біла,
У сусіда жинка мила.
А у мене не хатинки,
Нема щастя, нема жинки.
Сусід раніше мене сіє,
У сусіда зеленіє.
А у мене не сіяє,
Да ще й досі не оране.
За сусідом удовиці,
За сусідом молодиці .
І дівчата поглядають,
Бо сусіда всі кохають.
Є й у мене сусідонька —
Люба мила, дівчинонька.
Да не знаю, що робить,
Чи покинуть, чи любить?
Сідлай, хлопче, вороного,
Я собі возьму другого.
"Да поїдем, погуляєм,
У сусіда побуваєм."

Варіанти: [3, с. 96]; [4, с. 601]. Танець повільний, танцювали парами.
Жартівливі пісні і танці об'єднані в одному розділі, бо люба із них танцювалась.

ДИТЯЧИЙ "ФОЛЬКЛОР"

Діти 20-х - 30-х років ХХ століття в нашому селі поділяли всі тяготи життя з дорослими. Дуже рано ми пізнали непосильну працю, нужду, голод. Пам'ятаю, як постійно хотілось їсти. Мосю мрією було: швидше вирости і працювати там, де печуть хліб.

Ми завжди були серед дорослих: храм, весілля, толока, складчина, колгоспна каша - ми всі там. Окрім того, у нас були і свої дитячі розваги: колядування, шедрування, свято Івана-Купала.

Наслідуючи дорослим, ми виходили на пагорб, співали веснянки, грали в м'яча, в жмурки. Влітку любили йти "проти скоту", цебто, кожний із нас повинен піти до череди, забрати свою корову. Там біля скоту ми гуляли "в жмурки". Цій грі передував організаційний момент. Спочатку вибирали першого жмурку: всі ставали в коло, а хтось один починав рахувати:

196 Котилася торба,
З високого горба,
А в тій торбі -
Хліб-паляниця,
Кому доведеться,
Тому і жмуриться.

або:

197 Калячина-малячина,
Скільки часов до вечора?
Раз, два, три, чотири, п'ять!
Хто не заховавсь - я не виноват:
Іду шукать.

або:

198 Ати-бати, йшли солдати,
Ати-бати - на базар,
Ати-бати, Що купили?
Ати-баги - самовар.

Жмурився той, на кого припадало останнє слово лічби. Той, кому жмуритись, лягав на землю, закривав очі і проказував:

199 Раз, два, три, чотири, п'ять:
Хто не заховавсь - я не виноват -
Іду шукать!

Піднімас голову, уважно дивиться. Як тільки кого побачив-біжить до "ляпалки", Це пень, палка, або дві палки, в них треба вдаряти, проговорюючи: "ляп, ляп, за себе і за Івана", чи Галю. Кого першого побачив, той становиться наступним "жмуркою".

Літній дощ - дітям радість. Бігаєм, закликаєм:

200 Іди, іди, дорщику,
Наваримо борщику
У новому горщику,
Поставимо на дубку,

Дубочок хитнеця,
Борщик сипнеться!

*

201 Дорщику, дорщику, припусти, припусти!
На бабини капусти, капусти!

*

202 Дорщику, дорщику,
Припусти, припусти,
На Івана три хвости, три хвости!

Коли дощ набридав, діти просили його перестать:

203 Дорщику, дорщику,
Перестань, перестань:
Ми поїдем в Дніпрельстан,
В Дніпрельстан!

Були свої дитячі прикмети на дощ: коли в час купання потрадала вода в вухо, потерпілий вискакував на берег, прикладав долоню до того вуха, в яке попала вода і, плигаючи на одній нозі, схиливши голову, приказував:

204 Чи на доріц, чи на грим,
Чи на блискавку?

Через якийсь час дивився на долоню: якщо на ній синя пляма, то на грим, якщо ж рожева – то на блискавицю.

Була у нас ще одна розвага – "іти навпроти скоту", це б то піти, забрать свою корову з пасовища. Тут ми розгортали свою самодіяльність: влаштовували художнє читання, розповідали казки, вигадували страшні пригоди, або розповідали десь почуте про домовиків або чортів. Зупинюсь на тому, як проходило художнє читання. У однієї дівчини - Ласої Галі (тепер вона Скрибка Галина Луківна) вдома був "Кобзар" Т.Г.Шевченка. Це єдина книга на все село. Галя приносила її до скоту. Ми сідали всі на траві, а Галя починала читать:

205 Кохайтеся, чорнобриві
Да не з москалями...

Раптом закривала обличчя руками і починала плакать. За нею і ми всі падали на траву і дружно плакали. Хоч читалась ця поема багато разів, та за кожним повторним читанням ми оплакували долю обдуреної Катерини.

Любили ми імпровізувати казки. Улюбленою була – про Івана-Дурня, яку склала доросла уже дівчина Кузьменко Олександра Юхимівна, Один із варіантів нашої імпровізації – це, як Іван-Дурень заліз на високу вербу і затяг туду ступу. А під цією вербою сів відпочивати пан. На вербі з Іваном відбувались всякі пригоди. Вигадкам не було кінця, і пану діставалось, як турецькому султану від запорожців.

Така наша убога гра, порівняно з сучасними дитячими забавами, скрашувала наше напівголомне, босе, голе дитинство. Для сільських дітей не було піонерських таборів, не було бібліотек, театрів, філармоній. З четвертого класу нас уже "запрошували" в колгосп на роботу: пололи від бур'янів пшеницю, овес, ячмінь. За літо заробляли по 50-70 копійок.

У Велику Вітчизняну війну всі наші хлопці загинули на фронтах. Їх було

вісім наших однолітків. Загинула в партизанах і одна дівчина - Винник Саша. Нехай ці скупі спогади про сільських дітей 30-40-х років будуть їм народним пам'ятником, народною шапою.

На прикладі тільки одного невеликого села бачимо, що народна поетична творчість - це вічно живий процес. Він швидко відгукується на всі соціальні зміни в суспільстві: розкулачення, колективізація, збідніння людей, війна, технічний прогрес і т.ін. Головна тема фольклору - доля простої людини: жінки, дівчини, вдови, солдата.

В зібранні представлені різні жанри народної творчості, але ведучим - є пісня. Слід зауважити, що охоплено не увесь пісенний запас села, що побутував в 30-х - 70-х рр. ХХ ст. Не включено тут, окрім поодиноких текстів, пісень напівнародного характеру, або так званого літературного походження.

Винятком є те, що побутують пісні і частушки з російського фольклору, але вони співались мішаною українсько-російською мовою. Головна ж увага збирача була зосереджена на старовинних піснях, що зараз мало зустрічаються в живому побуванні. Саме цю думку яскраво втілює поет у наступних, присвячених народній пісні рядках, спрямованих водночас проти байдужості до її краси й патріотично-виховної сили:

206

Солов'їна пісня. Пахне рута-м'ята,
На причілку - ружі. Материнська хата...
Ходить вечір яром, а місяць горою,
Десь дівоча пісня лине за рікою.
Хтось сказав: "Старе це, давні атрибути,
Хутірна поезія - час її забути.
Нащо та криниця, нащо те відерце?..."
Ах ти ж, чоловіче, без душі і серця!
Хочеш ти забути те, що вік любилося...
Знай же, що відерце все ще не розбилось,
Знай, що не замулена ще в гаю криниця,
Знай, що в ній і досі ключова водиця,
Знай, що запах кропу ще не перевівся,
Куц каліни в лузі все ще не одивівся,
Золотавий місяць ще хвилює груди,
Дарма, що на ньому побували люди.
А дівоча пісня груди розриває.
Як і споконвіку, ніжне серце крає...
Ходить вечір яром, а місяць горою,
Як нам, рідна земле, тепло із тобою!

[5, с. 133-134].

ЛІТЕРАТУРА

1. О.Дей Народно-пісенні жанри. - К. : Музична Україна, 1977. - 107 с.
2. Українські народні пісні. В записях Осипа та Федора Бодянських. - К.: Наукова думка, 1978. - 324 с.
3. Українські народні пісні дорадянського періоду. - К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР 1961.
4. Українські народні пісні. В записях Зоріана Доленги і Ходаковського. - К.: Наукова думка, 1974. - 780 с.
5. Донець Г. Шляхи /Вірші і поеми/. - К.: 1973. - С. 133-134.

ВІД КОГО ЗАПИСАНО. №№ ТЕКСТІВ

БУЛАХ Марта Юхимівна. 1898 р.н., українка, неписьменна, колгоспниця. №№ 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 37, 38, 43, 49, 53, 56, 59, 60, 61, 62, 65, 69, 73, 74, 75, 77, 79, 82, 84, 86, 89, 93, 95, 97, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 114.

БУЛАХ УЛЯНА Іванівна. 1905 р.н. №№ 1, 2, 3.

БИЛИМ Петро Олексійович. 1927 р.н. 42, 57, 64, 68, 109, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 128.

ГУЛАК Антоніна Миколаївна. 1923 р.н. укр. кандидат філологічних наук, упорядник цієї збірки №№ 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 33, 34, 35, 40, 41, 44, 47, 52, 55, 58, 63, 67, 72, 76, 78, 80, 83, 89, 91, 92, 94, 98, 103, 104, 126, 127, 129, 130, 140, 168, 169, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206.

ДОБРИЦЬКА Устина Луківна. 1910 р.н. українка, освіта 7 класів, колгоспниця-пенсіонерка. №№ 54, 81, 85

КИРИЧЕНКО Оксана Олексіївна. 1930 р.н. українка, освіта 7 класів, колгоспниця-пенсіонерка. №№ 7, 8, 17, 30, 31, 36, 39, 45, 46, 48, 50, 54, 66, 70, 81, 87, 88, 96, 98, 99, 113, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198.

ЛАСА Марта Дмитрівна. 1894 р.н. українка, неписьменна, колгоспниця. №№ 100.

КОСТИРКО Марія Юхимівна. 1915 р.н., українка, учителька Зрубівської початкової школи. №№ 37, 11, 115.

НАЗАРЕНКО Проня Андріївна. 1916 р.н. українка, учителька Зрубівської початкової школи. №№ 37, 71, 115.

СКРИПКА Галина Луківна. 1922 р.н. українка, заслужена колгоспниця, освіта 7 класів. №№ 51, 163, 164, 165, 166.

ЗМІСТ

ФІЛОЛОГІЯ

Бойко Н.І.	
Демінутиви в ідіолекті Леоніда Глібова.....	3
Хоменок В.І.	
Ступені ад'єктивації прийменниково-відмінкових форм (на матеріалі творів письменників Полісся).....	7
Свєтєв Ф.Т.	
Фольклорно-етнографічна діяльність М.С.Державіна "ніжинського" періоду.....	12
Разуменко Т.Н.	
Форми и функции гротеска в повести М.А.Булгакова "Собачье сердце".....	20
Николаенко А.И.	
Письма к потомкам Н.Кукольника.....	26
Самойленко Г.В.	
Життя, окрилене піснями (поетична творчість Олекси Ющенка)	32
Ісаснко К.П.	
"Вибрані місця із листування з друзями" М.Гоголя з погляду П.Куліша ("Записки о жизни Н.В.Гоголя").....	38

ІСТОРІЯ

Доценко А.І.	
Розвиток слобідського розселення в Лівобережній Україні у XVII-XIX ст.....	44
Зіневич Н.О.	
Щодо українських циган (сервів і влахів) у XV-XVIII ст.....	46
Семенова М.В.	
До питання про етнічні меншини у Ніжині та їх етнокультурний розвиток.....	49
Самойленко О.Г.	
Німецькі поселення на Чернігівщині в XVIII – поч. ХХст. (соціально-статистичний огляд).....	56
Костенко І.П.	
Графи Кападістрія і Кушелев-Безбородько.....	61
Стрельський Г.В.	
О.Я. Шульгин, його політична діяльність і місце в українській науці.....	65
Кириленко С.О.	
Участь викладачів Ніжинської вищої школи у товаристві Нестора-літописця.....	72
Остряк А.М.	
Ніжинська історична школа в українській історіографії кінця	

XIX – першої третини XX ст.....	75
Зозуля С.Ю.	
Роль провінціалізму у долі професора І.Г.Турцевича.....	82
Кондрашов В.Ф.	
Дослідження А.Г.Єршова з історії Лівобережної України.....	93
Луняк Є.М.	
Робота Є.А.Рихлика “Слов’янофільство Кирило-Мефодіївців. (З ідеології Кирило-Методіївського братства)” в контексті радянської історіографії Кирило-Мефодіївського товариства 20-х років XX ст.....	96
Киселиця С.	
Віра в людину як особливість української духовної культури...	100
Колесник М.П.	
Проблеми славяноведення в наслідки научно-історических обществ Лівобережної України (70-е гг. XIX в. – 30-е гг. XX в.).....	110
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	
Самойленко С.Г.	
Будівництво в Ніжині у XVII-XVIII ст.....	115
Акименко І.	
Культурно-просвітницька діяльність Чернігівського Троїцько- Іллінського монастиря (друга половина XVII-XVIII ст.).....	127
Каращанка І.	
Некаторыя пытанні вывучэння гісторыі і культуры Беларушчыны і рэаліі існавання беларускасці ва ўмовах беларуска-украінска-рускага этнакультурнага ўзаемадзеяння ці так званы “маларасійскі” гісторыка-культурны аспект развіцця Беларушчыны.....	130
Малюшина В.А.	
Некаторыя асаблівасці арнаментыкі кніг кірыліцкага друку, што бытавалі на Беларусі (па матэрыялах калекцыі БДМНАП).....	134
Докторова Ю.	
Б.Грінченко і Чернігівська “Просвіта”.....	138
Наулко В.І.	
Важливе джерело науковых знань (листування Б.Грінченко – Ф.Вовк).....	141
Старков В.А.	
Відомості про українські народні ігри у творчій спадщині Бориса Грінченка.....	143
Шапоренко В.В.	
Галагани як українські меценати.....	148

Крупенко О.В.	Меценатство Григорія Галагана.....	155
Давиденко Ю.М.	Роль товариства “Просвіта” в національно-культурному житті Ніжинщини 1917-1923 рр.....	159
Хасцький О.П.	Внесок родини Страдомських у розвиток музеїв України.....	164
Коновальчук В.Ю.	Значення регіональних музеїв в історико-культурній спадщині Лівобережної України.....	167
Баранков О.Г., Баранкова Н.О.	Василь Іванович Маслов та Чернігівщина.....	169
Павленко Л.А.	Внесок Є. Рихлика у розвиток музейної справи в Україні.....	171
Поляруш С.І.	Правове забезпечення та функціонування товариств допомоги учням вузів, гімназій та нижчих шкіл на Лівобережній Україні у другій половині XIX ст.....	178
Моціяк П.П.	Діяльність Ніжинського повітового благодійного комітету.....	181
Конончук І.М.	Національні тенденції в культурі Чернігівщини 1-ї чверті XX ст..	186
Ляшенко Т.В.	Пісенно-хорова культура Чернігівщини в 20-ті – 30-ті роки XX ст.	192
Романюк І.М.	Рівень кінофікації сільських закладів культури у 50-ті – 60-ті роки.....	197

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

А.М. Гулак

Усна народна творчість жителів села Зруб Ніжинського району Чернігівської області.....	201
---	-----

Бібліотека НДУ ім. М.Гоголя

0 0 9 0 8 3 9

ЕК

Підписано до друку 03.09.2002
Гарнітура Computer Modern
Замовлення № 426

Формат 60x84/16 Папір офсетний
Ум.друк.арк. 15,4 Тираж 110 пр.

Різографія НДПУ імені Миколи Гоголя, м. Ніжин,
Кропив'янського, 2.

Редакційно-видавничий відділ університету

8 (04631) 2-22-37

E-mail: ndpu@nezhin.ukrsat.com